

ПОЛТАВСЬКА
Петлюріана 9

Департамент культури і туризму
Полтавської облдержадміністрації

Кафедра історії світового українства Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

Полтавське обласне об'єднання Всеукраїнського
Товариства Просвіта імені Тараса Шевченка

Державний архів Полтавської області

Полтавський краєзнавчий музей
імені Василя Кричевського

ПОЛТАВСЬКА Петлюріана 9

*Матеріали десятих
Петлюрівських читань*

Полтава
2024

УДК 94(477):908(477.53)](06)

П 52

Редколегія:

Білоусько О. А., Заслужений вчитель України;

Гудим В. В., Заслужений працівник культури України;

Кульчинський М. Г., голова Полтавського обласного об'єднання товариства «Просвіта» імені Т. Г. Шевченка;

Мокляк В. О., Заслужений працівник культури України (*наук. ред.*);

Пустовіт Т. П., Заслужений працівник культури України;

Супруненко О. Б., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Заслужений працівник культури України (*голова редкол.*).

Рекомендовано до друку Вченою Радою
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
(протокол № 4 від 05.08.2024 р.)

Полтавська Петлюріана – 9: матеріали десятих Петлюрівських читань / Ред. кол.: Білоусько О. А., Гудим В. В., Кульчинський М. Г., Мокляк В. О., (наук. ред.), Супруненко О. Б. (гол. редкол.) та ін. / ДКіТ Полтав. ОВА; Кафедра іст. світ. українства Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка; Полтав. обл. об'єдн. Всеукр. Тов-ва «Просвіта» імені Тараса Шевченка; ДАПО; ПКМ імені Василя Кричевського. – Полтава, Харків: ТОВ «Майдан», 2024. – Число 9. – 148 с.: іл.

ISBN 978-966-372-915-2

У збірнику вміщено статті та публікації матеріалів наукової конференції «Полтавська Петлюріана; Десяті Петлюрівські читання», присвяченої 145-річчю з дня народження Симона Петлюри, українського державного політичного і військового діяча.

Для науковців-істориків, учителів, студентів, усіх хто цікавиться історією України.

УДК 94(477):908(477.53)](06)

© Колектив авторів, 2024.

© Упорядкування Мокляка В. О., 2024.

© ТОВ «Майдан», 2024.

ISBN 978-966-372-915-2

СИМОН ПЕТЛЮРА І ШІСТДЕСЯТНИЦТВО ЯК РУХ ОПОРУ

Про вплив ідеалів свободи і державності вірного сина України Симона Петлюри на незламних борців і мучеників за Україну – шістдесятників та їх значення в сьогодишньому житті, у боротьбі з тим самим ворогом – зажерливим московським імперіалізмом.

Ключові слова: *Симон Петлюра, шістдесятники, боротьба, московський імперіалізм, Незалежність, Українська національна держава, концтабори, дисидентство.*

Чи можемо ми говорити про вплив поглядів Симона Петлюри та його діяльності на основі його ціннісних переконань на діяльність шістдесятників? Чи тут більше працює схожість при всій ніби відмінності суспільно-політичних ситуацій на шляхах, що вели до Великої Української Революції 1917–1922 років та Української революції 1989–1991 років?

Переконаний: і перше, і друге. А мета була одна. У Симона Петлюри – здобуття Незалежності від самодержавної імперії та будівництво Української національної держави на європейських засадах демократичного соціалізму, а у шістдесятників – відновлення втраченої державності і також будівництво національної демократичної соціальної державності. Тут слід підкреслити, що по суті йдеться про втілення у життя української державної демократичної традиції, яка тягнеться від часів княжої України через визвольну революцію під проводом Богдана Хмельницького до створення УНР та відновлення незалежної демократичної соціальної держави України у 1991 році.

Тож і відповіді на питання, як досягти цього в умовах поневолення, а отже і низького рівня національної свідомості в силу кількасотлітньої денационалізаторської політики російської самодержавної та комуністичної імперій, що їх шукала культурно-політична провідна верства, були майже тотожні. І перша відповідь – просвітництво.

Симон Петлюра після виключення з Полтавської духовної семінарії за свою українську просвітницьку діяльність міг переїхати до Львова і там слухати лекції про українську історію, літературу, філософію й інші університетські дисципліни та продовжити політичну діяльність у РУП, цій предтечі, за висловом Максима Славинського, української революції, штаб якої, щоб запобігти погрому царської охранки, містився у Львові.

Наші ж шістдесятники могли переїхати тільки до мордовських та пермських концтаборів, що й відбулося у 1965-ому, році перших масових арештів, але перед цим була послідовна просвітницька праця, за яку членів Руху Опору (бо шістдесятництво – це далеко не тільки дисидентство, а в першу чергу національно-визвольний рух) виключали з університетів, позбавляли праці в академічних закладах та інших установах і на підприємствах.

Самодержавство праці не позбавляло, але вовчий білет вчитися права не давав ніде. А тоталітарна комуністична імперія і працювати не давала, позбавляючи тим самим шматка хліба. Та якщо на тлі заграв визвольної боротьби височить одинока постать Симона Петлюри, бо інші видатні діячі революції та здобутої держави – УНР – покинули Україну, як то Грушевський, Винниченко, а за ними й Микита Шаповал, то діячі національно-визвольного Руху Опору, відбувши терміни ув'язнення, знову бралися до своєї просвітницької праці і продовжували столітню війну з москвою своїм словом (після нових масових арештів у 1972 році вже у концтаборах та централах). Немає найменшого сумніву, що посіяне ними зерно забувало пишним цвітом у переддень постанови Української Держави завдяки колосальним зусиллям Народного Руху України, очолюваного шістдесятником Іваном Драчем, потім приєдналися мученики за Україну, також шістдесятники В'ячеслав Чорновіл і Михайло Горинь, а ще УГС на чолі з Левком Лук'яненком (у Проводі партії перебувало багато відомих політв'язнів з часу арештів 1972 року – Василь Овсієнко, Олесь Шевченко та інші діячі Руху Опору).

Усім нам відомі слова 70-літнього російського академіка Федора Корша – він побачив у Петлюри те, чого не бачили навіть чільні діячі Української Революції. Можливо, не хотіли бачити, але швидше не бачили, бо самі не розуміли, як утримати Українську Державу та як її захищати. Насмілюсь тут стверджувати, що Симон Васильович через просвітницьку працю у козацькій, духом живій Полтаві, через навчання у Львові, через діяльність у РУПі, через працю у козацькому архіві на Кубані, через редакторську та журналістську роботу в «Украинской Жизни» у Москві, для якої він написав десятки статей на найрізноманітніші теми українського суспільного життя та української культури – зміг побачити шлях України до майбутньої державності. Але утвердився він як вождь революції у діяльності зі створення українського війська та повністю живучи його інтересами вже під час другої російсько-української війни, бо знав ще до першої російської агресії, що тільки національне військо і зможе захистити молоду державу.

Вірогідно, що, перебуваючи у Москві, де на той час були осередки діячів національно-визвольних рухів імперії, він на ці теми говорив з Коршем, який дуже співчутливо ставився до українського національ-

ного руху і по-справжньому товаришував із Петлюрою. Ось ці слова Порша: «Українці самі не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра – видатний редактор, патріот, громадський діяч тощо. Це все правда, але не ціла правда. Петлюра – набагато вищий за те, що про нього думають. Він – з породи вождів, людина з того тіста, що колись у старовину заклали династії, а у наш демократичний час стають національними героями. Живе він при несприятливих умовах і не може виявити себе. Та хто знає, чи не зміниться все навкруг нас? А коли зміниться, буде він вождем народу українського».

Запізно він став вождем і отримав всю повноту влади у травні 1919 року, одноособово очоливши Директорію. Був зі своїм військом майже до кінця. Коли Армія УНР перейшла Збруч, Петлюра перед цим виїхав до Варшави, сподіваючись на союз із Польщею. Далі все відомо: визволили Київ, але довелося відступити аж до Вісли. Морська піхота контрадмірала Білинського і 6-та дивізія генерала Безручка Армії УНР зіграли велику роль у битві під Замостям, не пропустивши 1-у кінну армію Будьонного у тил контратакуючим полякам, а потім змусили загарбників відступати у паніці. Дійшли до Жмеринки, і шлях на столицю був відкритий, та поляки з росією уклали Ризький договір, зрадивши українців. Згодом Пілсудський ставав на коліна перед старшинами та козаками в таборах інтернованих Армії УНР і просив вибачення, але все вже було втрачено. Польща й інші країни Європи були врятовані українською кров'ю, а Україна програла.

Та чи мали вплив на нові покоління українців вже у поневоленій Україні, зокрема на Рух Опору шістдесятників, героїчна боротьба армії Петлюри, його бачення української державності як парламентської народоправної республіки європейського зразка та діяльність, спрямована на втілення у життя цього бачення? Це питання вимагає серйозних історичних досліджень усєї спадщини учасників Руху Опору.

Зацитую Леоніда Плюща: «У Київському самвидаві їх було троє, які визначали напрямок мислі, що її нині називають націонал-демократичною: Іван Світличний, Іван Дзюба, Євген Сверстюк». Я б поряд з ними поставив Вячеслава Чорновола, котрий як публіцист, журналіст і політик найбільше прислужився до втілення у життя національно-демократичного світогляду і в суспільстві, і в державотворенні своїми працями у часи московського поневолення та в роки становлення Української державності. Будучи головою Народного Руху України, він керувався твердженням Симона Петлюри «Держава понад партії». Як і Петлюра, котрий писав у листі до Лівницького, що «коли справа самостійності буде вирішуватись за мого життя і за моєю чинною участю, то я все робитиму, щоб к цьому моменту українська армія мала десятки тисяч гармат і сотні тисяч рушниць», Чорновіл

вважав, що державу без сильної армії ніхто не буде поважати. У сфері духовній бачив обов'язковість власної національної Церкви, пишучи: «Безумовно, нам потрібна саме українська Церква. Для православної віри національна церква – це природно й закономірно. На жаль, цього не розуміє керівництво держави, не бачить різниці між конкретними особами й самою ідеєю. Ідея української національної Церкви необхідна, і ті, хто взявся керувати державою, мають це усвідомити».

Так само і Симон Петлюра за сто років перед Чорноволом стверджував, що природний розвиток Української національної Церкви має увінчатися власним Патріархатом.

Чи всі шістдесятники керувалися національно-демократичними цінностями, що їх сповідував Петлюра? Не всі. Скажімо, Валентин Мороз дотримувався ідей інтегрального націоналізму. Але Чорновіл і ті три постаті, які називає Леонід Плющ, – безумовно. Та чи хтось із них був знайомий з працями Петлюри та його діяльністю, залишається під питанням. Можемо тільки припускати. Зі свого досвіду знайомства із самвидавом і тамвидавом: я читав тільки «Відродження нації» Винниченка, а коли вчився у школі, то чув, як директор школи Євген Карась, який вів урок історії, у відповідь на слова не дуже старанного учня, що Петлюра – бандит, дуже різко, з інтонаціями роздратування відповів, що Петлюра ніколи бандитом не був, навпаки, був інтелегентною і дуже освіченою людиною, але ворогом радянської влади. Директора з посади зняли і з партії виключили...

У книзі «Бунт проти імперії: українські шістдесятники» історик Радомир Мокрик, пишучи про Євгена Сверстюка, який на заклик свого друга Івана Бровка, викладача університету, після Полтави поїхав у Київ вчитися в аспірантурі і мешкав з ним в одній гуртожитській кімнаті, згадує про Бровка як про викладача, що розповідав студентам про Універсали Центральної Ради.

Тож немає жодних сумнівів, що Сверстюк знав про Велику Українську Революцію, а отже й про Петлюру як її уособлення. Очевидно, що у глибоких надрах українського народу, що на Заході, що на Сході, жила пам'ять про Головного Отамана, хоча голос рідко хто наслідювався щось про нього сказати. Немає найменшого сумніву і в тому, що «архітект шістдесятницького Руху», як називає його Михайло Горинь, Іван Світличний також аналізував причини поразки УНР, і хоча ні усних, ні письмових згадок я про це не зустрічав, але його діяльність опосередковано є тому свідченням.

Про Івана Світличного також можна сказати словами Корша як про людину, що закладає династії або стає національним лідером. Людина великого розуму і освіченості, він винайшов способи, які давали можливість довгий час уникати арештів, працюючи над вихованням

та розвитком національної культурної і політичної української еліти, вільної від колоніальних впливів. Зустріч цих двох людей у Львові мала особливе значення для Руху Опору. Горинь: «Я шукав серед наддніпрянців людей, готових обміркувати політичну ситуацію в Україні і шукати шляхів її поліпшення. Перші розмови із Світличним виправдали мої сподівання». Внаслідок розмови вони взяли за зразок тактики народників – ходіння у народ. Світличний мовив: «То натискаймо на педалі!» – і в його однокімнатній квартирі у Києві на Уманській, 7, день і ніч не переводилися гості. Там бували Василь Стус, який називав Івана вусатим сонечком і дуже любив його, Василь Симоненко, В'ячеслав Чорновіл, Алла Горська, брати Горині, Іван Дзюба, Іван Драч, Микола Вінграновський, Зиновій Антонюк, Леопольд Яценко, Микола Плахотнюк, і ще, і ще, і несть їм числа – письменники, актори, науковці... Усі вони творили навколо себе патріотичну атмосферу і легально використовували можливості радянської тоталітарної системи, яка дещо ослабла у пору хрущовської відлиги.

А хіба не те робили РУПівці, серед них і Петлюра? Та й із семінарії його виключили за культурну працю – у поневоленій Україні така праця завжди мала політичний характер. Юрій Коллард, наш земляк і міністр транспорту УНР та співфундатор РУП, у спогадах пише, що не було села на Полтавщині, в якому не побували б рупівці. Тільки говорили вони із селянами, як правило, лише про соціальні права, рідко торкаючись права українців на самостійну державу, що й відгукнулося, зрештою, трагедією поразки УНР. А саме ідея самостійної соборної Української Держави повністю захопила Петлюру і допомогла йому позбавитися від постулатів класової боротьби та протистояти послідовникам московських більшовиків в Україні, які творили місцеве самоврядування за трудовим, а не парламентським принципом. Зрештою, і присвятити все своє життя боротьбі саме за демократичну Українську Державу і впевнено сказати, що коли Українська Держава і можлива, то тільки як парламентська демократична республіка. Так само ідея української державності допомогла звільнитися від багатьох марксистських ілюзій та колоніальних стереотипів і міфів багатьох шістдесятників – Дзюбі, Плющу, навіть Чорноволові, Стусові, Симоненкові, можливо, і Юрієві Бадзьові, блискучому критику російської комуністичної колоніальної системи. Не без впливу, звичайно, Івана Світличного.

Михайло Горинь у вже цитованих спогадах описує, як повів київського гостя Івана Світличного до львівської бабусі, котра зберігала у своїй квартирі галицькі видання 1920–30-х років, і Світличний купив у неї два величезні стоси тих видань. Не сумніваюся, що там були і праці Петлюри, і чимало написаного про УНР. Шкода, що Горинь не залишив свідчень про ті книги і періодичні видання.

...УНР на чолі з Петлюрою упала під натиском російських червоних орд та через байдужість світу до нашої боротьби за свободу, а також і через низку внутрішніх чинників. Але світло петлюрівських лицарів упало на покоління, щоросло з «худеньких матерів», і вони, осяяні цим світлом та світлом героїчної УПА, продовжили боротьбу за визволення і перемогли. А вже у Незалежній Україні борються за світлі ідеали Симона Петлюри найбільш послідовно продовжував Вячеслав Чорновіл.

Ідеали свободи і державності вірного сина України Симона Петлюри та незламних борців і мучеників за Україну – шістдесятників сьогодні знову з нами у боротьбі з тим самим ворогом – зажерливим московським імперіалізмом. Слова видатного українського науковця Івана Лисяка-Рудницького, сказані про лицарів-шістдесятників, не меншим чином стосуються і Лицарів УНР та її очільника Симона Петлюри.

Підтверджена фактами значущість Руху Опору українських дисидентів не викликає сумнівів. Жертовність цих хоробрих чоловіків і жінок свідчить про незламний дух української нації. Їхня боротьба за людські і національні права узгоджується з тенденцією загальнолюдського поступу шляхом Свободи. Українські дисиденти вірять, що Правда Свободи переможе.

Keywords: Symon Petliura, Sixtiers, fight, Moscovian imperialism, Independence, Ukrainian National Country, concentration camps, dissidents.

SUMMARY

Mykola Kulchynskyi

PETLIURA AND SIXTIERS AS REBEL MOVEMENT

About influence of liberty and nationhood of a loyal son of Ukraine Syman Petliura and strong fighters and martyr for Ukraine – Sixtiers and their meaning for nowadays in fight against the same enemy – cruel Moscovian imperialism.

РОЛЬ СИМОНА ПЕТЛЮРИ У СТВОРЕННІ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ УКРАЇНИ В СВІТІ

Розповідається про роль Симона Петлюри у формуванні позитивного іміджу України на території колишньої російської імперії, а згодом, за доби визвольних змагань українського народу та боротьби за власну державну незалежність у далекому зарубіжжі. Йдеться про його зв'язки з діячами української культури, які працювали на підтримку молоді держави.

Ключові слова: Симон Петлюра, Україна, журнал «Вільна Україна», народ, рідна мова, державна самостійність, Андрій Ніковський, М. Чубинський, Галичина, Петро Стебницький, Самостійна Україна, видавництво, Головний Отаман, Олександр Кошиць.

Опинившись поза межами України вже в молодому віці, Симон Петлюра гостро відчув незнання чужинцями правди про рідний народ – його історії, традицій, внеску видатних синів і дочок у розвиток світової науки і культури. Особливо його вразила російська інтелігенція, з якою він ближче познайомився після того, як у лютому 1906 року був відряджений ЦК Української соціал-демократичної партії до Санкт-Петербурга, де вдалося організувати випуск журналу «Вільна Україна» рідною мовою. А передплачували його не тільки українці Наддніпрянщини, а й з Сибіру, Туркестану, Кавказу, Донщини, Польщі. Тож Петлюра, якому було доручено вести питання внутрішнього життя нашого народу, намагався, зокрема, представляти його в тому числі й власною літературою. Відтак до журналу передавали свої твори Леся Українка, молоді тоді ще Володимир Винниченко, Олександр Олесь [6, арк. 8].

Із подібною ситуацією Симон Петлюра стикнувся і в Москві, куди він переїхав через п'ять років працювати бухгалтером в страховому товаристві «Россия». Там він дуже злостився на те, що «навіть еліта московська не розуміє українського питання, просто не визнає існування укр. народу, і що тут словами нічого не зробиш, а лише треба поставити Москву перед фактом існування української держави» [6, арк. 10].

«Але при цих зустрічах, – згадував Лука Бич, – із розмов з ним було видно, що весь він живе українською справою, Україною, її болями, на жаль, не радіощами, бо радісного в цей час нічого не було... Цікаво тут підкреслити такий нібито-то парадокс: як раз саме в Москві у нього й викристалізувалася думка або вірніше мовити – теза про необхідність за всяку ціну здобути Україні державну самостійність» [6, арк. 10].

Саме це і прискорило викристалізацію в Симона Петлюри ідеї про створення російськомовного журналу, в якому роз'яснювати росій-

ській еліті, а через неї і всьому тамтешньому суспільству, окремішність українців, тривалу тяглість їхнього державного життя. Скажімо, 28 листопада 1911 року він пише до відомого українського громадсько-політичного діяча Андрія Ніковського, котрий тоді працював в Одесі: «Ви певно знаєте про намір української колонії в Москві видавати тут журнал «Украинская жизнь» – в російській мові – присвячений українському питанню. Майбутній журнал, коли не виникне якихось перешкод з боку уряду, почне виходити з початку 1912 року.

Сподіваючись, що Ви спочуваєте ідеї видання, звертаюсь до Вас од імени редакції «Украинской жизни» з проханням: 1) дати дозвіл на уміщення Вашого ймення в спискові співробітників і 2) допомогти редакції своєю літературною працею на ті теми з життя українського, що Ви їх знайдете для себе найбільш цікавими та вартими Вашої уваги...

Поки ми не знайшли ще помешкання для редакції, а тому адресуйте листи на мою адресу: Москва, Лубянская площадь, д. Стр. О-ва «Росія». – «Восточное общество товарных складов, страхования и транспортирования товаров с выдачею ссуд». С. В. Петлюре» [4, арк. 1, 2].

До речі, з самого початку Петлюра зі своїми московськими соратниками планував залучати до висвітлення українських проблем і авторів з інших націй. Так, у наступному листі до А. Ніковського він просить запропонувати співробітництво в журналі відомому єврейському діячу Володимирі Жаботинському: «закликати його до співробітництва в «Украинской жизни», попросити згоди на уміщення в числі співробітників (до речі, подасте тоді його ініціали точні і адресу) і попрохати од нього до ближчої книжки журналу статтю на тему Українсько-єврейських стосунків» [4, арк. 3].

Важливою складовою процесу такої просвіти російської суспільності були анкети щодо українського питання, на які відповідали на шпальтах журналу відомі представники культури й науки, політичні й громадські діячі. Це мало переконати широкий загальний ярус про те, що українці таки мають свою оригінальну духовність, вони також відомі в світі своїми досягненнями в різних галузях знань. А вже на матеріалах відповідей на зазначені анкети з'являється ідея видання окремої монографічної праці російською мовою про українське питання. І саме Симон Петлюра доклав багато зусиль, аби ця двотомна монографія побачила світ.

Книга «Украинский вопрос», писав професор М. Чубинський, «з'явилась у той момент, коли щодо українського питання сталася, можливо, небувала досі мобілізація сил російського войовничого націоналізму, який у ряді газетних та інших статей і навіть об'ємних книг (серед них особливо одержала «відомість» книга п. С. Щоголіва)

пішов у похід проти всього українського, вимагаючи репресій і нових скорпіонів в ім'я грядущої небезпеки для російської державності й російської культури. На жаль, на цей раз поход знайшов підтримку і в частини російської ліберальної преси: проти українства з наполегливістю в цілому ряді статей виступив ще недавно відомий діяч російського визволення П. Б. Струве; він невтомно вказує на небезпеку для «суспільної культури «від розвитку окремої культури української, навіть при відсутності ідей політичного сепаратизму, і кликає суспільство, а разом з ним і уряд на боротьбу з українською ідеєю, яка повинна була вестися «без усяких сентиментальностей і поблажок» [7, с. 306, 307].

Так, накази часів Катерини II, незважаючи на величезний тиск малоросійського губернатора, чітко вказували на глибоку самосвідомість України, свідчили про неї як про самобутню культурно-історичну одиницю і вимагали безумовного збереження своїх корінних особливостей, тому самій імператриці доводилося з роздратуванням відзначати в сучасних для неї українцях «развратное мнение, по коему поставляют себя народом, от здешняго совсем отличным» [7, с. 308].

Ось чому ця книга, додавав М. Чубинський, «дихає вірою в торжество начал права і свободи, з яким неодмінно наступить і припинення всякого національного гніту» [7, с. 308].

Тимчасом Петлюра вже розвиває інший проект, про що повідомляє відомого активіста петроградської української громади Петра Стебницького 16 вересня 1914 року: «Я чув про блага діло, задумане петербуржанами, а саме про намір видати на російській мові книжку про Галичину. Вітаючи сей намір, я, в інтересах справи, звертаюсь до Вас з такою пропозицією: видати її, як і «Украинский вопрос», од імени «Украинской жизни», а раніш – окремими главами (може не всіма) надрукувати її на сторінках журналу як черговий матеріал.

Поміркуйте про се і сповістіть. Така комбінація для нас дуже підходяща; так само, гадаю, і для Вас. Надрукувавши деякі глави в журналі, можна б було схоронити набір для книжечки, і се дешевше коштувало б, а для журналу була б вигода велика з огляду на брак матеріялу. Тим часом статті про Галичину – інформаційні – дуже потрібні. Ми взагалі мало писали про неї, коли не згадувати заміток про Наук. Т-во та «Просвіту». А тепер без цього матеріялу не можна нам і соватись у світ, дістати ж його страшенно тяжко» [2, арк. 1 – 1 зв.].

І як тільки книга пішла до читачів, Петлюра сповіщає Стебницького 25 лютого 1915 року: «Що до книжки «Галичина etc», то поки що вона йде непогано. Зі складу видавництва вийшло вже 1.400 примірників, дещо за готівку – иньші на комісовий продаж, – але рахунків, звичайно, підводити ще не можна.

З одгуків газетних я читав поки що в «Кіев. Мысли» досить прихильну рецензію. Кажуть, що се «найкраща» книжка на тему про Галичину. Швидко можуть бути рецензії в «Голосе Москвы», до речі, ся починає частіш і частіш озиватись на наші справи в прихильному для нас напрямку. «Голос минувшого» замовив рецензію на н/журнал М. Чубінському. Що буде нового в сій справі – сповіщу» [1, арк. 1 – 2 зв.].

Треба сказати, що Петлюра завжди виступав в обороні тих українців, котрі перебували під владою Австро-Угорщини. Скажімо, коли газета «Русская воля» обізвала Леся Мартовича «галиційським белетристом», то була його різка відповідь зі сторінок московського видання «Промінь»: «він є український письменник, якого одначе знають і читають, як в Галичині, так і скрізь, де живуть українці» [8, с. 29].

Окремо треба сказати про поставу Симона Петлюри до цієї проблеми вже в статусі провідника українського національно-визвольного руху й незалежної державності. Тут насамперед необхідно сказати про його ідею відправити 1919 року в закордонні гастролі Республіканську хорову капелу під керівництвом Олександра Кошиця. Її виступи в європейських країнах, а потім і за океаном були справжнім триумфом української пісенної творчості, що дало підставу Голові Директорії й Головному отаману військ УНР заявити: «важка й висока Ваша праця буде записана на сторінках історії нашого Державного й Культурного Будівництва» [5, арк. 115].

Усвідомлюючи те, що однією з причин поразки визвольної боротьби була слабка поінформованість світу про молоду українську державу, Симон Петлюра вже 3 грудня 1920 року, тобто через два тижні після переходу Збруча, наказує розгорнути підготовку до видання на європейських мовах так званої «Синьо-жовтої книги», яка давала б історичний огляд боротьби за нашу державність.

В Італії, наприклад, за свідченням Української дипломатичної місії, «всі певні, що большевики так чи инакше, раніш чи пізніше з України зникнуть. Зостається питання, хто і що прийде їм на зміну. І тут, без сумніву, не зостануться без впливу інтриги ріжних держав, в тій чи іншій формі зацікавлених в існуванні того чи другого уряду Самостійної України європейські держави, і в першій мірі близьку до нас Італію. І тут не вистачають теоретичні міркування на тему, що Україна розпоряджає тим і тим, чого якраз бракує в Італії. Треба поставити питання так, що самостійний український уряд гарантує Італії розпорядження тим, чого потребує Італія, гарантує, що коли Італія буде добиватися самостійности України, хтось инший не повитягує з вогню її каштани» [3, арк. 72].

Тож очевидно, що саме через брак інформації представники італійських урядових кіл ставили перед українськими дипломатами своє прохання прямо: «Дайте нам, вашим приятелям, ту основу для

нашої пропаганди, котра би не дала можливості говорити, що ми бо-
ремося і хвилюємося як фантасти в порожньому повітрі, дайте нам
можливість спертися на щось конкретне» [3, арк. 73].

Саме така книга стала б своєрідним довідником для чужоземних
представництв, парламентів, різних міжнародних конференцій і ко-
місій щодо розвитку української державності, в тому числі і як збір-
ник найважливіших державних актів уряду УНР. Тому Голова Ди-
ректорії постійно нагадував підлеглим урядовцям про необхідність
прискорення роботи в цьому напрямкові.

Убивство Петлюри не дало можливості здійснити цей проект, але со-
ратники великого українського державника виконали його заповіт. Піс-
ля його смерті вони постійно доносили до вільного світу і до поневоленої
України правду про досягнення українців. Зрештою, та підтримка вою-
ючої України, яку ми бачимо від світу сьогодні, – це якраз і є наслідком
того проекту, який започаткував славний син Полтавської землі.

ДОДАТОК

1.

**Подячне слово С. Петлюри учасникам Української республіканської капели
за привітання, 16 вересня 1919 року**

ДО УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ КАПЕЛІ

Привіт Ваш зворушив мене тим більше, що тріумф Капелі виправдовує саму ідею
висилки її за-кордон для ознайомлення чужинців з творчістю нашого Народу.

Я багато вже гарного чув про концерти Ваші й овації чужинців, що випадають
на долю Вашу й всього Українського і з тим більшим почуттям вдячності важка й
висока Ваша праця буде записана на сторінках історії нашого Державного й Куль-
турного Будівництва. І хоч важкий тернистий шлях до забезпечення щастя нашому
многострадальному Народові, все ж з тим більшим завзяттям мусимо йти все вперед
до ясної цілі повної його свободи й незалежності.

Вже не далеко та хвиля, коли об'єднаними силами досягнемо своєї мети і станемо
твердою ногою господарями на своїй Землі.

Шлю Вам побажання дальшого успіху на полі Вашої творчості і користуюсь на-
годою переслати взаємний привіт.

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН

С. ПЕТЛЮРА

Кам'янець-Подільський.

Року 1919, Вересня 16 дня.

Машинописний оригінал С. Петлюри.

ЦДАВОВУ: Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 115.

2.

Лист С. Петлюри до Олександра Кошиця. 21 березня 1922 р.

Дорогий маестро!

Я радий, що Вам пощастило наново організувати капелу. Хай краще з нею буде Вам
і краще для цілої справи. Не забувайте, маестро, під час Ваших концертних виїзів про
українські справи, про нашу національну честь і про обов'язки «собачі» до нашої справи.

Коли Вас будуть інтерв'ювати – незамітно говоріть: «українська музика – пісня» «незалежна», «своя», «непитома», «своя», «рідна» – є частиною незалежної України.

Не забувайте про нашу армію – коли можна, організуйте збори для неї розголушуйте славу про неї, про її лицарські вчинки.

Ну і хай Вам та капелянам Бог України помагає.

С. Петлюра.

21 / III 1922 р. Б.

Рукописний оригінал С. Петлюри.

ЦДАВОВУ: Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 118 – 121.

3.

Відповідь С. Петлюри на вітання учасників Української Республіканської капели, 5 лютого 1923 року

Милий і дорогий маестро Олександр Антонівчу!

Трохи спізнююсь з відповіддю моєю на Вашого листа. Ріжні обставини були на перешкоді своєчасному відгуку і на Ваші відомости про успіхи Капели і про шляхетну постанову членів Капели в справі фінансової допомоги для наших таборян. Відповідаючи тепер на ці інформації, я перш за все вважаю за свій обов'язок висловити те почуття морального задоволення, яке викликається відомостями про успіхи Капели. Можу Вас і всіх учасників Капели запевнити, що таке ж саме почуття відчуває кожен українець, коли довідується про успіхи Ваших виступів. Вплітаєте нові квітки у вінок слави, справедливо добутої Капелою під Вашою – з ласки Божої – кермою. Розносите цю славу мало вже не по цілому всесвіту. Маніфестуєте красу і чарівну силу рідної пісні а разом і творчу глибину та різнобарвність емоціональну нації, що на світ Божий породила її та не забула одночасно породити і виплекати тих, хто так художне-геніяльно демонструє – під Вашою кермою – «душу» нації. Діяльність Капели, з мого погляду, є історичною – хай же свідомість такої ваги «праці» Капели дасть і Вам, і всім членам її моральне задоволення і сили для дальшої праці. Можу запевнити, що ми тут, в «Старому» світі, стежимо за Вашими виступами, радіємо славі Вашій і шлемо свої найкращі чуття і благословенство у Вашій, незамінимій для нашої справи діяльності!

Мій привіт Капелі і подяка за цю працю її зв'язується з спеціальною подякою за ті жертви, що їх вона ухвалила складати для наших таборян. Вас повинні були вже повідомити про отримання перших двох грошових переводів – кожний у 80 доларів.

В справі зужиткування цих грошей, як на польську валюту, то значних, я після порозуміння з деким, вирішив витратити їх на такі цілі, од яких би була користь для справи і залишилося б щось цінне, творче, а не марнотратне. З огляду на загальні наші потреби, до задоволення яких треба заздалегідь готувитись як до відповідальних державних потреб, я спинився на тому, аби з жертв Капели організувати повторні курси для старшин Генерального Штабу. В пояснення цього вважаю необхідним трохи спинитись на цій потребі. Коли нам прийдеться розгоргати нашу армію, то тільки для частин, що займатимуть Правобережжя, потрібно не менше 90 штабних старшин, досить підготовлених для посад начальників штабів бригад і дівізій. Ми маємо всього 16. А без таких старшин – не можна будувати армію. Отже, треба, користуючись обставинами, такий контингент підготувати. В 1922 р. мені почастило утворити курси 8-місячній для 30 старшин. Вони дали добрі наслідки. Але 8-місячної підготовки – мало. Треба ще їх удосконалити. Отже, я і вважав за необхідне організувати повторні курси власне на частину тих грошей, що жертвує капела, инша частина буде витрачена на майстерні, з яких козаки і старшини матимуть певний зиск і матеріальний інтерес. Думаю, що подані вище міркування цілком задовольнять жертводавців-капелян, тим більше, що грошовий – докладний звіт в

витратах по моему наказу буде пересланий їм своєчасно. Хай жертводавці мають певність, що ні один долар не буде витрачений марно, а піде на потреби загально-національного значіння. Поки уряд мав гроші, він може і не потребував грошової допомоги громадян для реалізації державно корисних завдань. В сьогоднішніх умовах справи стоять так, що без допомоги громадянства ми не можемо таких завдань здійснити. Коли в Празі вчиться кілька сот наших студентів, так потрібних нам будівничих України, то і в таборах, завдяки виконанню капелянами свого патріотичного обов'язку, ми приготуємо для відповідної праці фахових старшин-патріотів, що не будуть партачити військової справи, не будуть зраджувати нас, а навпаки, з'єднають свої фахові знання з фанатичним патріотизмом, а це в результаті принесе одну тільки користь. Таким чином, хай Капела дивиться на молодих наших старшин повторного курсу Генерального Штаба як до певної міри на своїх стипендіатів-пансіонерів.

Гадаю, що подані вище інформації цілком будуть вистарчаючими для жертводавців, тим більше, що серед них маються старшини, що пояснять докладно своїм не військовим колегам та колежанкам всю військово-національну вагу тої справи, яку на гроші Капели «потихеньку» для чужого ока буде переведено в таборах.

* * *

Користуючись нагодою, прошу передати од мене привіт Капелі з минулою п'ятирічницею української державности. Хай на чужині хоч згадка про цей день перенесе нас на нашу дорогу Україну, ще більш загартує нас для дальшої праці – боротьби за ідею Незалежної Української Держави!

Моя порада Вам і капелянам, впливаюча з оцінки ситуації в Європі і на Україні, продовжувати відновлення ангажементів. Думаю, що коли не буде якихось несподіванок міжнародного характеру, в швидке наступлення яких мало вірю, – то тоді Вам слід подумати про те, щоб ці ангажаменти продовжити на 1 ½ – 2. Думаю, що Вам пощастить осягти цього. В кожному разі про це заздалегідь треба думати, щоб забезпечити провадження так цінної для нашої загальної справи діяльності Капели.

Вітаю ще раз всіх капелян за чулий відгук на апеляцію до їхнього патріотичного обов'язку, дякую, бажаю сил, віри і успіху в дальшій діяльності.

С. Петлюра.

Р. S. Дорогий маестро, бережіть свої сили і здоров'я! Прочитайте самі цього листа Капелі.

Ваша характеристика американців-українців дуже цікава і мітка.

Висилаю Вам «Сурмач» і Le Moniteur український. Далі ще дещо вишлю, щоб не губили зв'язку. Одгукуйтесь. Цікаво знати, як далі Вам поводитись.

Хай Вас доля береже.

П.

5/ II 1923 р. Б.

Рукописний оригінал С. Петлюри.

ЦДАВОВУ: Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 118 – 121.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 244. – Спр. 328. – Арк. 1 – 2 зв.

2. Там само. – Ф. 244. – Спр. 327. – Арк. 1 – 1 зв.

3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 142. – Арк. 72.

4. Там само. – Ф. 2056. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1, 2.

5. Там само. – Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 115.
6. Там само. – Ф. 3979. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 8.
7. Голос минувшого. – 1916. – № 1. – С. 306, 307.
8. Промінь. – 1917. – Ч. 6 – 7. – С. 29.

Keywords: *Symon Petliura, Ukraine, «Vilna Ukraina» Journal, nation, mother tongue, national independence, Andrii Nikolskyi, M. Chubynskyi, Halychyna, Petro Stebnytskyi, Independent Ukraine, publishing house, Main Ataman, Oleksandr Koshyts.*

SUMMARY

Volodymyr Serhiichuk

ROLE OF SYMON PETLIURA IN CREATING POSITIVE IMAGE OF UKRAINE IN THE WORLD

It is told about role of Symon Petliura in creating positive image of Ukraine at the territory of former russian empire, and later, during the age of liberating competition of Ukrainian nation and fighting for own state independence far abroad. Connection between him and Ukrainian cultural figures that worked for new country support are described.

УДК 94(477:438)"19"(092)

Ігор ГИРИЧ

ПОРОЗУМІННЯ ПІЛСУДСЬКИЙ – СИМОН ПЕТЛЮРА з р. 1919 І РЕАКЦІЯ НА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКУ УГОДУ РІЗНИХ ПОЛІТИЧНИХ ОСЕРЕДКІВ

Подається аналіз ситуації серед різних політичних течій та діячів, пов'язаних із Україною, що виникли через заключення договору між С. Петлюрою та Ю Пілсудським.

Ключові слова: *Сион Петлюра, Юзеф Пілсудський, Україна, договір, проросійство, комунізм, Річ Посполита.*

Симонові Петлюрі менше поталанило з позитивною історичною пам'яттю у порівнянні, приміром, з М. Грушевським [1]. Завинив негативний шлейф московської пропаганди, яка демонізувала Симона Васильовича від 1920-х рр. і до наших днів. Усе радикально протиросійське сприймалося в національній пам'яті постсовкового громадянина як мінус. Російська історична пам'ять ніби неофіційно легітимізувала того чи іншого українського діяча минулого. Крім чіткого антиросій-

ського образу, С. Петлюра ще мав міфологічні комуністичні налічки антисеміта і зрадника Галичини через укладення угоди з Ю. Пілсудським. Соціологічні опитування засвідчують, що до Симона Петлюри у 2012 р. позитивно ставилися 26% українців, у 2022 р. – 49%. Це незначні показники, попри те, що кількісна підтримка збільшилася за десять років наполовину. Основна причина, на наш погляд, криється в незнанні біографії Симона Васильовича широким загалом населення. Бо щодо С. Бандери соціологія подає такі цифри: у 2012 р. – 22%, у 2022 – 74% [2]. Отже, «антиросійство» С. Петлюри вже не відлякує респондентів, його у С. Бандери для загалу значно більше. Хіба що Бандера може видаватися більш національним героєм, бо на відміну від Петлюри не домовлявся з поляками, а воював на обидва фронти: і проти росіян, і проти поляків.

З підняттям С. Петлюри на олімп національної слави явно запізнилася наша політична еліта – переважно постсовкова, яка завжди намагалася сподобатися Москві. Промовистий факт: у Києві вулиця С. Петлюри з'явилася більш ніж на десятиріччя пізніше, ніж у Львові, у 2009 р. І громадська думка киян не дуже цьому співчувала [3]. Здавалося б, львів'яни мали б мати образу на С. Петлюру за «зраду» української Галичини, але, як люди національно добре усвідомлені, вони «пробачили» цю «зраду» за непохитну самостійницьку позицію Симона Васильовича.

Ми, українські історики, заздрили польським, бо вони могли сміливіше писати про другу Річ Посполиту, Ю. Пілсудського і його союзника – С. Петлюру. На межі 1980-х – 1990-х років Владислав Серчик у своїй «Історії України» позитивним словом згадав нашого С. Петлюру [4] – без комуністично-російських налічок і брехливих інвектив.

Петлюра пройшов шлях від партійного лідера в дореволюційну добу до національного провідника у часи державного будівництва 1917–1921 рр. На це звернув увагу лідер правішої за УСДРП центристської Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) Сергій Єфремов. Тої партії, яка підтримала Директорію УНР в останній період Української революції. Єфремов у зв'язку із вбивством Симона Петлюри писав у щоденнику: «Петлюру знав я, либонь, з 1905 р. Ближче до його придивився р. 1907-го, коли він був за секретаря в «Раді». І ближча знайомість була не на його користь. Багато було в йому тоді есдечеського духу – хвастливості, доктринерства і несерйозності. Були й неприємні штучки, через які довелось йому одмовити від секретарювання в «Раді». Потім зняв він безглуздий похід проти Садовського в «Слові», і мені довелося вступитися в ту полеміку. Потім він зник – у Москву. Коли я стрівся з ним там уже 1912 р. в редакції «Украинской Жизни» – я не пізнав колишнього Симона: виріс, споважнів, розвинув-

ся, занехав свої колишні витівки. В Центральній Раді в 1917–1918 рр. він був одним з найбільш вдумливих і розважних політиків. По тому, як уступив він до Директорії, я з ним мало стрівався, але кожного разу робив він гарне враження. Люде, що з ним працювали за останніх, найважчих для України часів, кажуть, що це був справжній державний муж з умінням поводитися з людьми, обернутись в скрутних обставинах, підбадьорити серед бою, виказати особисту сміливість, що так чарує простих людей. В усякому разі одно нестеменно: це була єдина безперечно чесна людина з усіх, що їх революція винесла у нас на поверх життя... Один Петлюра встояв на своїй позиції, не похитнувшись, і коли б непереможні сили, то свого був би досяг. Та, мабуть, не досили ще ми до того, щоб «самим о себе советувати», як нам колись вибивали очі московські бояри, і особисті зусилля не могли загальної нікчемности подолати. Один козак із мільйона свинопасів нічого не вдіє» [5].

Незламний самостійницький дух у Петлюри відзначав С. Єфремов та й більшість прихильників Головного Отамана. Сергій Олександрович не бачив «зради» у союзі Петлюри з Пилсудським. Очевидно, що й не куплявся на брехню большевиків про антисемітизм лідера УНР.

Для порівняння з діаметрально протилежним поглядом на роль С. Петлюри в історії України зачитуємо лист до Голови Директорії УНР від 1 лютого 1920 р. [6] Андрія Жука – соратника Симона Васильовича по партії УСДРП:

«Ви і Ваше правительство не вміли наладити відносин з галичанами і використати їх для будови держави, а не могли для того, бо не може підмайстер командувати майстром, тільки все є навпаки. Через довгий час свідома національна і зріла політично частина нації служила попихачем дітваків політичних та дуже зелених українців з Наддніпрянщини. ...Можна б було галичан і Галичину знаменито використати для будови нашої держави. Основна похибка Вашої політики по протигетьманським повстанню (коли Галичина находилася уже в українських руках і галичани мали досить поважну армію), що Ви... всю увагу звернули на Київ і на боротьбу з большевиками, коли треба було за базу для будови держави взяти Галичину і Львів, стягти сюди всі сили, підпорядкуватися в усім галичанам як більш культурним, зрілим і солідним в праці людям, відкинути поляків за Сян і тоді замиритися з ними. ...»

Знайдіть же принаймні стільки цивільної відваги, як Скоропадський, і скажіть публічно, що Бог не судив і Вам збудувати Україну, та віддайте справу в інші руки. Бо треба сказати, що акт з 2 грудня є більшим злочином, чим проголошення Скоропадським федерації... Ваша роля скінчена. З поваги до Вас як до свого колишнього товариша

по громадській праці й доброго, щирого сина свого народу й краю я хотів би, щоби той кінець Вашої політичної кар'єри дав Вам змогу перейти до історії без закидів злого... Передайте сю справу в такі руки, які могли б в сім періоді східноєвропейської анархії рятувати державність українську з єдиною поважною і політичною конструкційною силою – з большевиками. Єдиною, найвідповіднішою особою, яка могла б піднятися і перевести сю справу – порозуміння з большевиками і якийсь союз з ними – се Винниченко».

Цікаво, що символ протиросійської боротьби у змаганнях за незалежність – Симон Петлюра до 1917 р. мав виразно промосковську орієнтацію і засуджував діяльність Союзу визволення України. У грудні 1914 р. в листі до представника СВУ О. Назарука він писав: «...позиція «Діла» і інших відповідальних кругів не могла бути прийнятою на Україні. Практично це завело українську справу в даний момент в куток і створило надзвичайно тяжке становище російським українцям в Росії. ... Отся непідготовленість і є, як Ви згодитесь, тим моментом, якого не взято під увагу відповідальними політиками Галичини, не кажучи вже про невірне, з історичного боку, розуміння ідеалів народу. 4 мільйони, хоч би свідомого, народу не можуть накидувати свою волю, своє розуміння подій, інтересів національних більш чисельно широким масам [підросійським українцям]. Не знати чим кінчиться війна; очевидно, що і Австрію і Германію буде пошарпано: така певність тут... Народ свідомий того, за що йде умирати, і сподівається по війні конституційних реформ і політичних полегшень. Вони дадуть можливість і українцям, перетерпівши лихо, повести працю на користь народу. Очевидно, Галичина і частина Буковини буде прилучена до Росії, і українцям, уже спільними силами, прийдеться в нових умовах працювати над добром народу» [7]. Отже, тоді, у 1917 р., Петлюра вірив інтенціям щодо «поступових росіян» і в їхні позитивні наміри щодо перспектив українського відродження в межах оновленої Росії.

Війна з Росією за незалежність у 1917 – 1920-х роках зробила з нього переконаного противника будь-яких перемовин і домовленостей з росіянами. Суто європейська орієнтація С. Петлюри контрастувала з переважно ситуативною орієнтацією інших політичних сил України на тимчасову федерацію з Росією в надії збереження незалежного курсу в політиці. У 1920 р., та й у перших роках українізаційного курсу комуністів, у політиків, що хотіли незалежності, була впевненість, що таку можливість від російських большевиків вони матимуть. Звідси і советофільські настрої у М. Грушевського, В. Винниченка та навіть Є. Петрушевича, В. Липинського і А. Жука. Повторюємо, що ця удавана проросійськість була тактичним, а не стратегічним кроком С. Петлюри.

Якими ж були головні політичні сили питомої України і яким було їхнє ставлення до польсько-української угоди Пілсудського – Петлюри? Петлюру критикували лише тому, що ці критики мали промосковські погляди? Насправді ні. Переможна шалька терезів збройної боротьби перемістилася на сторону росіян, і частина українських політичних сил сподівалася зберегти український курс під більшовицьким диктатом. Неофіційні контакти схилили їх до переконання у можливості такого явища. Російський більшовизм не мав станом на 1920 р. сил на тотальну зачистку української території. Йому був потрібний час на перегрупування сил, і він активно загравав з українськими лівими, шукав союзників в українському таборі, розбивав спільний фронт українських партій.

Загалом союз Петлюри – Пілсудського був дуже непопулярним в українській суспільно-політичній думці 1920 р. Ліві есери і ліві есдеки, що оформилися в партію боротьбистів і укапистів, у сфері зовнішньої політики поділяли погляди своїх головних менторів – російських більшовиків. А тому і займали непримиренну антипетлюрівську позицію. Вони ідеологічно протиставляли невгнутим уенерівцям на чолі з С. Петлюрою українців, які схилили голову перед деспотичним молохом «пролетарської» (насправді комуністичної) диктатури. Чи мали укаписти протилежні Петлюрі погляди? Антін Драгомирецький, Андрій Річицький (справж. пр. Пісоцький), Михайло Ткаченко були не менші «петлюрівці» за уенерівців. І не мають вводити в оману їхні вірнопідданські виступи у комуністичній пресі, розвінчування «ідейних ворогів» на кшталт С. Петлюри і М. Грушевського [8]. Новонаверненні українські комуністи мали постійно доводити більшовикам свою лояльність, адже були ідейними самостійниками, чітко розмежовували терени впливу РКП(б) і УКП, вели свій політичний родовід від УСДРП і РУП. Усі були членами Центральної Ради. Побували в урядах УНР. Більше того, А. Річицький був другим за чергою міністром внутрішніх справ Директорії УНР. І всі вони виступали за самостійну червону Україну. Не випадково усі закінчили сумно. М. Ткаченко загинув у російському підмосковному концтаборі для українців, А. Драгомирецького страчено рішенням «трійки» 1937 р., А. Пісоцького страчено за «незадовільну хлібозаготівлю» в Одеській області ще 1934 р.

Боротьбисти кількісно переважали усіх лівих есдеків і правих та центристських есерів. Їх було близько 15 тисяч, а у нову комуністичну партію вступили 4 тис. чоловік. Утворили національну компартію вони для продовження боротьби з російсько-комуністичним централізмом. Займали, як союзники і новоспечені комуністи, усі посади у керівництві УССР. Один із лідерів боротьбистів Василь Еллан-Блакитний сформулював приховану тактику боротьбистів як намагання

«розлитися, злитися і залити большевиків». Насправді ж самі боротьбисти потрапили до лабет большевиків і були послідовно винищені останніми. Большевики на початках залишали ілюзорну можливість для нібито співкерування Україною спільно з колишніми есерами, оголосивши політику коренізації (українізації). Боротьбисти мали вищі позиції у советському апараті УСРСР, ніж укапісти. На керівних посадах були Олександр Шумський, Панас Любченко та Григорій Гринько. В їхніх руках був наркомат просвіти. Але їхній антипетлюрівський пафос виступів у пресі радше був ритуальним доказом своєї «правовірності», відданості російсько-комуністичному курсу РКП(б). Навіть у комуністичній тюрмі, по арешті, О. Шумський писав філософський трактат про малоросів і українців – твір самостійницького й антиросійського звучання [9]. Боротьбисти виступали за творення рівноправної федерації народів в ССРСР, а отже, були відвертими антиімперцями-петлюрівцями. А тому котурняне антипетлюрівство було швидше тимчасовим пристосуванням до обставин російської червоної диктатури, намаганням зберегти владні позиції для українців у новому колаборантському утворенні – УСРСР. Бо «як не ми, то нами керуватимуть росіяни, і буде гірше».

З більшовиками готові були домовлятися від 1920 р. й есери із Закардонної делегації УПСР, група М. Грушевського. Створений істориком Комітет незалежної України в Європі у 1919 р. не приніс жодних дивідендів. Соціалістичні інтернаціональні конгреси не стали на бік есерів і есдеків. М. Грушевський теж обирає ситуативну орієнтацію на Москву, з критикою позиції уенерівської еміграції на чолі з С. Петлюрою. Перемогла і в Грушевського концепція орієнтації на більшість українського населення в Україні, якої дотримувався і сам С. Петлюра ще у 1917 р. Єдиний Микита Шаповал – лідер української еміграції в Чехо-Словаччині, був проти того, аби шукати компромісів з московським большевизмом.

Праве крило української політичної репрезентації представляли монархісти-гетьманці – підкреслені державники: В. Липинський, С. Шемет, Д. Дорошенко та ін. У тактичному сенсі вони були прихильниками компромісу з правими монархічними силами Росії, але рішуче протиставляли себе польській державі. Проте ця позиція чітко визначилась вже після 1920 р., коли остаточно оформився УСХД (Український союз хліборобів-державників). Лідер консерваторів – В'ячеслав Липинський у перший час приходу до влади Директорії УНР підтримував з нею рівні взаємини, але в середині 1919 р. він, український посол у Відні, подався до демісії. І уенерівська версія державності піддана була різкій критиці в його трактаті «Листи до братів-хліборобів» (1919–1926).

Серед есдеків також не всі схилилися до вибору С. Петлюри. Були проти польсько-українського союзу прем'єр-міністр Ісак Мазепа, член Директорії Володимир Винниченко. Есдеки-ревізіоністи наддніпрянці, що перебували в еміграції в Австро-Угорщині, поділяли в цілому думку Андрія Жука, висловлену в цитованому вище листі.

Та й власне представники консервативної націонал-демократичної партії Галичини, які висунули на диктатора ЗУНР Євгена Петрушевича, так само більше схилилися до домовленостей з росіянами – представниками білого руху та більшовиками, вважаючи їх менш небезпечними за відроджену польську державу. Показово, що й державний секретар закордонних справ ЗУНР Василь Панейко був прихильником російської орієнтації.

Єдиним союзником соціал-демократичної партії, що пішла за С. Петлюрою, була Українська партія соціалістів-федералістів під керівництвом Сергія Єфремова. Не випадково так високо оцінив значення Симона Васильовича для України у вищенаведеній цитаті С. Єфремов. Партія інтелігенції, відповідниця партії російських кадетів, підтримала орієнтацію Петлюри на Польщу. Заступник голови УПСФ Андрій Ніковський став міністром закордонних справ Директорії УНР, Іван Огієнко – міністром освіти, Павло Зайцев керував департаментом у Міністерстві освіти, есеф Олександр Лотоцький став послом УНР в Туреччині.

Отже, в реальній перспективі С. Петлюра перебував серед інших партійних сил у меншості. Необхідно було мати велику силу волі й переконаність для здійснення такого непопулярного кроку для українців, як союз з Варшавою.

Чи була альтернатива союзу з Польщею у С. Петлюри? Швидше за все – ні. Такий союз не був зрадою ідеї самостійності, навіть навпаки. В урізаному вигляді, але територію УНР без Галичини визнали Ю. Пілсудський і поляки. Вести війну на кілька фронтів УНР фізично не могла. З кимось із сусідів треба було замиритися, і Петлюра обрав Польщу. Союз з Польщею означав продовження збройної боротьби України проти агресорів. Нехай ця боротьба і була приречена на поразку, але давала хоч примарний шанс створення незалежної України в центральних регіонах. Лишався шанс утримати під УНР Київ. А це мало важливе психологічне значення. Польсько-український союз був моделлю збереження держави, і С. Петлюра не міг не спробувати скористатися таким шансом. Важливим для нас сьогодні є те, що С. Петлюра обрав західний вектор розвитку України, зірвав остаточно орієнтацію на Росію, Євразію. Орієнтація на Європу, через Польщу, проклала у майбутнє український шлях в Європейський Союз, яким сьогодні йде Україна. Безперечно, без такої відчайдушної спро-

би відірватися від Москви зробити цей крок на сучасному етапі, після 2014 р., було б значно складніше.

ПРИМІТКИ, ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Огієнко В. Грушевський, Винниченко та Петлюра в національній пам'яті / Огієнко В. // Український тиждень. 22 січня 2013. : [Електронний ресурс]. – Реж. доступу: <https://tyzhden.ua/hrushevskiy-vynnychenko-ta-petliura-v-natsionalnij-pam-iaty/>; Скальський В. Симон Петлюра за парканом національної свідомості українців. – Скальський В. // Історична правда. 23 вересня 2023. : [Електронний ресурс]. – Реж. доступу: <https://www.istpravda.com.ua/>

2. За останнє десятиріччя українців, які люблять Мазепу, Петлюру та Бандеру, стало значно більше – опитування // Дзеркало тижня. 4 травня 2022. : [Електронний ресурс]. – Реж. доступу: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/za-ostannje-desjatirichchja-ukrajintsiv-jaki-ljubljat-mazepu-petljuru-ta-banderu-stalo-znachno-bilshe-opituvannja.html>

3. Приміром, відомий киевознавець Михайло Кальницький продовжував оцінювати С. Петлюру в дусі російсько-комуністичної пропаганди як непевну постать і антисеміта ([Мамалига А. І.] Другий круглий стіл з проблем топонімії і топонімічної політики «Сучасне і майбутнє столичної топонімії: завдання для науковців, журналістів і влади» (2 грудня 2009 р., м. Київ, Інститут журналістики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка) : [Електронний ресурс]. – Реж. доступу: http://labs.journ.knu.ua/mova/wp-content/uploads/2015/07/Toponym_Kyiv_2009.pdf)

4. Serczyk Władysław A. Historia Ukrainy. – Wrocław, 1979, 2001.

5. Єфремов С. Щоденники. 1923—1929 / С. Єфремов. – Київ: газ. «Рада», 1997. – С. 380.

6. Лист Андрія Жука до Симона Петлюри // Молода нація. – 2002. № 3 (24). С. 232 – 233, 235, 236, 237.

7. Лист до д-ра О. Назарука // Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк: УВАН, 1956. С. 188 – 190.

8. Див., напр.: Річицький Анд. Як Грушевський «виправляє» Енгельса // Червоний шлях. – 1924. – № 3. С. 183 – 190.

9. Шаповал Ю. Шумський О. Життя, доля, невідомі документи / Шаповал Юрій. Олександр Шумський. – Київ-Львів: Україна модерна, Українські пропілеї, 2017. – 742 с.; Його ж. Олександр Шумський: «Життя без боротьби я не вважав за життя». – К.: Парламентське вид-во, 2020. – 368 с.

Keywords: *Symon Petliura, Yuzef Pilsudski, Ukraine, contract, pro-Russian orientation, Communism, Polish-Lithuanian Commonwealth.*

SUMMARY

Ihor Hurych

ALLIANCE PILSUDSKYI – PETLIURA SINCE 1919 AND REACTION TO POLISH-UKRAINIAN CONTRACT OF DIFFERENT POLITICAL CENTERS

Analysis of situation among different political flows and figures connected to Ukraine, that appeared because of making contract between S. Petliura and Yu. Pilsudski.

ПАВЛО ЧИЖЕВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ

У статті розкриті основні віхи життя і діяльності відомого громадського та політичного діяча П. І. Чижевського. Він уродженець Полтавщини, значну частину свого життя провів на її теренах. У ранньому віці розпочав політичну діяльність і боротьбу з самодержавним режимом. Свої ліберально-демократичні погляди на переустрій Російської імперії, вирішення «українського питання» на засадах широкій автономії і демократії намагався вирішувати як депутат І Державної думи. Активний діяч Української революції 1917 – 1921 рр.

Ключові слова: Павло Іванович Чижевський, Українська революційно-демократична партія, Українська Центральна Рада, Директорія, Полтава.

Полтавщина – батьківщина великої когорти діячів культури, освіти, науки, але не менш вагоме місце серед видатних земляків займають діячі національно-визвольного руху. Перебуваючи в епіцентрі революційних подій ХХ століття, наш край вивів діячів загальноукраїнського масштабу – Симона Петлюру, братів Володимира, Миколу та Сергія Шеметів, Миколу Міхновського, В'ячеслава Липинського, Бориса Мартоса та багатьох інших. У цьому пантеоні тривалий час губилося ім'я Павла Івановича Чижевського, про якого українці знали незрівнянно менше, зважаючи на низку причин – останні роки життя, проведені за межами України після поразки Української революції 1917–1921 рр., навішування політичних ярликів та замовчування за часів радянської влади.

Ще в 1995 році дослідниця Наталія Солонська писала, що про Павла Івановича Чижевського «відомостей в історичній літературі вкрай обмаль» [4, с. 15]. Завдяки зусиллям науковців і краєзнавців, зібраним ними документам і спогадам на сьогодні вдалося відтворити життєві шляхи й основні напрямки суспільно-політичної і наукової діяльності нашого земляка. До реконструкції його життєпису звертався краєзнавець Анатолій Чернов [5; 6]. Аналіз внеску П. Чижевського в теорію і практику Української революції зробив Тарас Пустовіт [3; 4]. Відомості про окремі етапи життя Павла Чижевського, зокрема як депутата І Державної думи від Полтавщини, можна знайти на сайті «Історія Полтави» відомого краєзнавця Бориса Тристанова. Більшість авторів, які досліджували чи описували життя і діяльність П. Чижевського, зверталися й до матеріалів його особового фонду № 3877 у Центральному держав-

ному архіві вищих органів влади і управління України у м. Києві під назвою «Чижевський Павло Іванович (1865 – 1925) міністр фінансів УНР, голова надзвичайної торговельної та фінансової місії УНР у м. Женеві». Фонд на 25 аркушах містить особисті документи, листування, документи про службу у громадську діяльність, рукописні і друковані статті діяча, матеріали українського прес-бюро за кордоном тощо.

У 2020 році до 160-річчя з дня народження цієї непересічної особистості на Полтавщині відбулася низка меморіальних заходів, зокрема, на малій батьківщині діяча у Гадячі встановлено меморіальну дошку родині Чижевських, що широко висвітлювалося в друкованих та електронних ЗМК. Яскравих злетів і подій, сміливих ідей, талановитих проєктів, політичних і особистих перипетій у житті цієї людини вистачило б не на одну пересічну біографію, однак все це випало на долю однієї людини – Павла Івановича Чижевського.

П. І. Чижевський народився 25 серпня (6 вересня за новим стилем) 1860 року в дворянській родині в м. Гадячі (родовий маєток знаходився неподалік у с. Ціпки). На сайті «Історія Полтави» зазначено, що за національністю він росіянин, однак А. Чернов, описуючи його генеалогію за покликанням на російську Енциклопедію Брокгауза і Ефрона, зазначає, що його предок Петро Лазаревич Чижевський отримав дворянський титул у 1743 році за імператриці Єлизавети, при дворі якої був «придворним тенористом» [5, с. 9]. Автор припускає, що найімовірніше «малоросійське» прізвище Чиж за імперською традицією трансформувалося в «Чижевський» (за аналогією з Олексієм та Кирилом Розумовськими – авт.). Його потомки повернулися на українські землі та опинилися в Гадячі, звідки походила інша знакова для українського руху родина Драгоманових-Косачів, хоча з самим Михайлом Драгомановим він познайомиться аж у швейцарському місті Женеві, коли той перебрався сюди в еміграцію.

Автори, котрі досліджували біографію П. Чижевського, ймовірно через брак даних, не згадують про його дитинство. Лише констатують, що в 1877 році він закінчує Петровський Полтавський кадетський корпус і вступає в Миколаївське інженерне військове училище. При цьому дослідники дещо розходяться в твердженнях про подальшу освіту. Так Н. Солонська помилково називає його «місцевим (Полтавським – авт.) інженерним училищем» [4, с. 15], тоді як воно дислокувалося в Києві. Далі всі одноставно вказують на його вступ до Женевського університету. Історик Валентина Піскун покликається ж на документ під назвою «Повний послужний список Прапорщика 5 Понтонного батальйону Чижевського» від 15 жовтня 1881 року, котрий докладався до прохання на ім'я ректора Київського університету Святого Володимира про зарахування його вільним слухачем на фізико-математичний факультет [1].

Отже, спочатку молодий Павло Іванович віддає перевагу цивільній освіті, далі – залишає військову службу та їде на навчання у Женевський університет, де в 1884 році по завершенню курсу отримав ступінь доктора фізики, а з поверненням до Києва складає екзамен на магістра хімії. У цей же період у 1882 році П. І. Чижевський одружується з донькою надвірного радника Софією Костянтинівною Рубісовою, з якою вони мали трьох синів: Григорія, Миколу, Леоніда.

П. Чижевський рано захопився демократичними ідеями, несумісними з самодержавною шовіністичною політикою уряду Росії. У Женеві він зблизився з М. Драгомановим та членами «женевського гуртка» громадівців, поділяв їх ідейні переконання. З 1883 року за ним і його дружиною було встановлено жандармський нагляд, про що повідомлялося у донесенні від 15 грудня цього ж року: «Чижевський був близький з братами Борисовими (декабристами – авт.)... Чижевський жонатий на Софії Рубісовій, що належить до сімейства, відомого своїми близькими відносинами і співчуттям до осіб революційної партії, на користь яких Рубісовими навіть влаштований у своїй квартирі вечір» [1]. Захоплення політичною боротьбою перешкодило Чижевському зробити наукову кар'єру в молодому віці. Повертаючись зі Швейцарії, на австрійсько-російському кордоні в його багажі було знайдено і конфісковано заборонені цензурою українські видання. Разом із ним перетинав кордон і майбутній перший президент Всеукраїнської академії наук Володимир Вернадський, однак йому пощастило більше – заховані в особистих речах підцензурні видання не знайшли. Про це небіж Павла Івановича Дмитро писав, що, на відміну від Чижевського, «Вернадський не зазнав перешкод у науковій діяльності». За участь у заворушеннях київських студентів у 1885 році Павло Іванович був заарештований і провів рік у київській в'язниці, а потім висланий до м. Березова Тобольської губернії в Росії. Дружина Софія розділила з ним нелегкі будні заслання.

У 1888 році по закінченні заслання повертається в Україну до батьків, які проживали тоді в м. Олександрівську (зараз Запоріжжя – авт.) Херсонської губернії. На тривалий час П. І. Чижевський пов'язав свою трудову діяльність із земськими установами та кооперативними організаціями, чому присвятив низку опублікованих статей. В Олександрівську Павло Іванович працював секретарем міської управи, паралельно опікувався розвитком кооперативного руху. В 1896 році за дорученням земства він їде в Західну Європу вивчати справу організації хлібної торгівлі, деякий час працював у Парижі, удосконалював теоретичні і практичні знання з економіки і фінансів, що в недалекому майбутньому визначить його сферу опікування в уряді Української Народної Республіки [1; 4, с. 10].

На заваді успішній кар'єрі знову стали його політичні погляди та участь у революційних заворушеннях. Революція 1905 – 1907 рр. винесла на поверхню актуальність шовіністичної національної політики російського самодержавства та безправ'я народів Росії. У 1905 році Павло Чижевський став на захист єврейського населення Олександрівська, яке потерпало від чорносотенних погромів. У результаті він позбувся посади секретаря міської управи, а чорносотенці розгромили будинок і майно родини Чижевських. Отже, наприкінці 1905 року П. Чижевський повертається у Полтаву без засобів до існування, але сповнений революційного запалу, бажання змінювати політичне життя на теренах імперії, з глибоким інтересом до шляхів вирішення «українського питання» на засадах автономії. У місті активно діяла Полтавська громада, серед її «найенергійніших людей» Євген Чикаленко у «Спогадах» називав П. Чижевського, В. Шемета, А. Жебуньова, В. Кошевого. Саме ця організація через «бездіяльність», за словами Є. Чикаленка, київських політичних організацій «взяла на себе ініціативу і скликала влітку 1906 року в Полтаві з'їзд Української Демократично-радикальної партії (УДРП – авт.), на якому і вибрано партійну раду з полтавців з осідком у Полтаві». Павло Чижевський став очільником полтавського осередку партії. Його власні політичні ідеали збігалися з партійними – перетворення Росії на демократичну, децентралізовану країну з наданням кожному народові, що її населяє, автономії з правом місцевого.

Одним з найбільш плідних періодів діяльності П. Чижевського, упродовж якого розкрилися нові грані політика, трибуна, державного діяча, стала його діяльність у російській I Державній думі. Він разом із Володимиром Шеметом був обраний за списком УДРП від Полтавщини [2, с. 3]. У Думі входив до конституційно-демократичної фракції. Активна громадсько-політична позиція виявилася у намаганні вирішувати нагальні питання, які були вкрай актуальні для українського суспільства. Павла Івановича було обрано до кількох комісій – аграрної, бібліотечної, бюджетної. Сучасники згадували, що Павло Іванович відзначався неймовірною діловою активністю, десятки разів брав слово в обговоренні питань на засіданнях, виступав усно і з запитамі, писав проекти і поправки до думських документів. Входив до складу президії Української думської громади, при цьому не пориваючи зв'язків з Полтавською Громадою. Саме від імені останньої брав участь у розробці проекту автономії України, вносив пропозиції про створення окремої партійної фракції у Думі, що «виявлятиме з себе таку силу, з якою будуть лічитися всі, єднаючись з іншими думськими партіями». Був переконаний, що така партійна фракція «краще оборонятиме українські інтереси». Незважаючи на те, що I Державна Дума проіснувала всього 72 дні, Українська думська громада на повний го-

лос за участю П. Чижевського заявила про домагання українських політичних сил своїх законних прав.

П. Чижевський продовжив роботу вже як співробітник апарату в II Державній думі. Олександр Лотоцький характеризував його як «людину глибокого переконання і енергії, він завше оживлював ті ділянки життя, в яких брав участь. Натура рухлива, активна. Він творив рух та акцію в тих справах, за які брався». О. Лотоцький нагадав і про життєве кредо Чижевського, яке він часто любив повторювати: «Як би там тобі погано не було, але пам'ятай, що й ворогові не медь» [6, с. 19].

Розпуск II Державної думи потягнув за собою «столипінську реакцію», внаслідок чого були закриті українські клуби, осередки «Просвіти», українська преса, виходили тільки газета «Рада» у Києві та «Рідний край» у Полтаві, що за оцінкою Є. Чикаленка ледь животіли під тиском адміністрації. Щоб урятувати залишки національних громадсько-політичних організацій, у 1908 році з ініціативи О. Русова було створено непартійну організацію Товариство українських поступовців (ТУП).

А. Чернов зазначає, що в 1912 році Павло Іванович повертається з Петербурга у Полтаву, працює в Полтавській земській управі, одночасно стає одним із організаторів і провідників Полтавської Громади ТУП. Це був час серйозного опанування фінансово-економічної сфери, тогочасного бізнесу. П. Чижевський став членом правління, а згодом і директором головного фінансового центру представників місцевого середнього бізнесу – Полтавського Товариства Взаємного Кредиту. Загалом сучасники і дослідники високо оцінювали роль кооперативних спілок і товариств у розвитку української справи. Микола Ковалевський характеризував їхній кадровий склад як «виключно український», а самі вони «ніби доповнювали діяльність ТУПу, що була організацією елітарною, де концентрувалася ідеологічна і так би мовити стратегічна праця. Це був наче мозок українства Полтавщини». Він високо оцінював діяльність Павла Івановича, який не дивлячись на поважний вік, «був людиною дуже живою, енергійною і тримався досить радикальних поглядів в українській справі». Красномовною і влучною є й інша характеристика П. Чижевського, дана Ковалевським – хоч він, мовляв, і належав до «старшого покоління так званих культурників, яких ми молоді гостро критикували за їх пасивність, але його динамічний темперамент та велика ініціативність зближала його з молодим поколінням. Він був автором закроєної на широкий розмір акції за впровадження української мови до шкіл і його енергії треба завдячувати, що майже всі повітові земства Полтавщини ухвалили у 1915 році маніфестаційні резолюції в цій справі». Саме з ініціативи Павла Івановича в Полтаві було побудоване училище імені Товариства Взаємного Кредиту.

Павло Іванович був одним з ініціаторів створення у Полтаві Українського клубу, який називали «вогнищем українського життя» в «зросійщеному губернському місті». Він був душою і головним рушієм діяльності клубу, відкриття якого відбулося 9 листопада 1913 року. На його відкритті були присутні М. Грушевський, А. Ніковський, М. Міхновський. У березні 1914 року в жандармському донесенні зазначалося, що «українством» заражена майже вся малоруська інтелігенція..., так звані мазепинці. ...сепаратисти мріють при допомозі Австрії створити «Самостійну Україну». До «мазепиців» Полтавської губернії жандарми зарахували П. Чижевського, Г. Коваленка, В. Андрієвського, Г. Ротмістрова та ін. Ці звинувачення, як вважають дослідники цієї доби, були пов'язані з утворенням у Полтаві осередку Спілки Визволення України, яку очолив Павло Чижевський.

П. Чижевський був одним із тих, хто радо вітав початок Української революції і створення Центральної Ради у березні 1917 року. Не випадково його та інших відомих поборників української справи – М. Ковалевського, Б. Токаревського, В. Шемета було делеговано на перші загальні збори Центральної Ради у Києві 8 квітня 1917 року. У середині квітня Полтавська громада ТУП виступила ініціатором скликання Українського з'їзду Полтавщини, утворивши з цієї метою «Спільний комітет українських поступових партій та організацій». До його складу увійшли представники кооперативних організацій, Українського клубу, Товариства «Боян», Селянської спілки. Вони включилися у політичну боротьбу, яка розгорілася в роки революції. У червні 1917 року виникла нова політична партія – Партія соціалістів-федералістів, яка, як зазначає Тарас Пустовіт, фактично стала правонаступницею УРДП і ТУПу [3, с. 4]. П. Чижевський був включений до списків цієї партії на виборах до Українських установчих зборів 7–9 січня 1918 року. П. Чижевський активний учасник розбудови національних форм життя за часів Центральної Ради, член ЦК УПСФ. Менше відомо про діяльність П. Чижевського за доби Гетьманату, але відомо, що гетьманського перевороту Павла Скоропадського він не схвалював.

Після приходу до влади Директорії П. Чижевського було призначено губернським комісаром Полтавщини. Також А. Чернов наводить факт про те, що разом з головою Полтавського губернського земства Токаревським Павло Іванович, користуючись давніми зв'язками з С. Петлюрою, їздив до нього у Київ з метою захисту командира Запорізького корпусу П. Болбочана. Друге повернення більшовицької влади змусило П. Чижевського переїхати до Києва, а згодом і за кордон. Уряд Директорії призначив Чижевського керівником торговельно-промислової місії, яка мала виїхати у Францію, а також налагоджувати зв'язки з бізнесовими колами в Австрії, Чехословаччині, Польщі,

Швейцарії. У посвідченні, датованому 17 січня 1919 року, визначалися завдання очолюваної Чижевським місії: «ведення переговорів у справі одержання потрібних державним Установам машин, технічного приладдя та інших виробів, замовлення і закупки до підготовки ґрунту для реалізації державних і гарантованих Державою позик». Такі ж посвідчення були видані щодо місії в Італії, Бельгії. Труднощі цієї роботи й рівень відповідальності Павла Івановича постають перед нами з його листа до Є. Чикаленка: «Я на посаді – головою якоїсь місії. Але місія розбіглася, й я сам складаю місію: схожусь на засідання, голову, секретарюю. Писарюю і т.д., навіть одержую доручення від уряду, не одержую тільки платні. Так от і тепер чекаю останніх доручень, а тоді як-не-як поїду до України» [1].

У 1920–1921 рр. Павло Іванович був одним із небагатьох, хто представляв Україну на засіданнях Ліги Націй. У листуванні з політичними діячами він чітко викладає своє бачення української державності: «... під громадянином-українцем розуміється кожен мешканець етнографічної України, який визнає: суверенну незалежність Соборної України в її етнографічних межах! Кожна особа, незалежно від національності, коли вона походить з території етнографічної України і коли вона визнає отой принцип незалежності України, може бути прийнята в число членів товариства» (мова йде про статут «товариства української Ліги Націй» – авт.). У лютому 1922 року С. Петлюра призначив Павла Івановича міністром фінансів уряду УНР в екзилі [4, с. 17]. У цей час П. Чижевський веде інтенсивні перемовини з економічно-фінансових питань із французами і англійцями, проте визнання російських більшовиків на Генуезькій конференції зруйнувало подальші плани.

Павло Іванович був ослаблений невиліковною хворобою, однак за свідченням М. Ковалевського «він виявляв все ж величезну ініціативність і пильно слідкував за розвитком поверсальської Європи. Він все заводив нові політичні зв'язки, проводив велику інформаційну акцію серед чужинців». На початку 1920-х рр. Павло Іванович багато пише, публікуючи статті в часописі «Воля» у Відні. Тут же в 1921 році виїшла невелика, але значуща робота Чижевського «Основи української державності». В умовах, коли чимало поборників української державності відійшли від активної боротьби, зневірилися в її перспективах, він написав текст майбутньої Конституції України, яка складалася з трьох відділів, 34 статей [3, с. 4].

В останні роки життя у Женеві він повернувся до технічних ідей і винаходів, мріючи про електрифікацію України та її прогресивних методів. З цією метою він розробив спеціальну модель вітряної турбіни – прообраз сучасних вітряків-генераторів вітрової енергії, демонстрував друзям принцип її роботи. У Женеві Павло Іванович запатентував свій винахід,

але за життя за браком коштів втілити в життя його не вдалося. На жаль, як зазначає дослідниця В. Піскун, після смерті Павла Івановича всі його папери і креслення були викрадені невідомими з номера готелю, в якому помер наш земляк [1]. Павло Іванович помер 15 квітня 1925 року (А. Чернов називає датою смерті 17 квітня) у женецькому готелі «Вікторія» після тяжкої хвороби у віці 65 років. В останню путь його проводжали нечисленні українці, які на той час були поряд у далекій від України Швейцарії – родина Бачинських, старий товариш Микола Ге, а також інші неназвані земляки. Його поховали на кладовищі St. Georges, про що 22 квітня повідомила газета «La Tribune de Geneve». У короткій замітці Павла Івановича назвали «видатним українським діячем».

Талант організатора, політичного і державного діяча, невтомного патріота-українця, теоретика і практика боротьби за українську державність підносить постать Павла Івановича Чижевського на гідне місце для пошанування його пам'яті в Україні та на Полтавщині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Піскун В. Винахідник вітрової електротурбіни Павло Чижевський / Піскун В. // Електронний ресурс. Режим доступу : history.sumy.ua/research/prominent-names.
2. Пустовіт Т. Автором проекту Конституції Української держави в період УНР був уродженець Гадяча Павло Чижевський / Пустовіт Т. // Зоря Полтавщини. – 2004. – № 133. – С. 3.
3. Пустовіт Т. Він був депутатом Державної Думи / Пустовіт Т. // Зоря Полтавщини. – 2003. – № 23. – С. 4.
4. Солонська Н. Міністр фінансів УНР / Солонська Н. // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 5. – С. 15 – 18.
5. Чернов А. Павло Іванович Чижевський / Чернов А. // Край. – 2011. – № 1 (81). – С. 9 – 11.
6. Чернов А. «Його життєвим кредо був вислів українського військового психолога Михайла Драгомирова: «Як би тобі погано не було, але пам'ятай, що й ворогові – не мед» / Чернов А. // Вечірня Полтава. – 2010. – № 48. – С. 19.

Keywords: *Pavlo Ivanovych Chyzhevskiy, Ukrainian Revolutionary Democratic Party, Ukrainian Central Council, Directory, Poltava.*

SUMMARY

Liudmyla Babenko

PAVLO CHYZHEVSKYI IN UKRAINIAN NATIONAL LIBERATING MOVEMENT

Main stages of life and work of prominent public and political figure P. I. Chyzhevskiy are described in the article. He was born in Poltava Region and lived here for quite considerable period. As he was young he started his political work and fight against autocratic regime.

His liberal democratic views on reorganization of Russian Empire, decision of «Ukrainian question» in a way of wide autonomy and democracy he tried to decide as a deputy of the First State Council. He was an activist of the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

УДК 82.09–94:[355:314.151.3–054.72]:929 Петлюра С.

Андрій СИДОРЕНКО

**СИМОН ПЕТЛЮРА
В НАУКОВИХ ТА МЕМУАРНИХ ПРАЦЯХ
УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ
1920–1930-х рр.**

Розглядається постать Симона Петлюри на сторінках публікацій представників української військової еміграції в період 1920–1930-х років. Дається аналіз та оцінки діяльності С. Петлюри в контексті Національно-визвольних змагань 1917–1921 років.

***Ключові слова:** Симон Петлюри, Головний отаман УНР, українська військова еміграція, Армія УНР.*

Представники української військової еміграції, котрі належали до Армії УНР, у 1920 – 1930-ті роки (від інтернування до польських та румунських таборів до початку Другої світової війни) плідно займалися культурною, просвітньою, науковою діяльністю, зокрема опублікували низку праць наукового та мемуарного характеру. На їх сторінках вони підіймали військово-теоретичні проблеми, питання з історії України та українознавства, однак на першому місці, звісно, стояли численні рефлексії на тему Національно-визвольних змагань 1917 – 1921 років. Автори надавали розгорнуті характеристики як державному та військовому будівництву періодів Центральної Ради, Української Держави, Директорії, ЗУНР, так і відомим військово-політичним діячам цих періодів. Ясна річ, постать Симона Петлюри також перебувала в оптиці вказаних публікацій. Відповідно, мета даного дослідження – розглянути аналіз та оцінки постаті С. Петлюри в низці наукових та мемуарних праць української військової еміграції Армії УНР.

Чи не найбільш ґрунтовно аналізував постать Симона Петлюри підполковник Василь Прохода. У своїй статті «Вождь та військо» він оцінював діяльність Петлюри крізь призму перебігу Національно-визвольних змагань 1917–1921 років та розбудови українського війська. Зокрема, підполковник В. Прохода підкреслював, що Симон Петлюра на початок революційних подій належав до соціалістів (так званої «української революційної демократії») та був лояльний до провідників

російської революції, проте, водночас, розумів і важливість збройної боротьби та війська. Під час проведення I Всеукраїнського військового з'їзду в травні 1917 року майбутній Головний отаман зайняв «середню лінію» – не підтримав «демагогію про шкідливість творення українських військових частин», однак також і не підтримав «прихильників негайного творення свого війська без жадного порозуміння з росіянами». Також він очолив обраний на з'їзді Генеральний Комітет, діяльність якого автор кваліфікував як «культурно-організаційну» [6, с. 112–113].

Характеризуючи діяльність Симона Петлюри в другій половині 1917 року, Василь Прохода зазначає, що той через розбіжності з політичним керівництвом Центральної Ради в питаннях організації війська наприкінці року відійшов від активної політики, зосередився на створенні кошу Слобідської України. Саме це збройне формування, на думку автора, особливо проявило себе в січні – лютому 1918 року як на Лівобережжі, де воно відбивало атаки більшовиків, так і в Києві, зупинивши пробільшовицький виступ на Арсеналі. При цьому, підполковник Прохода стверджував, що сам Петлюра взимку 1918 року «в розпорядження вищої військової влади не втручався й не міг втручатися, щоб не викликати підозріння, що він хоче бути диктатором» [6, с. 124–125].

Зазначаючи, що на березень-листопад 1918 року Симон Петлюра відійшов від військових справ та займався здебільшого питаннями земств, Василь Прохода підкреслював, що саме з початку антигетьманського виступу Директорії в листопаді він повернувся до активної діяльності. Період з 1919 по 1921 роки автор вважав найбільш плідним у біографії Петлюри, детально аналізуючи перебіг військових дій проти більшовиків та денікінців, польсько-український союз 1920 року. Він називав його справжнім натхненником створення армії, вождем і позитивно оцінював діяльність у вказані роки [6, с. 139].

Залишив численні згадки про Симона Петлюру і генерал-хорунжий Всеволод Петрів. Зокрема, на сторінках своєї публікації «Вінець споминів у річницю смерти Симона Петлюри» він зазначав, що той у якості керівника частин гайдамаків брав безпосередню участь у ліквідації збільшовиченого виступу на Арсеналі, проте особисто не дозволив розстріляти без суду його учасників, мотивуючи це тим, що «це ж наші задурені українські люди ці робітники! А ми ж, гайдамаки, за волю борці» [4, с. 374]. У мемуарах «Спомини з часів Української революції (1917–1921)» Всеволод Петрів також зупинявся на військовій та політичній діяльності Петлюри, зокрема в контексті боротьби з більшовиками на початку 1918 року і приходу на терени України німецьких військ. Так, він стверджував, посиляючись на полковника Сливінського, що Симон Васильович відійшов від командування гайдамаками на початку березня 1918 року через політичні мотиви [5, с. 360].

Постать Симона Петлюри у власних спогадах про військово-політичне будівництво в 1917 році розглядав полковник Володимир Кедровський. Він зазначав, що під час проведення Першого всеукраїнського військового з'їзду Петлюра підіймав питання про необхідність створення української армії (що дуже дисонувало з ідеями В. Винниченка обмежити збройні сили лише т. зв. «народною міліцією») та розглядався окремими представниками вояцтва як потенційний провідник всеукраїнської військової організації [2, с. 54–56].

Разом із тим, полковник Кедровський підкреслював, що на момент проведення військових з'їздів у керівництві Центральної Ради і в підлеглих їй структурах існувала тенденція дотримуватися зобов'язань перед союзниками колишньої Російської імперії (Антантою) щодо утримання фронту Першої світової війни. Зокрема, описуючи перебіг Другого всеукраїнського військового з'їзду, він зазначав, що Петлюра, котрий на той час очолював Генеральний Військовий Комітет, дотримувався поміркованих позицій стосовно даного питання. Кедровський згадував епізод, коли член президії з'їзду І. Гаврилук виступив категорично проти того, аби українізовані військові частини брали участь в загальноросійському наступі на фронті, однак Симон Петлюра, не бажаючи ухвалювати занадто гострі рішення, переконував з'їзд в хибності та необачності подібних радикальних рішень, підкреслював, що українські військові підпорядковуються Генеральному Комітету та мають безапеляційно виконувати його рішення [2, с. 131].

Військово-політичну діяльність Симона Петлюри опосередковано розглядав у своїх працях та спогадах генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко. Зокрема, у публікації «Українсько-польська війна 1918 – 1919» він зазначав, що саме Петлюра лобіював ідею союзу з Антантою в лютому 1919 року та закликав політиків і військових із ЗУНР йти на допомогу Наддніпрянщині в боротьбі з більшовиками. Сам генерал-поручик Омелянович-Павленко на той момент очолював УГА, був її Начальним вождем. Він підкреслював, що мав тривалі дискусії із Симоном Петлюрою стосовно питання посилення частинами УГА протибільшовицького фронту. Головний отаман УНР наполягав на тому, аби Начальний вождь зміг надати йому сили для боротьби з більшовиками, при цьому не згортаючи протипольського фронту УГА та пролобіювавши це рішення в урядових колах ЗУНР. У відповідь, Михайло Омелянович-Павленко доводив Петлюрі, що це не є можливим, оскільки Начальна команда УГА готує складну воєнну операцію та сама потребує свіжих сил із заплля, і тому допомогти збройним силам УНР могла б лише в тому випадку, якби був ліквідований фронт боротьби проти Польщі. Генерал-поручик зазначав на сторінках своєї

праці, що такі дискусії навіть вилилися в певний «заочний» конфлікт, коли Симон Петлюра дорікав у листуванні, що Омелянович-Павленко «ніколи не орієнтувався в державних справах». Разом із тим, сам Михайло Омелянович-Павленко, констатуючи, що «С. Петлюра приходив до певних рішень із великим запізненням», відзначав і чітку позицію Головного отамана під час переговорів з головою комісії Антанти генералом Бартелемі [3, с. 157–161].

Описуючи бойові дії в 1919 році проти більшовиків та Добровольчої армії Денікіна, детально характеризував Симона Петлюру і генерал-хорунжий Микола Капустянський. У праці «Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році» він зазначав, що Петлюра на вказаний період фактично очолював всю військову та політичну владу, мав підтримку з боку більшості соціалістичних партій і сприймався як «вождь». На думку генерал-хорунжого, Головний отаман був «центральною фігурою українського національного руху», однак дуже залежав від волі вказаних соціалістичних партій. До того ж його довірою часто користувався відверто деструктивний елемент, що маскувався під «мучеників за українську ідею або ж борців за соціальні змагання бідного люду», внаслідок чого нерідко на командні та штабові посади потрапляли не лише некомпетентні, але й відверто шкідливі особи [1, с. 42].

Діяльність Симона Петлюри розглядав у публікації «Пам'яті С. В. Петлюри» генерал-поручик Володимир Сінклер. Він підкреслював, що саме гайдамацьке формування Петлюри відіграло ключову роль у боротьбі з більшовицьким повстанням у січні 1918 року. Також генерал-поручик Сінклер зазначав, що Симон Петлюра був гарним психологом, розумів як психологію військової маси, натовпу, так і психологію окремого старшини та козака, й саме тому користувався такою популярністю [7, с. 225–227].

Таким чином, на сторінках наукових та мемуарних праць української військової еміграції постать Симона Петлюри розглядалася в ключі Національно-визвольних змагань 1917 – 1921 років, військового будівництва та ведення бойових дій. Автори відзначали як роль Петлюри в розвитку військової справи, його позицію щодо переговорів і прагнення союзу з Антантою, так і прорахунки та дискусійні питання – залежність від соціалістичних партій, окремі запізнілі рішення, контроверсійність стосовно керівництва ЗУНР і УГА.

ЛІТЕРАТУРА

1. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році. Книга перша (частини I й II) / Капустянський М. – Мюнхен, 1946. – 132 с.
2. Кедровський В. 1917 рік / Кедровський В. – Вінніпег, Канада: Видавнича спілка «Тризуб», 1967. – 526 с.

3. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920 рр.) / Омелянович-Павленко М. – Київ: Темпора, 2007. – 608 с.
4. Петрів В. Військово-історичні праці. Листи / Петрів В. – Київ: Українська Видавнича Спілка. 2004. – 628 с.
5. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / Петрів В. – Київ: Поліграф-книга. 2002. – 640 с.
6. Прохода В. Вождь і військо / Прохода В. // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага: друкарня «Легіографія» (накладом Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі), 1930. – С. 109–148.
7. Сінклер В. Пам'яті С. В. Петлюри / Сінклер В. // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага: друкарня «Легіографія» (накладом Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі), 1930. – С. 224–227.

Keywords: *Symon Petliura, Main Ataman of the UNR, Ukrainian military emigration, Army of the UNR.*

SUMMARY

Andrii Sydorenko

SYMON PETLIURA IN SCIENTIFIC WORKS AND MEMOIRS OF UKRAINIAN MILITARY EMIGRATION OF THE 1920s – 1930s

Symon Petliura is observed as a figure on pages of publications of Ukrainian military emigration during 1920s – 1930s representatives. Analysis and performance evaluation of S. Petliura in context of National liberating competitions in 1917–1921 are given.

УДК 069.5:908]:94"1917/1923"](477.53)

Валентина КЛОЧКО

ДО КОНЦЕПЦІЇ ТА ТЕМАТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ЕКСПОЗИЦІЇ «ПОЛТАВЩИНА В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.). НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ НА ПОЛТАВЩИНІ (1920–1923 рр.)»

У статті висвітлюється розробка концепції і тематичної структури нової експозиції, її основні змістові та художні акценти, що підводять глядача до розуміння політичних процесів Української революції 1917–1921 рр., її здобутків і поразок.

Ключові слова: *Українська революція, Центральна Рада, Універсали, УНР, національно-визвольні змагання, Головний отаман, Директорія, повстанці.*

У 2017 році Україна готувалася відзначати 100-річчя Української революції. Дирекція музею, наукова частина поставили перед відділом новітньої історії завдання - створити нову експозицію, яка б дала можливість відвідувачу осягнути суть історичного минулого у всій його складності і суперечності, коли українська держава, маючи реальні перспективи розбудови і відновлення після визвольних воєн XVII століття, не отримала свого ствердження, але її поява справила величезний вплив на національні сили, сприяла зростанню національної свідомості українців і надихала майбутні покоління борців за незалежність України. До політичного життя були залучені великі маси українства, здобуто досвід політичної боротьби, розпочато процес соціально-економічних перетворень. Здобутки для України подій 1917–1920 рр. стали дороговказом при утвердженні незалежної Української держави 1991 року.

Тематична експозиція відкрилася у 2016 р. Основним художньо-змістовим образом експозиційного залу стала своєрідна графічна заставка з ілюстрованою обкладинки до книги Олекси Слісаренка «Твори». Т. 5, 1932 р. (туш, гуаш) роботи Василя Григоровича Кричевського, виконана в характерному для 1920-х років конструктивістському стилі. В малюнку надзвичайно вдало поєднані своєрідно завуальовані символи революції: заграви від пожеж, вершник з рушницею, гармата, постаті сільських дядьків (господарів?) у високих смушевих шапках, човен під високим парусом, а в центрі композиції – великі кулясті хмари, як образ громів, образ революційної грози... В. Кричевський в книжковій графіці завжди використовував чорні лінії на білому тлі, насичення перехрещених ліній, чіткість контурів і розчерків. Він рідко додавав інший колір, як у даному випадку червоно-цегляний. Наукові співробітники відділу новітньої історії звернули увагу на цю роботу художника у монографії Валентини Рубан-Кравченко [3, с. 310]. У пошуках видання творів репресованого письменника Олекси Слісаренка науковці звернулися до Музею книги та друкарства України, Національного музею літератури, до інших київських музеїв. На наше щастя оцифровану обкладинку творів Олекси Слісаренка музейникам надав завідувач відділу графіки Національного Художнього музею України Данило Нікітін. З неї стало можливим зробити збільшення великих розмірів – 2 × 3 метри. Автор художнього проекту експозиції Валерій Побоків згідно з колористичним рішенням залу змінив чорно-білі кольори на жовті і сині та ввів у композицію Державний герб УНР, розроблений Василем Кричевським.

Більшовицький Жовтневий переворот 1917 року започаткував буремні події, що докорінно змінили соціально-економічне життя країни і позначилися на всьому XX столітті. В патріархальний уклад

життя населення Полтавщини несподівано ввірвалася «соціалістична революція», тому автори експозиції по верхньому експозиційному поясу вирішили показати великі фото промислового, сільськогосподарського характеру, родинно-побутові фото, що мали нести на собі великий емоційний зміст (фото з фондової колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського експедиції І. Зарецького по Полтавщині поч. ХХ ст.). Наукові співробітники прагнули домогтися ефекту присутності відвідувача серед героїв цих фото, відчуття уяви себе хоча б маленькою частинкою автентичного українського життя. Перед нами поставало покоління, яке зазнало злетів і поразок національно-визвольних змагань, покоління, яке чекали тяжкі випробування впродовж 1920–1930-х років.

Полтавщина напередодні революції була типовою аграрною губернією. У 1917 році майже 90 % населення становили селяни. Полтавська губернія посідала перше місце в Росії по виробництву продукції борошномельної промисловості. Символом краю стали цукроварні, олійниці, млини... Тому логічним вирішенням нижнього подіумного поясу став показ зразків традиційних сільськогосподарських землеробських знарядь праці. Це залізний плуг, підгортальник для посівів кукурудзи та соняшнику, грабки-ключки до коси, дерев'яні п'ятиріжкові вила, дерев'яний ціп, коса. Тут же представлене хатне начиння – дерев'яні мірка та крупорушка, козуб із деревної кори, дерев'яна тарілки та ложка. Традиційним видом діяльності селянства Полтавщини було бджільництво. В експозиції – характерний для полтавського регіону вулик-довбанка [1, с. 102].

До того ж селянство було головною опорою української влади, рущійною силою повстанського руху. Тому питання землі було одним із головних питань української революції. Селянин хотів володіти землею як власністю своєю на віки-вічні. Художнім, поетичним акцентом експозиції став фотоколаж кадрів фільму Олександра Довженка «Земля», що знімався 1930-го року в селі Яреськи на Полтавщині.

В основу нової експозиції був покладений хронологічно-тематичний принцип показу буремних подій 1917–1923 років на Полтавщині. Документально-образним тлом для їх висвітлення стали збільшені копії документів Української Центральної Ради – 1-го Універсалу, проголошеного 23 (10) червня 1917 року, що ним утверджувалося право українського народу на створення власної держави, Устрою Української держави (Конституції УНР) 1918 року. Остаточний прихід до влади більшовиків та їхню політику «червоного терору» у 1920-х роках проти учасників національно-визвольних змагань уособлювала сторінка архівної кримінальної справи, порушеної органами ВЧК у 1929 році проти мешканця Лубенського повіту Пишалки-Сивашен-

ка Дмитра Федоровича (1890–1929), якого було звинувачено в участі у петлюрівських повстанських загонах та антиколгоспній пропаганді й розстріляно. Таким чином, виділяються три основні експозиційні вузли, довкола яких нанизуються основні події Української революції, що дозволяє відвідувачеві визначити їх історичне місце в загальноукраїнському дискурсі, уникнувши при цьому зайвої деталізації.

Після Лютневої революції на Полтавщині посилювся національно-визвольний рух, з'явилися осередки українських і загальноросійських політичних партій, громадських організацій. Українська соціал-демократична партія соціалістів-революціонерів (переважала інші партії за впливом на селянство. Її найбільш активні представники – Левко Ковалів, Яків Стенька, Олександр Янко). Ліва течія партії – боротьбисти (А. Заливчий, І. Майстренко). Українська соціал-демократична робітничая партія (А. Ливицький, Б. Мартос, С. Петлюра, М. Порш, І. Стешенко), Полтавська громада Товариства Українських поступовців (ТУП, П. Чижевський), Українська партія соціалістів-федералістів, (УПСФ, К. Товкач). Українська партія соціалістів-самостійників (УПСС, О. Макаренко). Розбудова в Полтавській губернії Української демократично-хліборобської партії (УДХП, літо 1917 р., брати Володимир та Сергій Шемети, В. Липинський, М. Міхновський).

Селянські спілки – провідники української політики на селі. Українська Центральна Рада (березень 1917 р.): лідери, політична програма. Полтавці – члени УЦР.

Уряд Української Центральної Ради – Генеральний Секретаріат. Полтавці – члени Генерального Секретаріату (С. Петлюра, Б. Мартос, І. Стешенко – на фото). Симон Петлюра – Генеральний Секретар військових справ.

Полтава і полтавське оточення Симона Петлюри (Духовна семінарія, Олександр Петлюра, сестри Марина та Феодосія, репресовані 1937 р., Степан Скрипник).

I-й, II-й та III Універсали ЦР. Проголошення УНР. Перша україно-радянська війна (грудень 1917 р. – березень 1918 р.). 6 січня червоногвардійські загопи вступили в Полтаву (фото червоногвардійських загонів, більшовицькі листівки та відозви). Полтавці-учасники бою під Крутами (29 січня 1918 р.), учасники антибільшовицького повстання в Києві (артефакти збройної боротьби – шинель із патронташем, шаблі, рушничні багнети, бінокль).

IV Універсал Центральної Ради (25 січня 1918 р.) – проголошення незалежності України та її державного суверенітету). Запровадження української грошової одиниці – гривні. Затвердження державного герба УНР, Закон про громадянство, Конституція УНР (29.04.1918 р.). Скасування приватної власності на землю (документи, фото).

Німецька окупація. Гетьманський переворот Павла Скоропадського. Українська держава Павла Скоропадського (29.04.1918 р. – 14 грудня 1918 р.). Політика Павла Скоропадського: збройні сили – формування армії, державної варти, відновлення козацтва (в Харківській, Полтавській, Чернігівській губерніях); сільське господарство – відновлення приватної власності на землю; промисловість – відновлення приватної власності; національно-культурна політика – українізація школи, закон про обов'язкове вивчення мови, історії та культури, створення НАН; формування державного архіву. Рада Міністрів Української держави. Федір Лизогуб – очільник уряду (15 років очолював Полтавське губернське земство, ініціатор багатьох культурних проєктів).

Використання більшовиками невдоволення селянства політикою Гетьмана щодо повернення землі у приватну власність (документи обласного архіву про злочини більшовицьких банд у Хорольському та Семенівському повітах по розгрому поміщицьких маєтків).

Директорія (грудень 1918 р.) – найвищий державний орган відновленої УНР. Симон Петлюра – Голова Директорії УНР, Головний Отаман військ УНР (артефакти, пов'язані з діяльністю Симона Петлюри, ключової фігури Директорії УНР – «Статті, листи, документи», видані у Нью-Йорку 1956 року, оповідання «Московська воша» бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі 1966 року, посмертна маска С. Петлюри). Члени Директорії – В. Винниченко, В. Андрієвський, Ф. Швець, А. Макаренко. Соратники С. Петлюри – Г. Чижевський, М. Порш, А. Лівіцький.

Акт Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. Полтавці – старшини армії УНР. II-га україно-радянська війна. 16 січня 1919 р. Директорія оголосила війну РСФРР. Наступ більшовицьких військ під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Карта-схема «Военно-політична ситуація в Україні у 1919 році» (у боротьбі за долю України зішлося 7 армій – Червона армія, Біла армія генерала Денікіна, Антанта, польські, румунські війська, Українська Галицька армія, армія УНР).

Другий прихід більшовиків (травень-липень 1919 р.) Полтавщина перебувала в епіцентрі воєнних дій (артефакти-символи – будьонівка, німецька каска, головний убір козака коша Слобідської України). Липень-листопад 1919 року – Денікінщина. 28 липня 1919 р. Полтава захоплена денікінцями.

Повстанський рух – селянська війна проти всіх. Кадри з фільму О. Довженка «Звенигора» (1928) – повстанський кінний загін. Рейди Нестора Махна на Полтавщині 1920–1921 рр. (Костянтиноградський, Кременчуцький, Полтавський, Зіньківський, Гадяцький, Миргородський, Кобеляцький, Решетилівський повіти). Комплект повстанського спорядження, тачанка. Отамани полтавського краю: Леонтій

Христовий (Гадацький, Зіньківський повіти), Андрій Левченко (Кобеляцький повіт, загін «Запорізька Січ»), Максим Мандик (Зіньківський повіт), Пилип Максjuta (Зіньківський повіт), Володимир Гресь (отаман Гонта, Лохвицький повіт), інші дрібніші повстанські загони. Карта «Повстанські загони на Полтавщині 1920–1923 рр.». Артефакти повстанської боротьби – мисливські рушниці, коси, сокири та інша селянська зброя).

Листопад-грудень 1919 року – остаточний прихід до влади більшовиків. 12 грудня – вступ до Полтави повстансько-партизанських загонів, зокрема, загону Івана Федорченка (на фото). 16 грудня більшовики захопили Київ. 22 січня 1919 року – Універсал Директорії УНР про воз'єднання УНР і ЗУНР. 1-й Зимовий похід (генерали М. Омелянович-Павленко, Ю. Тютюнник). 21–24 квітня 1920 року – угода між УНР (С. Петлюра) і Польщею (Ю. Пілсудський). Акт відчаю, заради відновлення УНР С. Петлюра поступився ідеєю Соборності (в експозиції представлені фото, документи). 12 жовтня 1920 року – перемир'я між Польщею і радянською Росією, (плакати, відозви, газети радянської влади). Частина армії УНР інтернована на територію Польщі (лист С. Петлюри до прем'єр-міністра УНР А. Лівичького, Польща, Тарнув, 1922 рік). «Другий Зимовий похід» (жовтень-листопад 1921 року).

Червоний терор, ГубЧК (мартиролог страчених вироком ЧК за ознакою «Ліквідація бандитизму та контрреволюції» з 1 жовтня 1921 р. по 1 жовтня 1922 р. учасників повстанських організацій, відзнаки чекістам за внесок у боротьбу з так званою «контрреволюцією»). Голод 1921–1922 років (карта поширення голоду в Полтавській губернії). Антицерковний терор (лист з начерком промови священника Василя Зеленцова на суді «Об изъятии церковных ценностей», фото розстріляних священнослужителів). Остаточний прихід до влади більшовиків (1919 рік). Політика «воєнного комунізму», продрозкладка (фото більшовицьких продзагонів на залізничному вокзалі Полтави, наказ мобілізаційної комісії Роменського повіту про вибори комісарів продзагонів 1920 року, фото делегатів з'їзду селян-незаможників Полтавщини (1920 рік).

Розкуркулення. Знищення заможної верстви селянства (фото селяни-господарі на сільському сході, 1920 р.).

Незважаючи на певні здобутки, національно-визвольні змагання українського народу за створення власної держави потерпіли поразку. Невдачі Української революції були зумовлені багатьма об'єктивними і суб'єктивними причинами:

– слабкою базою державотворення, бо за століття національного гноблення була спотворена соціальна структура українського населення, в якій не було власної земельної аристократії і власної буржуазії, як організовуючої сили державотворення;

- українська національна інтелігенція (головним чином гуманітарна), що стояла на чолі визвольної боротьби довго була в полоні автономістсько-федералістських ілюзій;
- недооцінювалася необхідність створення національної армії;
- широка маса українського населення, особливо селянство, не зовсім усвідомлювали загальнонаціональні інтереси, необхідність створення і зміцнення власної держави;
- у край несприятливі зовнішні обставини... [2, с. 167].

Розпочата більшовиками навесні 1918 року політика насильницького насадження комунізму далі лише продовжувалася й поглиблювалася у 1920-х роках, що призвело до Голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 років, величезних масштабів політичних репресій, формуванню сталінізму як тоталітарної диктатури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васецька О. Речі сільського побуту та господарське начиння селян Полтавщини в експозиції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського // Полтавщина в українській революції 1917–1921 рр.: зб. наук. ст. – Полтава: Дивосвіт, 2017. – С. 98–106.
2. Гісем О. В. Мартинюк О. О. Історія України. Розробки уроків, 10 клас / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Харків: Веста; Ранок, 2007. – 336 с.
3. Рубан-Кравченко В. Кричевські і українська художня культура ХХ століття. Василь Кричевський. – Київ: Криниця, 2004. – 704 с.

Keywords: *the Ukrainian Revolution, the Central Council, Universals, the UNR, national liberating competitions, Main Ataman, Directory, rebels.*

SUMMARY

Valentyna Klochko

TO THE CONCEPT AND THEMATIC STRUCTURE OF THE EXPOSITION «POLTAVA REGION IN THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921). NATIONAL LIBERATING COMPETITIONS IN POLTAVA REGION (1920–1923)»

Creating concept and thematic structure of new exposition, its main contextual and art accents that leads visitors to understanding political processes of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, its pros and cons are described in the article.

ЛИСТУВАННЯ о. МИТРОФАНА ЯВДАСЯ З ЄПИСКОПОМ ЄВГЕНОМ БАЧИНСЬКИМ (листи 1957 року)

Подано листування о. Митрофана Явдася з архієпископом Євгеном Бачинським за 1957 р., яке зберігається в унікальному архіві останнього (Оттава, Канада). Воно проливає світло на біографію о. Митрофана, уродженця Полтавщини, на історію УАПЦ (Соборноправної), на життя української повоєнної еміграції в Німеччині і США.

Ключові слова: УАПЦ (С), о. Митрофан Явдась, єпископ Євген, духовенство, еміграція, листування.

о. Митрофан Явдась (1902–1966), відомий церковний діяч, священник. Однак про нього майже немає згадок у науковій літературі. Це не дивно, бо він був емігрантом, ще й священником УАПЦ. Стигли довідки про нього знаходимо лише в «Енциклопедії Українознавства» [3, с. 111–112], узагальнюючій праці І. Власовського [2, с. 293, 294, 307, 309, 315] та довіднику про репресованих діячів УАПЦ [1, с. 3954–3955].

Отже, майбутній священник народився у 1903 р. в українській селянській сім'ї на хуторі Дубкове (суч. Великобагачанщина, за іншими джерелами – в селі Якимове). В селі Велика Багачка він закінчив семирічну школу, потім навчався в Полтавському Інституті Народної Освіти. У 1925 р. він висвятився у священники УАПЦ, будучи неодруженим (в celibatі), і служив у парафіях УАПЦ Полтавщини й Черкащини. З квітня 1927 р. до вересня 1929 р. – священник Трьохсвятительської церкви с. Зіньків Полтавської округи. 11 вересня 1929 р. був заарештований НКВД (у той час він жив у с. Підвисоке Уманської округи), а 11.03.1930 р. був засуджений до 7 років концтаборів. Покарання відбував на Далекому Сході. Звільнився у серпні 1941 р., у 1941–1944 рр. служив священником у Нікополі, настоятелем кафедрального Спасо-Преображенського собору у Дніпропетровську, був також адміністратором єпархіального управління УАПЦ Дніпропетровщини. У 1944 р. емігрував на Захід, спочатку оселився в Західній Німеччині і служив, будучи уже протоієреєм, в таборах біженців та ДіПі («переміщених осіб»). (Дорнштадт, Мангайм, Мюнхен, Нюрнберг, Пфюрцгайм та ін.). Співучасник Ашафенбурзького з'їзду УАПЦ (1947 р.) і співорганізатор УАПЦ (Соборноправної). З 1950 р. організатор і благовісник УАПЦ (С) у ФРН, де у 1952–1953 рр. організував пастирські курси і видавав «Бюлетень Благовісництва УАПЦ», став Адміністратором УАПЦ (С)

в Німеччині. Відзначимо, що листи чітко свідчать про те, що о. Митрофан був у шлюбі з Таїсою Володимирівною як мінімум з 1951 р. Але ж відомо, що він став священником, будучи в celibаті. Отже, він покладався на канони УАПЦ 1921 р., які дозволяли навіть єпископам бути одруженими. У 1957 р. переїхав до США, де брав участь в організації Братства ім. митрополита Василя Липківського і в редакції журналу «Церква і Життя». Автор низки статей з історії УАПЦ і праці «Українська Автокефальна Православна Церква. Документи для історії УАПЦ» (1956). Згодом він відійшов від УАПЦ (С) єпископа Григорія (Огійчука), але не приєднався до існуючих тоді в Новому світі трьох Українських Православних Церков, а перейшов під зверхність єпископа Євгена Бачинського, котрого добре знав з повоєнних років. Тяжко захворів у кінці 1965 р. (інсульт), а в грудні 1966 р. помер. Реабілітований 9.08.1989 р.

Більше відомо про архієпископа Євгена Бачинського (1885–1978). Останній походив зі старого дворянського роду, гніздом якого була маєтність під Катеринославом (нині – м. Дніпро). Здобув військову освіту в Петербурзі, але через активну участь у революції 1905–1907 рр., мусив емігрувати до Європи (Франція, Швейцарія), де жив аж до самої смерті, ставши справжнім патріархом української еміграції [4, с. 8–13, 10–11; 5, с. 342–356]. Там він продовжив освіту, працював як журналіст і видавець, і разом з тим став членом СВУ (Спілки Визволення України), консулом УНР у Швейцарії. Як великий прихильник УАПЦ на I Соборі даної Церкви (1921 р.) був призначений її уповноваженим за кордоном, а на II Соборі УАПЦ став кандидатом у єпископи. Але заборона УАПЦ і репресії комуністичної влади не дали змоги втілити цей намір у життя. Бачинський був змушений зайнятися світською діяльністю і в роки Другої світової війни він очолив Український Червоний Хрест (УЧХ). Тим не менш він уважно стежив за тим, що відбувається в церковному житті України і став прихильником УАПЦ (Соборноправної), яка утворилася у 1947 р. на відомому Ашафенбурзькому Соборі. У 1955 р. внаслідок зокрема умовлянь о. Митрофана він обирає духовну стезю, був висвячений дияконом, священником, а потім і єпископом (архієпископом) УАПЦ (С). Важливо, що протягом всього життя він зібрав найбільший в еміграції архів, котрий зберігається в Карлтонському університеті м. Оттава (Канада). Владика Євген чудово розумів значення документів епохи, які все життя на еміграції, в першу чергу листи громадсько-політичних, церковних та культурних діячів, як от Євген Коновалець, митрополит Іларіон (Огієнко), кінематографіст Євген Деслав, письменники Василь Барка, Леонід Мосендз та ін. У 2005 і 2014 рр. нам вдалось попрацювати з архівом владики Євгена і зробити чимало фотокопій документів. Однак листування о. Митрофана з владикою Євгеном дуже велике (понад 100

листів за 1951 – 1966 рр.), яке зберігається у 8 об'ємних теках. Не маючи змоги дослідити й сфотографувати все це листування, ми зробили фотокопії лише частини листів, а саме з 6-ї теки (листування з 2.X.1956 по 18.VIII. 1957). Додали листи із теки № 7, де містяться листи з 12.VIII. 1957 по 16.I. 1959. Нижче подаються тексти 19 листів, з котрих 11 (№№ 2, 5, 7, 9, 10, 213, 14, 15, 16, 18) написані о. Митрофаном, а інші – єпископом Євгеном. Крім того, ми побіжно оглянули й інші теки й виписали деякі цікаві факти.

Так, у листі о. Митрофана від 14.11.1951 р. містяться тяжкі спогади про совєцький «рай», зокрема те, що з 25 років життя в СССР

16 років він був позбавлений громадянських прав, а внаслідок 7 років каторги й тортур підірване здоров'я («я маю травматичний невроз. Все то від тяжких побоїв на допитах в кацетах ГПУ»). Дуже цікавим є його ж послання від 10.12.1951 р., в якому містяться розлогі спогади про УАПЦ на Полтавщині, зокрема про те, що в Полтавській церковній окрузі було «кілька молодих священників, які не женились, щоб послужити Церкві». Серед них о. Іван Таран, о. Григорій Кононенко, о. Борис Слухаєвський, о. Анатолій Лахно і сам о. Митрофан. Всі вони майже одночасно були заарештовані і піддані тортурам. З о. Іваном Тараном о. Митрофан потрапив на заслання, але о. Іван мав там відбувати покарання пожиттєво. о. Іван про тортури не говорив нікому, бо боявся провокацій. о. Григорій Кононенко після тортур потрапив до психлікарні, а потім був засланий на північ, в Архангельськ, де очевидно й загинув. Подібних тортур зазнали й інші священники, але про їхню долю о. Митрофану було невідомо. Цікаво, що на думку о. Митрофана відомий роман Івана Багряного «Сад Гетсиманський» «дуже блідо відобразив все те, що робили в ГПУ-НКВД з бідними людьми на Україні». о. Митрофан писав Бачинському про роботу над своїми спогадами «Чверть століття» (у 4-х частинах). До речі, в інших листах цього періоду о. Митрофан навів чимало даних про УАПЦ 20-х років ХХ ст. У свою чергу Бачинський надіслав йому 17.12.1951 р. складений ним «Синодик священників УАПЦ, котрі вмерли смертю мучеників

за віру», який містив 29 прізвищ, у т. ч. чотири особи з Полтавщини. Цей далеко не повний мартиролог був уже опублікований нами [5, с. 353–356]. У листі № 15 він згадує полтавців єпископа лубенського і миргородського Феофіла (Булдовського) та єпископа лохвицького і полтавського Петра Ромоданова, у лист № 12 – патріарха Мстислава, у листі № 14 – Миколу Петровича Сакало, який був делегатом I Собору УАПЦ 1921 р., в 1926 р. був секретарем комісії по унормуванню церковного життя, яка фактично керувала УАПЦ, оскільки зміщення митрополита Василя було не за горами. Згадує в листі № 10 уродженця Сенчі (нині – Лохвицького р-ну) Аркадія Яременка (1891–1979), учасника Ашафенбурзького з'їзду й ініціатора створення УАПЦ (С). У 1949 р. він переїхав до США, а з 1957 р. до смерті очолював Українське православне братство ім. митрополита Василя Липківського, був редактором журналу «Церква й життя».

Взагалі головна увага обох кореспондентів стосувалася церковного життя на еміграції, особливо УАПЦ (С), хоча можна знайти дані і про діяльність Українського Червоного Хреста, життя й побут втікачів та «ДіПи» тощо.

Перший лист єпископа Євгена із згаданої 6-ї теки датований 1956 р. Тут він пише спростування звинувачень, які містилися в статті священика УГКЦ Василя Кудрика (1880–1963), відомого історика УГКЦ (у 1955–1956 рр. видав чотиритомну монографію «Маловідоме з історії Греко-католицької Церкви»). У листах №№ 2, 3, 4 йдеться про отримання візи в США о. Митрофаном і долю церковного майна в парафії Інгольштадту, а лист № 5 продовжує цей сюжет і водночас свідчить про перші кроки о. Митрофана у США. Він осів у м. Уотербері (штат Коннектикут) на північному сході США. Цей лист свідчить також про тріщину у відносинах єпископа Євген, котрий був противником виїзду о. Митрофана в США, і останнім. До честі обох при тому, що вони обмінювалися досить гострими звинуваченнями (лист №№ 6–9), обидва зберегли взаємну приязнь і повагу і підтримували листування до смерті

о. Митрофана. У цих же посланнях знову йдеться про церковне майно, яке й залишати надовго в Інгольштадті було неможливо, і переслати до США чи в Швейцарію не було змоги через брак коштів. Тут же говориться про можливих наступників о. Митрофана, що було дуже проблематичним, бо переважна більшість українських втікачів у пошуках кращої долі покидала ФРН і переселялася в основному в Америку і Австралію. У свою чергу єпископ Євген оптимістичніше змальовував перспективи розвитку УАПЦ (С) в Європі, зокрема покладав надію на єкуменічну Лігу єпископів, де, крім православних, були представлені й старокатолики. Подальші листи (№№ 10, 11, 12, 14, 15) важливі тому, що крім згадок про складну матеріальну ситуацію о. Митрофана в США (він був змушений працювати в друкарні) є цінні свідчення про кризу УАПЦ (С), у чому винний був і єпископ Григорій (о. Митрофан вважав його слабкою фігурою, хоча боронив його від звинувачень у співробітництві з КГБ), про невдалу конференцію УАПЦ (С) 24–24.03.1957 р. В останніх листах 1957 р. (№№ 16–19) мова переважно йде про задуманий о. Митрофаном Музей УАПЦ (на жаль, він не був реалізований), парафіяльні новини, Різдвяне Послання єпископа Євгена і його розлоге пояснення Таїнства Євхаристії. Детальніше про все розповідають самі листи і тому не варто переказувати їхній зміст.

Тексти ми намагалися зберегти у відповідності з авторським описом. Так, зберегли написання «свідомости», а не «свідомості»,

«соціальний», а не «соціальный», «ріжний», а не «різний» тощо. В той же час ми дещо наблизили написання слів до такого як вимагає сучасний правопис, виправили очевидні друкарські помилки. В квадратні дужки береться розшифровка скорочень, а також пропуски в тексті [...], хоча останні трапляються дуже рідко. Наприкінці публікації наводиться стислий коментар.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бухарева І. В., Даниленко В. М., Окіпнюк В. М., Преловська І. М. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939). Біографічний довідник / Бухарева І. В., Даниленко В. М., Окіпнюк В. М., Преловська І. М. – Київ: Смолоскип, 2011. – 184 с., іл.

2. Власовський І. Нарис історії Української Автокефальної Православної Церкви / Власовський І. – К., 1998. – Т. IV. – 400 с. Цікаво, що в одному місці своєї праці (с. 307) Власовський подає трохи інакше прізвище о. Митрофана: Явдась-Яцун.

3. Енциклопедія Українознавства. – Львів, 2000. – Т. 10. Перевидання в Україні. – с. 3600 – 4016: іл.

4. Листування Леоніда Мосендза : монографія. Вип. 2. Джерела з історії української еміграції. – Київ: [б. и.], 2005. – 116 с..

5. Мицик Ю. А. За віру православну! / о. Юрій Мицик. – 2-е вид. – Київ: Видавничий дім «Слово», 2009. – 416 с.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1956, березня 12. – Лист єпископа Євгена.

(Машинописна копія)

«Дорогий о. Митрофан!

Посилаю Вам копію мого спростування на статтю о. Василя Кудрика в газ. «Укр[аїнські] Вісті» по інформаціям єп[ископа] Урбановича! Я пишу тільки про себе, а Ви, як схочете, можете відповісти теж про себе окремо. Я думаю, що Ви вже одержали це число. Я не маю іншого і цього Вам не можу вислати. Ар[хієпископ] Григорій наказав Урбановичу (я його і за єпископа не можу визнавати!..), щоби вислав мені і Вам окремі примірники, але той не спішиться... А Григорій блаженствує, що сатанинські інсинуації пішли гуляти по людях!.. Це спростування я висилаю В. В. Д[убровському] і прошу його відбити на ротаторі-шапірографі вже як друкувати не можна! І Вас прошу не вислати мені ті 10 дол., а ощадно їх вживати на покриття видатків, бо треба ж купувати папір, відбивати і т. д., а це напевно ще й не кінець!.. Боже мій, який я на себе лихий, що зв'язався з цим демонами посіданим людиною! Чи ж я не міг мати ще три інші єпископи?! І чесних і православних тільки що не «своїх» (ЗЄ)(?), бо ці, виходе, хочуть «розглядати» мою справу!... Тому я і пишу, що я не уважаю себе належним до УАПЦ такої, як вони її собі уважають (Київську вони не признають!...) і жадним ухвалою не підчинятимуся... Ще б цього бракувало! А за Урбановича треба взятися як слід, бо він виконує чийсь прикази... Як не МВД, так напевно сатани!

Очікую БЮЛЕТЕНЬ! І прошу зайнятися оцими поки що трьома спростуваннями! Одну копію висилаю А. І. Я[ременко], бо він напевно читав «У[країнські] В[істі] з Едмонтону і губе свою голову!

От попали ми з Вами в «обробку», а все тому, що ідеалістично підходимо до справи і досі не навчилися (принаймні я!), що то за страшна ця церковна каста, тяжчої

за котру немає ніде в жаднім суспільстві... І це називаються «служителі» Христа, помилуй мене Господи! От і у Вас такий о. Григорій № 2 з його Тетяною... Але з нами Бог! Сьогодні як я служив у себе, так аж плакав!... Іда Львовна малює для моєї каплички вітражі на склах вікна! Чудові! Бідні наші дружини скільки їм приходится за нас страждати...

Живіть Христом і Його любовію! Ваш Євген, єп[ископ].
12.3.[19]56».

№ 2

1957, лютого 2. – Інгольштадт. – Лист о. Митрофана Явдася.
(Машинопис).

«2 лютого 1957 р. Б[ожого] Інгольштадт.

Дорогий і всесесний владико!

Маю від Вас чимало листів, але не відповідаю через те, що тяжко переобтяжений працею. Майже два місяці я весь час перебуваю в Мюнхені в друкарні. Друкую книгу УАПЦ, яка вийде на 224 сторінки з великою кількістю світлин. Праця поважна й відповідальна. Я ж так переутомлений, що не ручаюсь за доброякісне її оформлення. З причин моєї перетоми й багато помилок у Вашій брошурі про Вашу висвяту. Виправлення помилок я передам Матюшенкові Іванові, який і буде продовжувати працю видавничу після мого відбуття до Америки.

Мені раптово й неждано сповіщено з американського консульату, що мені чи[с]лом 31.XII.[10]56 підписана віза, й що я маю від'їздити до США 16 лютого цього року. Отже разом до купи зібралось багато праці й у мене гарячка, як то кажуть.

Парафії в Інгольштадті вже давно немає, але є велика кількість церковного майна і устаткування. Доручити доглядати цього майна нікому. Надійних людей немає. Я не знаю, що робити з цим майном. Тому звертаюсь до Вас, як з ним бути. Грошей, щоб його переслати, я не маю. Відсутність грошей затримала навіть відсилку до Вас необхідного облачення. Добре було б, якби Ви прибули до Інгольштадту і ми б з Вами домовились, як з тим усім бути. Вірні з США просять деякі речі й образи переслати до США, обіцяють прислати грошей, хоть, правду сказати, тих грошей я й досі не маю.

Друге. Греко-католицький парох хоче закупити в мене цю церкву й усе майно. Але він хоче купити його за 300 – 500 н[імецьких] марок, що складає третину або четверту частину вартости всього, що є в цій церкві. Окрім того я боюсь всяких провокацій, тим більше, що о. Матвієнко намагається мені утворити, наостанці, якийсь скандал.

Отже бажано було б в цьому Ваше певне слово й розпорядження. Але коли розпорядження буде не життєве й таке, що я з ним не зможу справитись до мого від'їзду, то доведеться його залишити, як то кажуть, на проїзвол судьби.

Коли продати греко-католикам, з острахом перед провокацією, то продати майна більше нікому, а треба його віддавати за безцінок на паливо, чого я не хочу робити.

Отже це основне, що я хочу Вам написати й з приводу чого хочу мати або Вашу негайну відповідь, або за Вашим бажанням прибути до мене й тут на місці домовитись в цій справі. Я вже все своє хатне майно зліквідував, розпродався й сплю на чужих військових ліжках-розкладушках. Все майно впаковане до подорожі й числа 4-го буде здане до відправки транспортом.

Щодо кандидата на священика й мого заступника. Ви накладаєте на мене обов'язок не до виконання. Перш за все, я не хочу шукати другого Матвієнка й Березовського, бо вони спровокують і Церкву нашу й Вас самого й Ви з людьми, які спритні робити зло, не зможете справитись, бо Ви такими методами діяти, якими вони діють, ніколи не будете.

Друге, Ви колись писали, що Ви не можете й не будете висвячувати людей без богословської освіти й відповідної підготовки. Таких кандидатів ми тепер не знайдемо в усій Німеччині. Й відповідного кандидата виходить ми не знайдемо.

Матюшенко має 69 років і ні в якому разі не погоджується стати на цей священничий сан. Я мав надію на те, що може згодиться прийняти сан п. Бербець. Такий є у нас. Але п. Бербець від'їжджає до Америки. Між іншим дуже багато наших людей відбуває до Америки в останній час. Так наприклад в Діпгольці, як мені пишуть, залишились одиниці старших людей і парафії немає. Лагер Гайденау ліквідують і частина переїде, як старші люди, до Фарелі, а частина молодших, до різних таборів. Якщо вважати, що в нас є хоч які-небудь парафії, так це в Нюрнберзі і в Фарелі.

На цьому дозвольте закінчити, маю багато праці щодо книги УАПЦ й тому не пишу більше.

Вітання від нас обох Вам і Іді Львівній.

З любов'ю протоіерей М. Явдась (*підпис*).

№ 3

1957, лютого 5. – Лист єпископа Євгена.

5.2. 1957

Дорогий о. Митрофан!

Ваш лист від 2/II. Що ж, сталося те, що Ви давно підготовлювали! І для мене майже несподівано, бо хоч, пишете, вже 31/XII підписана віза давно знали... Що ж знову скажу! Дай Бог Вам успіху і щастя та задоволення на новім поприщі, принаймні там я не буду Вам перешкоджати як пишете «по життовому»! Я хотів би знати який з Вас був би громадський і церковний діяч якби прожили як я 50 літ серед чужинців, завжди примушений заробляти на кавалок хліба!.. Ми з Вами знаємося вже семиї рік, а Ви мене й досі не пізнали, або може і не хотіли пізнати?.. Може з ЗДА скоріше пізнаєте, якщо взагалі схочете з «таким» архієреєм мати діло?! От А[ркадій] І[ванович] Я[ременко] взяв та й утяв і не журиться, а навпаки снує свої пляни таємничі «спасати» УАПЦ поза плечима свого єпископа... Певно і Ви з ним? Кажіть вже по правді!

Але менше о те. Я прожив чесно працюючи для України і Церкви своє довге вже життя, то якось той вмру таким як був. Шкода мені, що не Ви мене поховаєте... Може доживу, що ховатиме мене мій сусіда протестантський пастор! І те слава Богу, бо він є дійсно чесна і шира людина, не з «наших»...

Питаєте про майно і церкву? Трохи запізно щоби я міг порадити... Та й чи послухаєте? У всякім разі скажу свою думку:

1. Кидати церковне майно «напривольяще» не маєте жадного права ані морального, ані громадського. Тим більше віддавати церковному ворогові за... 300 марок! Якщо можете, а мусите спакувати в скриньки і скласти на переховання до якогось німецького перевозового чи іншого відповідного Бюра чи інституції з тим, щоби я при приїзді мав право юридичне його відібрати, заплативши натурально за пожегале або даючи розказ переслати до себе чи куди треба. Це торкається не тільки ікон, але і іконостаса, ставників, свічників, столів і ін. Рушники я це не знаю чи маєте право також ними розпоряджатися, то робіть що хочете, а як це теж церковне майно, то зложіть в пачку і відправте до мене в Ружемон. Те саме з священничим одягом, котрий мені якраз потрібний де інде. Також з найкращими іконами як не дуже великі і без рямок (бо за них найбільше цдо, це знаю з практики УЧХ!) Одним словом що зможете і схочете мені переслати за ці кілька день що залишилися. Але пересилайте накладною платою тобто, що я тут буду за пересилку платити! Я думаю, що це можливе? Принаймні від нас, а як у вас то не скажу?

2. Яки це Ви не могли б зробити по той чи іншій причині, тоді або до п. Матюшенка? Теж на схованку, поки я не приїду? Або до когось іншого, на котрого можна покластися, але не так як на Матвієнка чи когось з ваших бувших парафіян, тепер ворогів!.. До речі: НЕВЖЕ у Вас чи у церкві НІКОГО НЕ ЗАЛИШИЛОСЯ друзів і приятелів в Інгольштадті? Невже всі або виїхали або стали ворогами?!... Це щось не-

ймовірно навіть для ДіПі і ментальності таборовій... Невже немає нікого до котрого б я міг вдатися і еventуально приїхати, щоб не стояти на вулиці?! Ну, спати то я вже буду в готелі, а бодай пальто зняти чи валізку поставити?!

3. Може треба було б переслати дещо до парафії в Фарель, бо як пишете там залишається наша парафія, а храму там здається немає?

То може з частиною можна було б урядити якусь капличку щоби можна було правити служби Божі? Чи я приїду чи знайдеться місцевий кандидат на священника? От Таїса Володимирівна певно радіє!... Дай то їй Боже... Я вже дуже прошу Вас постарайтеся хоч на останнє, щоби щось та збереглося з церковного майна, щоби не прийшлося ліквідувати кареву (!) церкву в Німеччині!

4. На той випадок якби Матвієнко чи хтось претендував на церковне майно, котре належиться нашій Соборноправній Церкві я пишу і висилаю в цим самим листі на Ваше імення від єпископа дієцезії уповноваження не віддавати нічого без мого дозволу, а Вам доручається його охорона і схов до мого приїзду чи приїзду нового священника!

5. Щодо Матюшенка, то я йому написав листа і запитую згоду. Він мав би тільки обслуговувати яку ОДНУ парафію і не турбуватися іншими. Про нового о. благовісника подумайте потім. Може і Ви щось практичне порадите?

6. На той випадок за покришкою і волею Краєвої Ради, то і ліквідацію парафії робіть за її порадою, знаючи мою як керуючого єпископа. На жаль це тільки таке назвисько, а в дійсності керувати не дуже то приходиться... З різних причин, самі знаєте...

Ви самі пишете, що не хочете «на паливо» продавати, то ж потрудіться в останнє. Ви стільки мали клопоту, що трохи більше не заважить на силі!... Майте на увазі, що з Вашим виїздом, як не буде, а дієцезія і парафії будуть існувати і... надіюся розвиватися, хоч і не відразу! Тепер такий час руйнації, а потім все більш-менш устаткується власне так як я не раз казав і передбачав: не в таборовий спосіб на дурничку, а в звичайний громадський, як у всіх людей і завжди буває! І я зовсім не складаю рук і дієцезію не ліквідую, хоч мій найкращий помічник і інспіратор виїде за океан шукати щастя-долі деінде!..

7. Як буде з Бюлетнем? Чи я можу довідатися чи він буде далі існувати, чи за Вами перекочує до ЗДА? Чи п. Матюшенко буде видавати? Якщо так, то вже краще дати йому більш відповідну вивіску, а не «Благовісництва і Краєвої Ради»? Щодо мене, то я вже якось обійдуся як немає іншої ради... М. ін. Ви мусите мати у себе ще дещо з мого архіву, що може перед від'їздом повернете? Якщо вже не запакували?

8. Так, я дійсно мав таке цілком нормальне бажання висвячувати лише освічених взагалі і спеціально з богословською освітою кандидатів. Але, як ви слухаєте де їх знайти? Один зголосився до мене та й той перш всього питав скільки він одержуватиме доходу і платні?.. Таким чином я корінно змінив свій погляд принаймні щодо сучасного стану і в Німеччині, а саме задовольнятися буду навіть поганеньким уставчиком аби тільки жив і мешкав при своїй парафії і був чесною людиною, не хамелеоном і правдивим християнином!.. А як він правитиме і які казання чи співи робитиме, то не важне, аби як то кажуть «свята душа був!» Але побоюся, що і такого тяжко тепер знайти? А Матюшенко буде ще жити двадцять літ!.. Тому я все таки хотів би з ним домовитися...

9. Якщо Вам неможливо буде в жадний спосіб вислати мені декілька пакунків з облаченнями, іконами, рушниками, посудом церковною, то сповістіть і я негайно пришлю Вам трохи грошей, бо все ж виїде дешевше ніж купувати. Потім як можна висилайте «наложеним платежем», але по Божеськи, бо у мене не буде і засобів викупити...

10. Я тільки що згадав про церковну утварь – посуду тощо. Чи Ви те все берете з собою, включно до антими́нсу (мені страшенно потрібні, принаймні один і не можу дістати ніде самого плати-хустину!) чаші, дарохранительницю, Євангеліє, покрівці і т. д. Чи залишите для свого наступника, бувай він несподівано з'явиться?

Приїхати мене неможливо, бо не встигну з візою, а зрештою, що я можу вдіяти не маючи достаточної грошей? Навіть у Вас переспати вже немає де? То вже може краще як пришлю Вам грохи грошей на пакунки і пакування для сховання в якійсь солідній фірмі німецькій в місті!

Не знаю чи мої міркування і пропозиції Ви знайдете «життєвими». Бо виходе, що про життя ми розходимося: я їм фрукти, а Ви курку!... Але це я жартую! Напишіть прокурації на майно, бо Ви фактично їх власник! Потім сповістите, що зробите і як. Головно чи посилати до (...) гроші (?) і скільки максимально? Чи то пак мінімально? Ви мене зовсім збили з нормального і я не можу ніяк зосередитися думкою! Як здоровля і власне (?) куди Ви їдете? До якого міста? Чи це таємниця? Очікую відповіді!

Ваш +Євген.

№ 4

1957, лютого 6. – Ружемон. – «Засвідчення» єпископа Євгена.

(Машинопис)

«6.2.1957

Засвідчення.

Отці, керуючий єпископ Західноєвропейською дієцезією і краєвою Церквою в Німеччині, – засвідчує за своїм власним іменням і єпископською печаткою, що на підставі відповідних ухвал церковних зборів і канонично-юридичного оформлення зазначеного в акті дієцезіальним з липня м[ісяця] 1956 р., що усе майно та устаткування церковне в приналежних нашій УАПЦ Соборноправній і київській дієцезії Зах[ідної] Європи, що знаходиться в користуванню в різних парафіях та церковних громадах в Зах[ідній] Німеччині як Інгольштадт, Нюрнберг, Фарель, Олд[енбург] і інші осередки належить правно і юридично до власності згаданої Церкви і дієцезії, що знаходиться під зарядом і керуванням магістра теології Женевського університету преосвященного Євгена Бачинського, проживаючого в Ружемоні в Швейцарії, де є його катедра.

Досі цим всім майном розпоряджалися парафіяльні збори і краєвий о. благовісник наш свящ[еник], о. протоієрей Митрофан Явдась, проживаючий і Інгольштадті на Брюкнер-штрассе 1/57 і котрий тепер, виїжджаючи до Америки, має розпорядитися цим усім майном згідно потреби і нашого архієрейського розказу.

Все те, що він залишить на схованці в депо, має належати тільки до розпорядимості нашій як керуючого єпископа Зах[ідно]-Євр[опейської] дієцезії і ніхто не має жадного права абсолютно вмшуватися в його розпорядження і присвоювати право на окремі речі чи все майно! Спеціально виключений з числа священослужителів і розстрига бувш[ий] свящ[еник] Матвієнко або хтось з бувших діячів згаданої парафії!

Стверджуємо, що ніщо з майна і устаткування, що знаходиться чи знаходилося в храмі св. Миколая нашої згад[аної] парафії в Інгольштадті не сміє НИКОМУ бути передане чи даремно чи відпродоване як тільки і виключно по згоді нашого свящ[еника] о. Митрофана Явдася та нашій архієрейській згоді.

Маг[істр] теол[огії] Євген Бачинський. правлячий єпископ УАПЦ Соб[орно]прав[ної] і київ[ської] дієцезії Зах[ідно]-Європейської.

Дане в нашій резиденції в м. Ружемоні (Швейцарія) дня 5 лютого 1957 р[оку] Б[ожого].»

«19 лютого 1957 року Божого
Вотербури Коннектикат
Дорогий і всечесний владику!

Пишу до Вас з Америки. 18 лютого о 12 годині дня я сюди прибув. Зустріли мене люди: Кохно Катерина, від ЗУДАКу представниця пані Курило, зустріли нас мої колишні співв'язні в советських концтраках: Макогін Іван та Кривенко Іван, родина Тромсів та спонзори Гичар Петро з своєю дружиною.

Зараз живу в спонзорів і хочу трохи відпочити за все своє життя хоть місяць. До цього є можливості й потреби мого організму цього вимагають. Як буде далі побудоване життя як моє особисте, а також як я вступлю в коло життя релігійного церковного я ще не знаю.

Від'їзджючи до Америки, я зробив так: майно в парафії і Інгольштадті все, що було можливим переслав до Вас. Можна було б більше дечого надіслати, але не було матеріальної можливості. Для того щоб переслати й те, що я Вам переслав, я просив допомоги з Америки. Щоб можна було щось зробити з майном, що ще залишилось в Інгольштад, я зробив так: оплатив приміщення церковне до 1 квітня. За цей час ми маєм те майно звідти або забрати й привести до ладу, або знов оплатити приміщення й на квітень, щоб до травня вибрати майно з того приміщення. З адміністрацією німецького урядування я домовився, що цим майном має розпоряджатися єпископ Євген Бачинський, який живе в Швейцарії, і або він сам прибуде або когось уповноважить розпорядитися тим майном. Бачився я з п. Матюшенком і цю справу обговорював. Матюшенко не має нічого проти того, щоб Ви написали йому відповідне доручення в справі розпорядження тим майном. Але розпорядження Ви мали б написати в мові німецькій. Коли так напишете, тоді Матюшенкові буде легше діяти перед німецькими властями. З церковного майна я переслав до Америки лише кілька образів, що намальовані на полотні і їх легше й дешевше можна переслати. Все останнє я залишив на місці.

Майно парафії в Нюрнберзі все в порядку. Все стоїть на місці і приміщення і устаткування в приміщенні. Контракт написаний на моє ім'я до 1958 року й за приміщення заплачені гроші. В парафії в Нюрнберзі Парафіяльна рада складається з поважних і певних людей. Особливо певна людина Артемів Сергій. Правда з моїм від'їздом він трохи приулав на дусі, але то явище тимчасове й переходове. Розпорядження на Нюрнберг треба давати лише Артемову. Що торкається антимінсів. Я мав два власних антимінси. Два мені не потрібні, але жодного не міг Вам переслати поштою, бо за правилами антимінси по пошті переслані не можуть бути, вони можуть бути лише передані від священика до священика або єпископа персонально. Того, щоб переслати, я не міг зробити.

Видав я книгу УАПЦ, цебто АЛББОМ УАПЦ, з собою взяв до США кілька примірників, але не встиг ще вишукати друкарських помилок і надрукувати їх на окрему листку й доки того не зроблю, я заборонив поширювати цю книгу. На терені Європи поширювати буде Іван Матюшенко, якому я надав право поширення цієї книги. Щодо Бюлетня я не можу нічого певного сказати, бо його видання і назва залежали виключно від тих, хто давав гроші на його видання.

В недалекому майбутньому в Америці має відбутись з'їзд прихильників нашої Церкви, про що мене вже повідомлено, й на цьому з'їзді, «очевидно», розв'яжуться всі спірні питання. Як воно буде – я не знаю, а надто, що я впав фізичними силами. А я прийшов до висновку, що при виснажених фізичних силах при найбільшому бажанні не можеш доброякісно працювати. Що і як буде, покаже недалеке майбутнє.

Я взагалі був схильний до тієї думки, щоб засновувати парафії в Америці під Вашим керівництвом, але останні листи від Вас з досить терпкими висловами заставили мене втриматись, хочь для мене те тяжко робити тому, що я є найбільш винний у тому, що Вас висвятили на єпископа. До цього було моє найбільше бажання й я приклав максимум енергії і сил, щоб моє бажання перевести в життя. А тепер я п'ю гірку за це та ще й від Вас маю безліч терпких, а навіть образливих слів. Мені не хотілось занедбувати того, що я своїми руками збудував, виборів. Але й боюсь дальше йти тим же шляхом ще глибше, щоб потім не наслухатись від Вас гіршого. Вибачте мене, що я це пишу Вам. Але поважаючи Вас і маючи пряму натуру, я Вам це кажу не для того, щоб Вас ігнорувати, а щоби широко висловити свої почуття і то такими, якими вони є в мене. З того часу, як Ви стали про мене недобре писати до інших прихильників нашої Церкви – мене те тяжко образило і я часто подумую над тим, чи добре Ви робите. Думаю, що ні. Коли я помиляюсь, гадаю, що Ви мені зможете довести.

Що торкається моєї візи, яка підписана 31 грудня, а я Вам сповістив лише за два тижні перед моім від'їздом, то тому причини було дві: перша – це та, що для мене підпис візи був невідомий аж до виклик на транспорт, а друга – то вище висловлені мої погляди на наші взаємини, які походять не з моєї вини.

Я був би щасливим з того, щоб наші взаємини були нормальними, принаймні хочь би близькими до того, як було 5-6 років нашого знайомства з Вами. Зараз я закінчую цього коротенько листа до Вас. Сподіваюсь, що ми будем з Вами листуватись і знайдем спільну мову. Що ж до того, щоб коритись Вашим наказам, то залежати буде від того, як будуть ті накази ділати на наші почуття розуміння справи церковного життя. Я не вважаю себе непогрішимим папою, але думаю, що 31 рік мого пастирського служіння УАПЦ дали мені якесь поняття про життя Церкви. Я не привик до кабінетного керівництва, але живу серед вірних і знаю чого їм потрібно.

Ви пишете, що Бюлетень має прийняти більш поважну назву. О як би я радий бу, щоб той Бюлетень спричинився б до того, що і справа Церкви нашої споважніла. Я ніяк не маю сумніву в тому, що Ваш життєвий досвід дасть Вам можливість краще налагодити церковне життя, аніж було при тому, коли я недостойний був в Німеччині на відповідальному становиську. Говорив я з п. Матюшенком в тій справі, щоб він став на становиську пастирського служіння в нашій Церкві. Він в категоричний спосіб відмовляється. Обіцяє всим помагати, що буде в його силах, але ні в якому разі не священиком. Він говорить, що приупав на силах фізичних. Говорив він і про те, що Ви йому в цій справі писали.

Молю милосердного Бога, щоб Він дав Вам сил і здоров'я перевести Ваші бажання в життя.

Я і Таїса Володимирівна вітаєм Вас і Іду Львівну.

З любов'ю протоієрей М. Явдась (нідпис).

№ 6

1957, лютого 22. – Лист єпископа Євгена.

(Машинописна копія)

«22.2. 1957

Дорогий о. Митрофан!

Радіємо, що благополучно переїхали океан в повітря і добралися до так довго чеканого ЗДА! Що ж помагай Вам Бог!...Маєте рацію тимчасово відпочивати і прийти до себе, поздоровшати фізично! Це для Вас не буде зайвим. А так самі побачите як і що та до кого... Саме життя покаже і поведе. Щодо мене я, приймаючи єпископський тягар на Ваше настирливе домагання, ніколи не думав, що так скоро наші шляхи почнуть розходитися...Але я уважаючи, що нема чого тепер і далі вертатися до минулого і тим паче дискутувати! Один Бог без гріха, в ми всі повсякчас робимо помилки і хиби...Не

варто про Вашу діяльність в Європі і згадувати! Хіба обставини і вимоги сторонніх вимагатимуть!... Америка скоро округчує людину по своєму і я особисто уважаю, що ті, хто туди переїхав майже що зреклися своєї Батьківщини... Впрочім є і винятки і побажимо чи Ви з них? Тому я і кажу, що наші шляхи розходяться. Це не значить, що ми не можемо співпрацювати і бути друзями та спільно йти до спільної мети, але... вже іншими шляхами і з іншою ментальністю! Як Господь дасть мені ще життя побажимо...

Дякую за інформації. Що я буду робити побачу, які можливості будуть? Скажу тільки Вам, що положення надзвичайно тяжке і трудне, на тому, що я не знаю як і що ділати, а тому, що немає засобів і людей відповідних! Убогість і мізерія на всій лінії... Щось подібне до тої мізерії, котру Ви надіслали, ліквідуючи парафію і храм! Майже нічого з того барахла не рішуся кому-будь дати, соромно було б. З облачений тільки і є, що посні, чорні, а їх ніхто не буде вживати... Решта це шмаття, котре гідне до тряпичника, чим до різниці церковної! Мило було бачити як Таїса Володимирівна дала собі стільки труду помити і покрохмалити ті всі рушнички, але вони самі по собі нічого не варті, може за винятком двох і я не рішуся послати їх до Англії чи Франції, коли там будуть устатковані наші парафії... Та я взагалі є проти того, щоби образи і ікони украшати рушниками! А ці ікони це ж папірчики, які соромно і іконами називати... Ані одної мальованої, всі лубочні олеографії або фотографії... Можуть хіба служити Іді Львівні як зразки, щоби намалювати якийсь образок. Ми так шукали і шкодували, що не знайшли ані одного образка з св. Андрієм, котрого парафія в Англії образується і храм ремонтується! Але здається мені, що на іконостасі були фарбові ікони? Але найбільше мені потрібно тепер св[яті] антимінси. Росіяни їх любесенько персилають по пошті, тільки потім пересвячують! Так саме і я зробив би... Але як мова про них, то постарайтеся добути для мене бодай двох, вони певно продаються в спец[іальних] крамницях церк[овних] речей? Я вже маю чин посвяти антимінсів і взагалі маю ВСЕ, що треба для єписк[опської] діяльності. Може Ви не знаєте, що тут в Європі незабаром буде уконстатована Ліга православних і старокатолицьких ієрархів поміж себе поєднаних персоналим (!) у вірі й молитві актами. До них і я вже належу. Тому ніяк не чуюся ізольованим!... Як буде все оформлене, я оголошу про цю Лігу без названня ієрархів натурально..., щоб не давати нагоду для наших приятелів робити інсинуації без пуття і вартості! Це не є поєднання Церков, а тільки персональне окремих ієрархів. Акт екуменічний.

Очікую з нетерпінням той альбом нашої УАПЦ, над котрим Ви стільки працювали!

Бюлетеню бажаю далі виходити, але це вже для мене ніби чуже видання буде, вроді «Пр[авославний] У[країнець?]»!... Раджу п. Яременкові не ховатися, а підписувати себе видавцем і тоді все буде ясно!

Якщо вважаєте мої вирази «терпкими», то й робіть як хочете! Я взагалі не маю багато надій на нашу [..]в ЗДА!.

№ 7

1957, березня 1. – Уотербурі. – Лист о. Митрофана Явдася.

(Машинописний оригінал)

«1 березня 1957 р[оку] Б[о]жого»

Вотербурі, Коннектикат.

Дорогий владико!

Маю Вашого листа від 22 лютого ц. р. Дякую. Без передмов переходжу до справ. Ліквідуючи парафію, я Вам переслав не своє особисте, а те, що належало парафії. Надіслав я його таким, ким воно було й що спромоглися наші ДП придбати, відривавши від себе шматок дарованого хліба. Як Ви з ним поступите, то вже Ваша справа, я до тряпошника не наважився б того здавати, що є освячене. Не в розкішних ризах полягає віра чи зневрівство людини.

Таїса Володимирівна жадного рушника чи чогось іншого не мила й не крохмалила, бо ніколи було того робити. А якщо воно чисте, то значить, що вірні його зберігали для вжитку в певний період року.

Посилати до Англії було б і незручним, особливо до людей, які живуть постійно там і мають забезпечене добре життя. Краще, щоб тамтешні вірні самі подбали про церкву й пошили для панотця відповідний одяг, не похжий на ті «тряпки», що я Вам переслав. Там можна зробити так, що й золоте придбають і у ньому служитимуть Богові.

Якщо там у відповідній пропорції по відношенню до бідного життя в Німеччині побудують собі життя церковне, то воно буде там ідеальним, на яке буде дивитися світ. Так само й образи. Переслав я не своє, але те, що було в храмі. Так ще багато залишилося такого, що коли Ви поїдете, то може й облюбуєте та забере з собою до Швейцарії, а ні – викинете та зробите, як Ви визнаєте за доцільне. Я тепер, одержавши від Вас листа, дуже шкодую, що я послав те все Вам і витратив так багато матеріальних засобів, фізичних сил і нервів. На те я позичив 70 доларів і маю тепер їх покривати своєю спиною. Мальовані образи в церкві всі великі й коштували величезних засобів до пересилки їх, а деяких, як намісні образи, роботи видатного маляра, проф. Кричевського, були не прийняті на пошті тому, що за розміром по стандарту поштових пересилок є завеликі. Є й інші ще більші й тих я не переслав, а залишив у пана Гончаріва, який і має в себе ключі від церкви та обіцяв прийняти Вас, коли Ви прибудете до Інгольштадту для конечної ліквідації.

Тепер я бачу, що я краще зробив би, якби продав те все грекокатоликам, бо як видно з Ваших слів те все нікудишне, а вони давали гроші. То ж, я з собою не брав нічого й Ви те се, про що Ви пишете, знайдете в церкві. Ті ж мальовані образи: два намісних, образ св. Миколая та св. Івана Богослова, що малював проф. Кричевський, упаковані до пересилки й перебувають тепер в п. Гончаріва. На пересилку тих речей добути відповідні документи від Цолягту. Ви все те зможете добути через п. Гончарова. Його адреса така: Mykola Honczariw, Ingolstadt/ Do. Brucierstr. 19/230.

Альбом вже видрукований і з моїм виїздом я взяв лише 4 примірники до Америки, а останні ще в переплетеній майстерні. Як буде закінчена вся праця з цією книгою, тоді напишу п. Матюшенкові і він надішле Вам примірник для ознайомлення. Друк цієї книги обійшовся мені 7 000 н[імецьких] марок. То ж думаю, що коли буде потреба, то треба якомога більш розпродати, щоб виручити гроші й покрити видатки. Бюлетень ч.1/17 в лютому, а може і в березні не вийде, бо як немає матеріалу (я не приготував), так і грошей для його видання.

Дуже цікавий бачити Вашу розмальовану каплицю.

В справі того, що «нема нічого таємного, щоб не виявилось», я не боюсь, бо я Вам про Вас і Вашу працю писав особисто, а не комусь іншому й маю мужність сказати свою думку так, яка вона насправду є і цього не жахаюся. Я так думаю, а коли мені вкажуть помилку, я говорю, що я помилився. Думаю, що за ці кілька років я зробив найбільше помилок і в багатьох випадках каюся й покуюю свої гріхи перед Богом.

Отже, до Німеччини Ви можете без всякого їхати до Гончаріва. Як будете їхати, то напишіть Матюшенкові, він теж може приїхати до Інгольштадту. Але приміщення церковне оплачене лише до квітня й якщо не оплатити його на квітень, то німці все звідти викидають. Зараз я не можу обіцяти оплатити, бо живу на птичих правах, ні до чого не пристосований.

Артемій Сергій, думаю, не погодиться на те, щоб священствувати. Я з ним про це говорив. Він є поважна й чесна особа. Має 60 років життя. Але він є з тих українців, що довгі роки прожили в Сибірі, там вивчився російської мови й тепер вживає русизми, коли говорить. Потім він ніяк не хоче взяти на себе відповідальності за працю, як він висловився, якої він почуває не в силі перевадити (*друкарська помил-*

ка, має бути: «проводити» – Ю.М., І. Т.). З німецькою установою ми домовилися і я передав ключі, за дозволом влади, Гончарову, на якого й записана відповідальність за церковне приміщення. За нього відповідає Гончарів. Майно є церковне, до якого німецькі власті не заявляють жадних претензій. В крайньому разі (а я певен, що нічого недоброго не буде), то пані Гончаріва перфект володіє німецькою мовою й Ви зможете з властями самі поговорити, бо я домовився, що церковним майном буде надалі розпоряджатися наш правлячий єпископ, який живе в Швейцарії, і або він сам прибуде до Інгольштадту й зробить розпорядження, або когось уповноважить і дасть на папері своє уповноваження.

Для страховки треба багато клопот і грошей. Майно не застраховане, а якщо воно на Ваш погляд буде все таким, як я Вам переслав, то для чого витратити гроші й страхувати. Взагалі, як забажаєте – самі побачите. В Нюрнберзі все майно знаходиться в руках Артемова. Звідти ніщо не рушено й з владою замкнена умова на приміщення церковне до серпня 1958 р. Матюшенко міг би виконати все, що Ви б йому доручили виконати.

Якраз Таїса Володимирівна і не є «на семім небі», приїхавши до Америки. Навпаки вона дуже почуває себе кепсько тут. Життя американське не є життя в Європі. Тут треба всім йти до праці й заробляти на шматок хліба, а найпаче на предмет хвороби. Тут лікарі заберуть за два тижні все те, що заробиш за три роки.

Подорож ми перенесли дуже добре не тому, що серце хоре чи не хоре, а тому, що ми летіли при найкращій погоді й найвище як кілометр-два понад землею, що не відбивається на організмі. Майже ніякої зміни в тисковій повітря не було. Хіба що я персонально відчув, що в мене вуха заткнуло й голова боліла лише до часу, доки ми перелетіли Апеніни. Сідали й відпочивали два рази: в Римі й Лондоні. Все ночую. Побачити нічого не змогли окрім того приміщення, де ми відпочивали. Як ми влаштуємо собі життя й яку «Україну» побудуємо в Америці тяжко сказати. Мабуть побудуємо так Україну Американську, як Ви за 50 років побудували Україну Європейську. Всі ми скитальці й того, що ми б хотіли побудувати на чужині, не побудуємо. Хіба що будем фантазувати й увяляти, що ми таки робимо справу українську. То вже нехай Бог судить і виправдовує нас чи засуджує. Перед Ним одним наші гріхи і покута.

Таїса Володимирівна і я передаєм сердечне привітання Вам і Іді Львівній. Дай Боже, щоб Ви побудували Лігу православних і старокатолицьких ієрархів, але з користю для Української Церкви і українського народу. Правда, поєднання ієрархів не означає поєднання Церков.

На цьому дозвольте мені закінчити й побажати Вам успіхів у Вашому адміністративно-єрархічному житті. Можливо, що ми один другого як треба не розуміємо. Заперечень не маю.

З любов'ю протоієрей М. Явдась (підпис).

№ 8

1957, березня 12. – Лист єпископа Євгена.

(Машинописна копія).

«12.3.1957

Дорогий о. Митрофан!

Щойно приїхав з Женеви і знайшов Вашого листа. Дуже дякую за інформації, особливо про Німеччину та наші справи там. Можна було б, я думаю, з них якось вилізути, якби гроші... Але у мене їх немає і я не знаю чи зможу поїхати навіть у квітні до Нюрнберга та Інгольштадта, не говорячи про Фарель! Тим більше, що в кінці травня маю їхати до Франції на висвяту єпископа Гальської Церкви, нас буде там 4 єпископи!... І це дуже важливе, бо для нашої УАПЦ Соб[орноправної] властиво моєї дієцезії

нагода мати «свій» монастир, де наші старі священники могли б відпочивати, а навіть доживати віку!... Це є велике придбання для нашої дієцезії. Також якби знайшовся відповідний кандидат (є два та обидва не певні...) на свящ[еника] для Франції, міг би він правити в церкві єпископа, з котрим я знаходжуся в церковнім єднанні... І це приїде! В Німеччині у мене є також один єпископ, котрий в мою відсутність доглядатиме нашими парафіями (якщо вони будуть?!...) та ними опікуватиметься як високо поставлена адміністративно персона німецької народности... От що значить та моя Ліга, про котру я Вам писав і до котрої Ви здається відноситеся скептично!... Це вже є справа майже скінчена тільки ще не зовсім оформлена юридично. Ех, мій любий отче Митрофане! Ви весь час і досі не маєте до мене достаточної віри і довіря, і все думали по своєму, вроді наших ієрархів з УАПЦ, вихованців російсько-польського укладу церковного! Тоді як життя давно вже пішло вперед і я йду попереду, а не позаду... Якби Ви дієво мені допомагали і головню якби БЮЛЕТЕНЬ був би органом дієцезії, справи ще більше пішли б наперед і зміцнилися... На жаль, Ви від травня 1956 р. коли була оформлена канонічно-юридично наша дієцезія, Ви не спромоглися навіть висловити свою опінію... Як бачите мені дуже тяжко самому організувати, але я віри і надії не гублю! А у Вас вже не стало ані віри, ані надії і поволи залишили мене на боці. Це і є причина чому у нас Церкви хромають і немає ладу серед ієрархії, а духовництво поміж себе свариться, живе не по християнські, а навіть...вже спхоронить свою Церкву і як ото написав о. Петро Маєвський, а Ви без моєї згоди взяли й надрукували... Хіба так робиться в дієцезії з керуючим єпископом!... Я Вам не радив виїзжати з Німеччини і взагалі з Європи, Ви мене не послухали, а які будуть наслідки це побачимо і для Вас і для нашої Церкви. Справа не в «фантазуванні» як те Ви натякаєте, а в здоровим ОПТИМІЗМІ і вірі в побіду та бажання співпрацювати чесно і одверто... Не думайте, що я пишу про Вас це, ні, загально для всіх! А те, що написав про «немає таємного, щоб не вийшло на світло» я можу Вам як звичайно одверто пояснити в чому діло: справа про заходи А.І. Яременка в порозумінню з Вами, щоби замісти мене «недостойного» одержати іншого єпископа в особі о. Василя Стрільченка з Боснії! Я знаю все, бо він сам мені як чесна людина і котра знає мене з 1922 р. та уважає себе моїм дієцезіальним священником, все оповів! Як його закликали до ЗДА вже в сані єпископським і головню те все робилося ПОЗА МЕНЕ в ТАЄМНИЦІ ВІД МЕНЕ!... Це є великий злочин моральний і гріх! І з того нічого не вийшло і не вийде! А якби було роблене як те належить в порозумінню зі мною, то може могло піти зовсім інакше... Ви пишете, що «не боїтесь!» Я це розумію, що в тім не Ваша була ініціатива і Ви особисто не інтригували проти мене. Я не певен. Але факт залишається фактом: людина, на котру я мав велике довіря і з котрою Ви найбільше працювали, видаючи поза мною краєвий орган, допустилася чинности, за котрий не можу похвалити...А Ви це ховали від мене...

Я не знаю як буде ця дивну тактику і засекречення пояснювати п. Яременку, зрештою я від нього це й не буду питати. Але Вам як священнику, як Ваш архієрей, мушу сказати одверто і з сумом...Оце ж і є відповідь чому наша Соборноправна УАПЦ нидіє і не може стати на ноги...

Я особисто тепер виходе що поза малим колом моїх особистих приятелів, залишився бойкотований нашої Української Православної Церкви ієрархами, зневажений ієрархами нашої Соборноправної УАПЦ і навіть «замовчаний» (!) нашими активними діячами на чолі з п. Яременком, котрі мене й покликали до активної діяльности на чужині в останній час!...Конечно від того я не став меншим ієрархом, без влади духовної і канонічної та не відійшов від нашої Церкви, але безперечно мое завдання стало дуже важчим і діяльність тяжкою...Я ще надіюся, що Господь потерпить мої гріхи і дасть мені ще трохи життя активного. Тоді я певен все повернеться в інший бік... А тимчасом я буду робити те, що зможу. Тільки діяльність моя буде розвиватися більше в бік чужинців, котрі мене більше розуміють і спомагатимуть, чим своїх рідних зем-

ляків... Але й вони скоро прийде час більш зрозуміють мене і мої заходи та оцінять належно! Особливо мені жаль на душі і серці що наші мрії, котрі ми так по братерські снували на початку нашого знайомства, підуть повз та розвіються, бо як Ви закінчите свій лист «...можливо що ми один другого як треба не розуміємо!» Ні, це неправда! Ви прекрасно мене розумієте і можете зі мною працювати для добра нашої Церкви, якщо ...схотете! Але я вже для Вас не в такій степені бажаний і потрібний як на початках! Не дурно Ви ще в своїм передостаннім листі обвинувачували мене цілком неправдиво, що я «не схотів» Вас бачити єпископом! Повторюю, я тут не винен...

Щодо Вашої діяльності в ЗДА так бажаю Вам, щоби Ви змогли побудувати бодай частку тої «України в Європі», для котрої я віддав 50 літ свого найкращого життя! Але напевно того Ви не зробите, як не зроблять і ті, хто мені й зараз перешкоджає відповідно працювати!... Поза тим бажаю Вам усього доброго і успіху. Я особисто Вам одного тільки бажав би як скорше стати америк[анським] громадянином і знову повернутися до Європи... Може ще знайшли б мене в живих і змогли б продовжувати те, що я тут розпочав і далі буду робити! Українців і тут для всіх Церков хвاته! А Ви могли б бути для мене дійсним помічником і вікарієм!

Але ніхто як Бог!

Покищо я дуже Вас прошу, по старій звичці, написати комусь або й самому те зробити, щоби мені прислали негайно Календар УПЦ арх[ієпископа] Скрипника на 1957 р., котрий я досі не маю! Мій брат вислав, але я не одержав завчасно. Але треба було б вислати повітр[яною] поштою!

Як моя капличка буде сфотографована, я пришлю Вам знимку і також свою нову фотознимку.

Ймовірно незабаром я рукоположу проф. Месерлі на свящ[еника] УАПЦ Соб[орноправної] і він обійме секретарювання нашої Зах[ідно]-европ[ейської] дієцезії... Правда це для Вас несподівана новина...Але ще будуть і інші!...

Із тим най Боже благословення буде з Вами молитвами мене, смиренного архієрея нашої Православної Церкви!

Ваш Євген, єп[ископ]. Привіт від Іди Львівни Вам і Таїсії Володимирівні!».

№ 9

1957, березня 28. – Уотербері. – Лист о. Митрофана Явдася.

(Машинописний оригінал)

«28 березня 1957 року Божого

Вотербурі, Коннектикат.

Дорогий і Всечесний Владико!

Відповідаю на Вашого листа від 12 лютого ц. р. Не вдаюся в розгляд справи Ваших взаємин з єпископами, то є Ваша справа й Вам видніш, як Вам треба діяти, щоб була користь для всієї УАПЦ не лише для Вашої дієцезії.

Щодо єпископа, який є в Німеччині, я хочу так сказати – не знаю його, але маю листи від вірних з Нюрнберга, які категорично стоять проти такої допомоги. Вони пишуть мені й про те, що Ви їм писали. Прочитавши це, я думаю, що Ви написали вірним таке, чого не треба було б писати й більше було б користі, якби вони були менше в курсі того, що Ви робите.

Скаржитесь, що я забрав антимінс. Як же я мав поступитись? Антимінс мною особисто куплений, а саме головне, я ні в якому разі по пошті не послав би його, бо то святиня, яку можна передати лише на руки від пастиря до пастиря. З майна я все залишив, але й то як видно – Вам таке майно не потрібне, Ви мали його віддати тряпошникові. Що я маю робити? Не мав я матеріальної можливості, щоб все те справити таким, як Вам подобається. Ваш натяк «А Ви без моєї згоди взяли та й надрукувати» для мене незрозумілий. Власне, що я таке надрукував?

«Бажання працювати чесно і одверто», о якби та чесність і одвертість була ободною – можна було б працювати. Коли ж будете так писати вірним листи, які недобре мене характеризують перед ними, що мені вірять і шанують, як людину, яка не шкодувала ні сил, ні часу, але чесно працювала. Вони це бачили і знають, і тому ті листи й характеристика Вами мене є не в користь Вашу й не допоможе Вашій праці серед них.

От оте, що нібито «вийшло на світ» – то просто є ігнорацією і прямими наклепами на мене, чого я ніколи від Вас не чекав. Я написав про це панові Яременкові й запитав його, коли я з ним мав розмову про те, що о. Стрільчика треба запросити єпископом до Америки? Якщо Яременко дійсно написав о. Стрільчику, що він робить це з моєю згодою – то є воіпуща неправда. Ніколи я про це не думав, бо то було б похоже на фантазію, з якого боку не підійти до цього питання. Головне, що о. В. Стрільчика югославський комуністичний уряд ніколи не пустить з Югославії. Не думаю того, щоб о. Стрільчик так писав до мене, бо ми ніколи з ним не листувались і ні про що з ним не могли домовлятися. Якщо він це стверджує, тоді я мушу змінити свою дум про священнику мораль цього панотця. Але я не припускаю мислі, щоб він так написав, бо про порядність цього священника знала Україна.

Послухаю, що мені на це відповідь Яременко. Думаю, що після його відповіді мені справа стане ясною. Я тоді зроблю переоцінку своїх відношень до тих людей, які снують якісь невідомі пляни, не перебираючи в засобах досягнення своєї мети. Я є священник і не привик ходити навколо, але прямий і простий шлях є найближчим до Бога. Не в моїй натурі вигадувати казна що. В Вашому обвинуваченню я невинний і не почуваю, що я зробив «великий злочин і моральний гріх». Чий тут гріх пізніш виявиться, а доки що я обмежусь тим, що оце пишу Вам в цій справі. Про замовчання Ви не пишть. Не було майже жодного Бюлетеня, де б ми н вихваляли Вас і не писали про Вас навіть в той момент, коли ми в дійсности не бачили чину Вашої хіротонії. І не знаємо як треба було б знати єпископа Єфрема. Ми вірили Вашим словам як людині, якій би треба було вірити.

Щодо ЗДА, я тут до певної міри стою в стороні від церковної діяльності й можу влучитися лише тоді, коли побачу братерську співпрацю від діячів, а не накидання своїх думок і тиснення силою волі. Подивлюсь і подумаю Я не все приймаю на віру, але перевіряю і розумом і своїм сумлінням.

Я і Таїса Володимирівна вітаємо Вас і Іду Львівну.

З любов'ю протоерей М. Явдась (підпис).

№ 10

1957, травня 19. – Уотербері. – Лист о. Митрофана Явдася.

(Машинописний оригінал)

«Неділя травня 19. 1957 р[оку] Б[ожего]

Ворібері. Коннектикат. ЗДА

Дорогий і Всечесний Владико!

Одержав Вашу поштівку з Парижу. Дякую. Приємно мені, що Ви приймаєте участь у висвяті єпископа. Дай Боже, щоб усе було добре й для Української Церкви. Сподіваюсь, що так і буде.

Дивує мене Варвара Васильевна Лук'янович. Вона ж так завжди признавалась у тому, що мене шанує й поважає. То певно звідкільсь вітер повіяв. Думаю, що від Аркадія Івановича Яременка, з яким ми зараз в невиразних взаєминах. Сталось те після того, як він мене закликав на конференцію в Чікаго на 23–24 березня, а я відмовив туди прибути.

Не поїхав я туди тому, що о. П. Маєвський відмовив, не знаю чим мотивуючи. В.В. Дубровський теж відмовив. Ф.П. Бульбенко теж. Я, зважаючи на те, що справа

церкви, особливо тепер, є в дуже складній ситуації, що цю справу треба розглядати спокійним і поміркованим розумом, а не хвилиною почуття – відмовив. Бо оточення лише Аркадія Івановича не могло задовольнити мене з цього боку.

Після цього Аркадій Іванович почав писати по всьому світі й Америці про моє «відступництво». Зараз він мені на листи не відповідає, бо вважає, що «о. Митрофан» – так він пише в листах до своїх знайомих, які мені відписали про це. Нічого лихого я не зробив такого, за що на мене можна було б гніватись, але вважаю, що й з моєю думкою треба числитись, коли я що-небудь резонно говорю чи дію. Сліпою зброєю я не був і не буду ні в чийх руках.

Що торкається того, що я нібито є «найбільший Вам ворог», то є пусті й безпідставні твердження ні на чому не обосновані. Я є такий, який я є. Ви, думаю, мене знаєте. Я ніколи не змовчу, коли щось маю проти, завжди висловлюю свою думку так, як я мислю, як події переломлюються в моєму розумі. Знаєте, що я й Вам висловлював прямо свої думки. Знаєте, що може, а й напевно були такі думки, що й Вам не подобались. Але я з того всього не робив і не роблю істерики й не відношу всього того за рахунок якоїсь ворожнечі. Натурою я людина пряма, іноді запалююсь, обидчивий, але ніколи не намагаюсь ворогувати там, де я приложив власних рук, власних зусиль, енергії... То все пусте, то є безпідставне, ні на чому не обосноване.

Прошу Вас сердечно інформувати про ті події, що відбулися в Парижі. Інформуйте докладніш. Бо як я дивлюсь, коли Аркадій Іванович і буде так себе тримати, то з його діяльності нічого не получится. Вони тут в Америці гралися з арх[ієпископом] Григорієм до того, що стали вже в безвихідне становище. А щоб те становище розплутати, або краще знайти того, на чю голову можна скласти всю вину, так вони пропонують мені очолити рух соборноправної УАПЦ в Америці, а самим відійти на бік і дивитись, як буде о. Митрофан борсатись. Взагалі в Америці є церковна нерозбериха. Владолюбство і пустомовство зверну донизу. Согрішиша з голови до ніг. Лише це можна сказати. А з цього наслідки ті, що люди втрачають віру, відходять від Церкви, що гірше стають безвірними.

Я Вам писав, що в Німеччині я не в змозі тримати далше приміщення. Думаю, що Ви справу майна церковного в Німеччині передали п. Матюшенкові.

Сердечно вітаємо я і Таїса Володимирівна Вас і Іду Львівну. З любов'ю протоерей М. Явдась (*підпис*).

№ 11

1957, червня 8. – Уотербері. – Лист о. Митрофана Явдася.

(Машинописний оригінал)

«Червня 78, 1957 р. Божого
Ворібері, Конн[ектікут] США.
Дорогий і всесесний владико!

Маю від Вас листа з 23 травня. Дякую, але не відповів тому, що Ви обіцяли написати поштівку з іншого місця, а не Ружемону, тому й стримався відписувати. Але сьогодні вирішив написати, не одержавши тієї поштівки.

Вітаю Вас хоть з заціпенням з святом П'ятидесятниці. Одержав я від Вас сьогодні й Ваше послання до дня П'ятидесятниці. Дуже гарне. Я його перечитав кілька разів підряд і не знайшов нічого такого, що б можна було критикнути, як я завжди роблю. Дуже дякую. Воно мені подобається. Як дасть Бог, що я трохи оговтаюсь в Америці, буду старатись, щоб роздобувати кошти на видання Вашого дієцезіяльного органу. Але поки ще не можу нічого сказати. Доки що я розраховуюсь за альбом. Який уже вийшов з переплетної. Я напишу Матюшенкові, щоб він надіслав Вам примірик. Там я згадав і Ваше ім'я, як єпископа, від якого я діставав матеріали.

Дякує Таїса Володимирівна за привітання. Вона каже, як у владики виходить, що він не забуває нічого, а в тебе виходить так, як колись треба пам'ятати-ти забуває. Признатись я маю куцу пам'ять.

Ту нараду 23–24 березня проектував А.І. Я[ременко], але коли я почув, що там мають зібратися, щоб полатись, а не щось поважного вирішувати, я відмовився й нажив цим самим в особі А.І. Я[ременка] собі ворога.

Працюю я в лябораторії ляборантом. Праця легка, але я працюю чотири дні на тиждень і добуваю за тиждень 46 доларів. З цього витрачаю на харчі, на покриття боргів за перевіз багажу від Нью Йорка до Ворібері (100) та маю великі борги в справі видання книги УАПЦ (Альбом) 800 доларів. То ж я тепер у долгах, як у шовках, як говорить приповідка. Як викручуюсь не знаю. Треба добре мізкувати, щоб з того прориву вилізти.

Дуже приємно, що Ви приймали участь в висвяті, але Ви коротко про це сказали. Я б хотів ширших інформацій. Знати імена єпископів, знати, що з себе уявляє та чи інша церква і інші подробиці. Та мене цікавить. Коли б Ви хотіли, щоб про те я зберіг в таємниці, я даю слово, що того, чого Ви не дозволите доводити до відома загального я подавати не буду.

Між іншим пан Бульбенко проектує зустріч наших церковнодіячів для обговорення справи Церкви й того стану, в який її поставив арх[ієпископ] Григорій. Може, якщо я зможу там бути, ми б поговорили щось більш речеві і в справі допомоги дієцезії в Європі. А без допомоги, принаймні матеріальної, Вам буде не легко працювати.

Дуже приємно мені чути про зустріч Вашу з цими 8 єпископами. Може з цього вийде щось поважне. Я був би щасливим з того. Цікаво, що Ви розповідаєте про служіння єпископа Климента з екзархом Атанагорасом. То цікавий випадок. Виходить, Атанагорас може служити й з одруженим єпископом, коли то відповідає його дипломатичним плянам.

Матюшенко не міг Вам послати жадного примірника альбому УАПЦ тому, що він не був виготовлений переплетеною майстернею в зв'язку з моїми їй боргами. А коли я виплатив то вони, здається 3 червня її закінчили. Напишіть Матюшенкові, що я просив його через Вас надіслати Вам один примірник для того, щоб я просив його через Вас надіслати Вам один примірник для того, щоб Ви обсервували й винесли свій критичний присуд цій книзі. Тоді, якщо хтось би хотів дістати, нехай прише 3 долари й книгу може одержати. Бо я за цю книгу маю багато боргів. Матеріал там поданий добрий, але в зв'язку з поспіхом друку перед моїм від'їздом до Америки, погана виправлена українська й англійська мови. Німецький переклад удався гарним.

Сердечний привіт від нас обох Вам і Іді Львівні.

З любов'ю протоієрей М. Явдась (підпис)»

№ 12

1957, червня 15. – Лист єпископа Євгена.

(Машинописна копія)

«Дорогий о. Митрофан!

Дякую за лист Ваш від 8 червня! Радий дуже, що моє Свято-Троїце послання Вам прийшлося до смаку... А проте я його як звичайно написав за один «присіст» як то кажуть і нічого не справляв! Можна ще багато написати, але залишимо на майбутній рік, як Господь дасть нам життя і здоров'я... Найбільше при[ї]ємно було нашим бідним сиротам в Німеччині одержати, бо одні старі і немощні, а на других ведуть наступ синодали і о. Матвієнко там сидить над душею, маючи завдання знищити нашу парафію і загарбати наш храм... Щойно написав туди і не знаю як справи стоять? Я таке становище майже що передбачав і навіть пропонував раді парафіяльній пого-

дитися і прийняти тимчасово і формально тільки опікунство мого особистого приятеля і єпископа німця, що мешкає в Нюрнберзі і входить до нашого єпископського об'єднання в вірі і молитві. Поки знайдеться відповідний кандидат на священника. Але вони відмовилися, певно боялися, що будуть їх обвинувачувати, мовляв перейшли до старокатоликів... Самі знаєте як наші люди це не освічені церковно і не призначені до нових обставин екуменічних!... Для мене це цілком зрозуміло і звичайне, а для багатьох наших вірних, навіть для духівництва, це страшенно і незвичне... А проте митроп[олит] Василій і архієп[ископ] Нестор мали це на увазі, коли писали мені що краще мати діло з чужинцями, чим своїми, що дихають злобою... Вселенська Церква! Я йду до правдивого християнського об'єднання, а не лукавого іпокрізма як ото недавно відбувалося в Філядельфії, коли навіть не згадали одним словом наших великих первосвятителів київських, котрі своє життя віддали до ідеалу поєднання правдивого... Так ніби й не було київського періоду соборноправної УАПЦ! А митроп[олит] Теодорович забув як він сварився з своїми священниками за плату за його приїзди на парафії!... Тепер він радий брати по 300 доларів за кожного богослужбу!... М. ін. про це писав мені мій брат і він думав, що мені мої вірні також дають засоби як не по триста доларів, але достаточо, щоби добре жити і правити Церквою!... Він і досі не хоче вірити, що мені ніхто не присилає навіть на листування...

Тепер про Ваші бажання. Я рішив дати в слідуючих «Округових листах» фактичні відомости про мою подорож до Франції і про те, що Італійська Правосл[авна] Церква з її єпископом Климентом ВЖЕ ПРИЙНЯТІ ДО ЮРИСДИКЦІЇ ВСЕЛЕНСЬКОГО ПАТРІАРХА. Єп[ископ] Климент, як Ви знаєте, висвячував єп[ископа] Єфрема, отже посередній мій святитель. А сам єп[ископ] Єфрем вже в схімі і незабаром вмер! Він вже не приймає жадної участі в Церкві!... Я навіть припинив з ним листування... А з єп[ископом] Климентом у мене дружні відносини і він з своєю Церквою входить до нашого об'єднання і прийматиме напевно участь в нашам майбутнім Соборі. Як бачите, що я тепер канонічно стою більш міцніше і не потребує доводити... Про це я також дам повідомлення офіційно. Зрештою це вже надруковане на іт[алійській] мові!...

Щодо нашого майбутнього Собору з 8 єпископів так ще не все зроблено, бо ж це все ієрархи, що живуть в (...) *рих державах. Серед них є 4 Православні Церкви та 4 старокатолицькі. Об'єднання наше є виключно ієрархічне, а не церковне, тобто немає санкції Церков... І це зрозуміло. Молитовне поєднання Церков вимагає великої підготовки і рішення та займає часу немало. Я думаю, що до того прийде, але поки що ми склали окремі (?) персональні акти єпископальні за підписами наших канцлерів і декотрих священників. Я не дуже настоюю на том, бо... у мене немає зараз духівництва дієвого, а тільки номінально...

В Європі є дуже багато т. зв. незалежних єпископів з цілком канонічною апостольською суцесією і здебільшого без... єпархій, а навіть без парафій! І я навіть побоююся, що вони з часом масово схочуть належати до нашого об'єднання!... Може получитися дуже серйозний рух до персонального об'єднання і я не зможу дати ради для всіх... Тому я поки що стараюся обмежуватися тими, котрих я знаю персонально. Я зо всіма листуюся і знаходжуся в постійному контакті. Стараюся їх оправославлювати, якщо можна такий термін уживати! Ось напр. мої приятелі, що є з переконання православні, дехто і з Св[ятого] хрещення, а всі з назви своїх Церков хочуть від мене для себе і своїх священників св[ятих] антимінсів і з моєю печаткою та підписом! Потім всі вони збирають засоби і хочуть замовити свої облачення православні такі, як у мене! (знаєте, які вони мізерабельні!!!). Нарешті просять у мене переклади вських чинів висвяти, як я вживаю з наших Требників і т. ін. Добре, що я маю Требник з Києва (малий) і той, що виданий арх[ієпископом] Мстиславом в ЗДА, а оце недавно нарешті одержав великий Требник рос[ійський] синодальний, котрий я позичив о. Ярославському в Аргентині і

він після довгої переписки нарешті мені повернув! (якби Ви бачили, в якому стані?!). Але я його вже дав направити в переплетні. З тим всім Ви собі уявляєте як мені легко самому все робити і зо всім справлятися?! Добре, що маю в проф. Месерлі доброго канцлера, котрий багато мені спомогав... Він на багато змінився і навіть тепер мова, щоб йому перейти на православ'я? Але я не поспішаю. Я шукаю собі помічника українця. Добрий був би мені о. Стрілчек з Боснії, але його звітти не випускають та й чим би я його утримував би? Я ж бідний як Йов!...

Ви хочете мати ймення тих всіх єпископів і їх Церкви. Я не роблю з того для Вас жадної таємниці, але що це може Вам дати? От дасть Бог матимете за пару літ америк[анське] горожанство і приїдете до мене, тоді я Вас познайомлю і ГРЕМАЛІНО висвячу разом з всіма єпископами на свого преемника... Мої єпископи знаходяться: два у Франції, один в Німеччині, один в Швейцарії і один в Англії. Один ще в Голандії та Аз смиренний! Священиків набереться зо два десятка, я всіх і не знаю! Листування я зо всіма веду на франц[узській] мові, всі вони високо освічені люди і знають французьку мову!... Але по національності це: француз, бретонець, кельт, італієць, англієць (лорд!), швейцарець, німець і голяндець та я, українець! (Бретонець і Кельт – це все рівно!...). А по іменню вони: архієп[ископ] Іриней, еп[ископ] Тюдюаль, еп[ископ] Юліян, еп[ископ] Климентій, еп[ископ] Вілеброд, архієп[ископ] Джемю і еп[ископ] Генріх! За винятком еп[ископа] Климентія, всі мають вищу освіту і дехто університет[ський] диплом теології! Архієп[ископ] Іриней є граф, а архієп[ископ] Джемю є теж граф і лорд! От я поїду до Англії у нього спинюся на кілька днів... Ви можете уявляти, що це за люди і скільки вони ВСІ вище освітою і інтелектом наших «іхтіозаврів»!..

Думаю, що тепер для Вас вже більш ясніше наше об'єднання? Тим не менш поки що затримайте ці інформації для себе виключно... Пощо дратувати і наводити напр. еп[ископа] Миколая на бажання написати кому з них про всякі мерзоти, на котрі він такий молодець нагадувати!... Я не боюся цього, але впрост не хотів робити прикристи своїм приятелям і бути обов'язаним потім їм пояснювати про наші внутрішні сварки та непорозуміння!... Хватить і для нас самих того! Про свою подорож і враження я для історії написав на численних сторінках цією машинкою, але це для історії... Мені як ієрарху і не дивлячись, що я від давна вже маю стосунки з західноєвроп[ейськими] Церквами та її духовництвом, все-таки ця зустріч дала багато нового і цінного. Для них певно ще більше, бо вони українського єпископа напевно ніколи ще не бачили зблизька... Наше листування також дуже цінне і колись буде ще більш цінним матеріалом... Най Боже благословення буде з Вами! Пишіть і не забувайте!».

№ 13

1957, липня 13. – Уотербері. – Лист о. Митрофана Явдася.

(Машинописний оригінал)

«Вотербурі, Коннектикат

США, 13 липня 1957 р[оку] Б[ожого].

Дорогий і всечасний владико!

Вибачте за спізнєну відповідь. Але це сталося в зв'язку з нашою нарадою духовництва і вірних у Форт Вейні США, яка мала своєю ціллю винести ухвали до оздоровлення Церкви в США. Нарада скликана так скоро, що я не міг швидко Вам повідомити, щоб Ви змогли написати до неї кілька слів.

30 осіб прийняло участь у нараді, серед яких ми з о. Маєвським. Думаю, що ухвали Вам скоро будуть надіслані, якщо Ви ще не маєте їх у руках. Учасники наради склали з себе Братство ім. мит[рополита] Василя Липківського по обороні ідеалів Церкви Київської 1921 року.

Нарада сконстатувала, що Провід Церкви з арх[ієпископом] Григорієм розвалив Церкву як в Австралії, в Німеччині, так і в Америці. Маємо вжити надзвичайних за-

ходів, щоб зберегти розбиті останки Церкви. Нарада визнала вітати Вас, всесесний владико, як свого владика й зобов'язалася підтримувати Вас морально й матеріально. Мені доручили скласти коротеньке до Вас привітання й передати Вам його. Що я й зробив.

Головою почесним був о. Петро Маєвський, а діючим головою був Ф.П. Бульбенко. Підписалися ми з о. Маєвським. Я як секретар. Після наради я, приїхавши на другий день же став до праці перевтомленим і не мав фізичної можливості Вам надіслати. Сьогодні субота. Я не працюю, тому пишу зараз до Вас цього листа й пересилаю привітання наради. Як одержите ухвали наради, прошу сказати з приводу них свою думку. Я думаю, що ці ухвали Вам перешле Ф.П. Бульбенко, бо він разом з Іваном Пилиповичем Дубровським, що прибув до США з Австралії, як члени резолюційної комісії склали й оформляли резолюції.

Виберу час, буду писати більше. Зараз же хочу Вам написати й сказати ще раз, що з Німеччини мені пише Гончарів, що в нього католики перейняли наше церковне приміщення й там улаштовують свою церкву, а з майном він не знає що робити. Я писав йому, як і Вам, що я в зв'язку з моїми великими боргами за видану книгу не можу оплачувати приміщення. З листа п. Гончаріва я бачу, що він дуже є зловний. На нього тиснуть католики й синодали, а він як людина проста, не знає як від них відпихатись. Бачу, що все майно загине в руках католиків, бо п. Гончарів не має де його схороняти. То ж я прошу Вас уже там потурбуватися й якнайскорше сказати п. Гончарову, що з тим майном зробити. Так його залишати не можна.

Я і Таїса Володимирівна сердечно Вас вітаємо. Сердечно дякуємо за поздоровлення з моєю 54 річницею моего життя. Як дасть Бог здоров'я й продовжить віку, може ще пригожуся нашій Церкві.

Я і Таїса Володимирівна відносимось і згадуємо Вас з пошаною. Вітаємо Вас і Іду Львівну.

З любов'ю протоіерей М. Явдася (підпис)»

№ 14

1957, вересня 1. – Уотербрі. Лист о. Митрофана Явдася.

(Машинопис На полях помітки Євгена Бачинського)

«1 вересня 1957 р. Божого.

Ватербурі, Коннектикат ЗДА.

Дорогий і всесесний владико!

Мабуть уже пора Вас поздоровити з 71* річницею Вашого життя на землі. А також і з річницею Іди Львівни. Бачте який я уважний до свого владики!... Але вітаю й бажаю сил, добре і щастя та довголітньої корисної праці на добро нашій УАПЦ.

Я болю за те, щоб Ви знали й практично осилили Богослужбу й то мені не байдуже. Але дуже прошу послуhati мене практика в цій справі і прийняти до уваги все, що я буду тут казати. Окрім того я послав до Вас ту книгу, що Ви її бачили в мене. То є устав Нікольського. Там Ви багато будете блудити, але основне знайдете.

Отже починаю відповідати на Ваші питання, що Вас інтересують у справі уставу й порядку Богослуження. Дуже радо буду Вам відповідати на подібні питання як з обов'язку до Вас так і з пошани та любови до Вас. Особливо мені дорого те, що найскрутніші умови Вашого архіпастирського служіння Вас не лякають.

Дуже мені подобається Ваш обіжник число 3. Я дещо хочу надрукувати в ж. «Церква і Життя».

Зараз я борюся з А.І. Яременком. Це дійсно Мороз. Хоче щоб усі його слухались. А хто не слугає, того вважає ворогом нашої церкви.

Я пригадую, Ви колись писали, що я роблю узгіднено з А. І. Яременком листування з о. Стрільчиком. Я про це писав Аркадію Івановичу і просив його дати відповідь,

коли я йому давав згоду на переговори з о. Стрільчиком. Він відповіді не давав мені на це питання. Але ж тепер я дізнаюсь, через людей, що дійсно він веде переговори з ним і проєктує його на єпископа нашої Церкви в Америці. Якось мені переслав В.В. Дубровський автобіографію о. Стрільчика, яку йому надіслав А.І. Я[ременку]. Я здивувався «соборноправницьким» настроєм А.І.Я. Він критикує арх[ієпископа] Григорія за порушення соборноправности. Так то ж єпископ. А А.І.Я[ременко] порушує соборноправність як цивільна людина й уявляє себе соборноправником, мабуть вище архієрея.

Про це я Вам пишу довірно, доки не викрию всього тоді начнем робити якусь протидію проти цієї людини.

Я Вам послав Устав. Але то є власність Федора Павловича Бульбенка, як наслідство від о. Івана Гаращенка. Я узгіднив посилку цієї книги з Ф.П.Б[ульбенко]. Він сказав, що я можу Вам послати до січня 1958 року, а потім просити Вас щоб Ви повернули.

Послав я до Вас також 4 примірники моєї книги УАПЦ. Мене дивує, що Ви й досі її не маєте. Я просив кілька разів І.П. Матюшенка, щоб він надіслав Вам кілька книжок. Чому він цього не зробив – не знаю. Мабуть гнівається на мене, бо я йому винен щось понад 150 нм грошей. У нього є моїх книжок 350 штук. Дуже прошу, якщо матимете потребує в цій книзі прошу написати йому й послати грошей для пересилки. Якось усі стали дуже принциповими в тому числі й І.П. Матюшенко. Бо ж мені посилати аж із Америки, коли в Європі ближче є поважна кількість цих книг.

Я дуже прошу Вас надіслати мені максимум на місяць додатки до «Церква і життя» «Українські вісті»*. Я дуже хочу звідти деякі відомости дістати, а потім поверну Вам зараз же.

Попробую проробити заходи до набуття праці Власовського й висилки до Вас.

М.П. Сакало*є великим противником нашої Церкви. Він не визнає Вас за єпископа. Я з ним балакав у неділю 25 серпня. Ви ж знаєте, що він був членом Комісії по унормуванню життя УАПЦ. Це особа, яка багато зробила шкоди нашій церкві разом з єп[ископом] Ромодановим. подивіться в «Українських Вістях», додатках до «Церква і життя» – там указані члени тієї комісії і його ім'я там є. Це є перша комісія, яка занесла меча над головою митр[ополита] Василя Липківського. Всі перечислені Вами особи відійшли від нас і очевидно за грубости арх[ієпископа] Григорія, тепер вони завзяті синодали. Але чиї адреси я знаю, напишу: Бульбенко Вам написав правдиву адресу Бабича. Я сам недавно одержав від нього листа з цією адресою. Поршу сердечно вітати від нас обох Іду Львівну. Вітаємо й Вас та просимо Ваших молитов.

Посилаю до Вас кілька адрес:

Nazarewitch Pawlo 20a Hildesheim Galwitz kas. 2/54. Deutschland

Derewianko Alex Hildesheim Galw. kas. 3/38. Deutschland

Mowczan Fedir. Hannover Buchholz Schierholz str. 41. Deutschland

3 любовю прот. М. Явдась (ніднуч)

* як би то! А то вже 73...

* певно церковні вісті» 3 числа! 1927 р.

* був секретарем Лубенської Ц[ентральної] Ради! Учит[ель] матем[атики]. Живе в ЗДА, його знає о. Явдась. Жив на 28 А. Monitor st. Jerrey City, N.Y. В 1952 р. я переслав йому брош[уру] про поед[нання] ц[ерков]. Був в Президії «Всукр[аїнської] Комісії по унормуванню життя в церкві» під головуванням єп[ископа] П. Ромоданова. (див. «Ц[ерковні] вісті ч. 1 травень 1927, с. 8)

«Добре, що Вам подобається мною скомпонована книга. Добре робите, що пише те нарис Історії УАПЦ. Ф.П. Бульбенко вживає заходи, щоб історію Укр[аїнської] Церкви Власовського Вам дістати.

Шкода, що я так заліз у борги з своїм альбомом, що не в силі Вам допомогти матеріально в справі видання, але буду спонукувати інших, щоб допомогли

Сьогодні я був у євангелицького пастора м. Вортербурі, який пообіцяв, що дозволить мені відправляти в його храм. Якщо домовиться він з своїми вірними, то на слідує суботу мені скаже висновок цілковито. Отже, як Бог pomoже, десь у кінці жовтня я буду мати парафію українську, під Вашим зверхництвом. Але про це Вам напишу як буду мати успіх. Ще поки нікому не кажіть, бо перешкодити можуть скоро наші ж брати-українці.

Матюшенко й мені перестав писати, не знаю що з ним. Чогось Ви тримаєте мене в секреті в справі кандидата на священника, очевидно таки мені не довіряєте. Шкода, якщо так.

Коли Ви думаєте на Різдво їхати до Нюрнберга, то я пошукаю в мене десь є записано, як хіротонувати священників і дияконів. Тоді, або раніш пришлю, щоб Ви обізналися з цим і були певними при переведенні хіротонії.

Одержав «Церковні вісті». Дуже дякую. Коли Вам будуть потрібні, перешлю назад. Вони мені потрібні для використання в моїх спогадах, які я розрахував на 3 розділи. буде великі три книги. Хочу теж подати всі правди і неправди, що робилися над нашою Церквою показати людям.

Листуюся з о. Петром Білоном. Він прислав добрий відгук на мою книгу «Альбом».

Безперечно, що всього того, що в Уставі виконати не можна й саме життя вже той устав багато змінило. Треба скорочувати, лише знати, як, що і де скорочувати. Думаю, що Вам буде важко розібратись у всьому тому, що Нікольський пише. Та на правду там багато дечого такого, що вже понад півстоліття його ніхто не виконує. Ви практикуйтеся добре відправляти Всенічну і Літургію, а все останнє приложиться Вам з часом.

Всякий новий священнодіяч плаває, а потім звикається, в процесі праці розпитується, сам догадується, що і як зробити. Зразу важко, а потім опануєте, я певен в цьому. До того ж щоб Вас смущало, прошу писати мені, все що в моїх силах напишу Вам, а Ви вже переведете те все в життя.

Постараюсь на днях написати Вам формуляри по хрещенню, вінчанню. Похорон і сповідь лише реєструються, але не оформляються по формуляру. щодо поєднання. Коли хто з іншої Церкви приєднується до нашої й уже хрещений (напр. Євангелики), то їх перехрещувати ми не маємо права, але готуємо їх до прийняття православ'я і творимо над ними чин миропомазання. Там у требнику про хрещення є розділ «миропомазання», то ж читаються молитви й мажеться миром відповідні члени тіла з словами на кожний хрест написаний миром: «Печать дара Духа святого. Амінь».

Про Мороза Бориса нічого не знаю й не чув. «Церква і життя» буде друкуватися в Нью Йорку.

Числа 9 «Укр[аїнське] Прав[ославне] Слово» я не маю й не знаю тієї статті, але розшукую. Може Ви напишете статтю до нашого журналу в моїй справ? Єп[ископ] Ю. Тесленко ніяк не хотів пересвяти, яку йому пропонував арх[ієпископ] Никанор. Через те Никанор не дав йому навіть парафії, як священникові. А о. Михайлу Малярєвському дав, хоть той теж не пересвячувався і не виявляв такого бажання. Єп[ископ] Феофіл був агентом НКВД. Єпископів синодалів у Києві ніхто не обирав, бо ждали м[итрополита] Іларіона й його просили. Перший Соб[ор] єпископів у Вар-

шаві, на якому розсварилися синодальні єпископи, відбувся десь у восени 1943 року. Взагалі в «Укр[аїнському] Пр[авославному] слові» написана якась белеберда.

Вітаємо вас обох з любов'ю прот[оіерей] М. Явдась (підпис)»

№ 16

1957, листопада 4. – Уотербері. – Лист о. Митрофана Явдася.

(Машинописна копія).

«Листопада 4-го 1957 р. Б.
Ватербурі, Коннектикат, ЗДА.
Дорогий і всечесний владико!

Вибайте, що так затримався з відповіддю на Вашого листа до мене. Але до цього було дві перешкоди. Перш за все, довгий час я хворів на азійську малярію. Й друге – відкриття парафії в м. Ватербурі, що є головною перешкодою. Відкрили ми парафію в центрі московського впливу, де за 40 років не було жадної української церкви, і хоч російську Церкву наповнюють 99% малороси, все ж вони називають себе «руськими», не вмюючи по російськи сказати й слова.

Короче: перша відправа українська відбулася 26–27 жовтня ц. р. в приміщенні Першої Конгрегейшн Черч, де є міністром або настоятелем церкви ре[верендіссіме] Перрі Гайнс. Ця церква міститься в центрі міста, виглядає дуже гарно, складає молитовне вражіння на кожного, хто до неї заходить.

Пастор, як їх у нас називають міністрами, складає миле вражіння незважаючи на те, що його бомбардують росіяни – допомагає поширенню авторитету нашої Церкви.

За службами Божими я поминав свого єпископа Євгена, якого визнаю за свого єпископа. На першу Богослужбу прибули гості з Філядельфії, Трентону, Ньюарку й з Ротчестера. Гостей було 15 осіб на богослужінні були українці гості, місцеві, а також глядачі й спостерігачі Російської церкви... Було 100 осіб на Богослужінні. Був присутній також і пастор Пері Гайнс та чимало з його вірних.

Зараз я прошу вас благословення на відкриття нашої Церкви, щоб воно було офіційне від єпископа при справах. По друге: дуже прошу Вас написати пастору Перрі Гайнс подяку за таке доброзичливе ставлення до нашої церкви, за те, що він дозволив відправляти в його церкві православним українцям Київської Церкви. Цей пастор заслуговує на таку подяку. Бажано було б і благословення на відкриття і подяка пастору була написана в англійській мові.

Реакція росіян велика, але ми віримо Богові, що Господь нам допоможе й ми будемо мати велику парафію.

З діячів і свідомих українців Ворібері є такі: Петро й Надія Гичар, Петро Салабай, та Іван Горбачук. Це люди, які не підуть на послуги москалям, але будуть триматися свого. Це є найголовніша подія, що відбулася на терені Америки. Гості, що прибули з Філядельфії й інших місцевостей виправдують мою пряломінійність в діяльності та визнання своїм єпископом Євгена Бачинського. Пишіть, прошу за новини, які у Вас є.

Я пишу зараз спогади й деяких матеріалів не хватає, особливо з советської преси за 20-ті роки нашого століття. Чи не змогли б Ви де небудь добитись советського «Безбожника», що виходив у двадцятих роках в Харкові. Кажуть, що його редагував теперішній ідеолог УАПЦ соб[орноправної] на чолі з арх[ієпископом] Григорієм протопресвітер Олександр Попов. То дуже цікаво. Кажуть, що цей журнал є в Німеччині в бібліотеці міста Кіль на англ[ійській] зоні. Може у Вас там є хто-небудь знайомий і хоть би почитав та сказав чи правда тому. Бо Попов виступає тут дуже проти Вас, характеризує Вас як двоєженя, хоть й сам одружений на другій і невінчаний з нею.

Я познайомився листівно з Вашим братом Леонідом Васильевичем. Послав для його музею свою книгу УКПЦ. Він дуже задоволений з моєї праці.

У мене визріла думка створити в Америці МУЗЕЙ УАПЦ. Я думаю вибрати коротко самі визначні дати пригноблення церкви Української російським царським урядом, вишукати портрети самих визначних діячів, єпископів Української Церкви, що стояли за самостійність її. Вибрати учених українців, які сприяли розвитку культури на Московщині, вишукати жертви Москви українських єпископів(як Арсеній Мацієвич і інші), гетьманів, як Мазепа, Полуботок, кошовий Війська Запорізького Петро Кальнишевський і ін. жертви. Бажано б знайти їхні портрети й коротко, стисло, але фактично про них подати. Все те перекласти на англійську мову.

Я Вам посилаю три сторінки, як то я почав вибирати ті матеріали. прошу ваших в цьому зауважень і допомоги, особливо якщо б можна дістати портрети таких як Мазепа, Полуботок, Петро Могила, Прокопович Теофан, Арсен Мацієвич і інші. Портрет ката України Пет-ра I та Катерини II і ін., що було б вартісним з старої історії, портрет останнього митрополита Йосипа Нелюбовича Тукальського...

Потім треба показати період відродження УАПЦ, її священидїячів і діячів, як на Україні, так і поза межами її – уповноважені: Євген Бачинський та Шелухін. Їх біографічні данні, їх портрети.

Нищення УАПЦ московськими комуністами. Преса про це і інші матеріали. Як Ви на це дивитесь? Ви добре знаєте історію України й історію Української Церкви. Чим би Ви могли мені в цьому допомогти? Це я лише коротко накреслюю про мої пляни. Ви ж ширше можете мені практично порадиити й сказати, чим би Ви змогли мені допомогти. Отже в слідууючому листі чекаю від Вас Ваших практичних зауважень.

Листуюсь тепер з о. Петром Білоном. Він добивається від мене, щоб я дав йому перечитати свої спогади про УАПЦ, що я їх пишу тепер, але вони в мене в такому вигляді, що я не зможу йому дати на прочитання. Окрім того я не хочу щоб їх читав хтось до видання, бо то є річ небезпечна.*

Відкривши парафію УАПЦ в Вотербурі й познайомившись з пастором Пері Гайсом я перевів з ним кілька днів дискусійних бесід на тему причастя й перетворення хліба в тіло, а вина в кров Христову. Боюсь, щоб я не зашився, як то кажуть. Тому хочу запитати Вас, Ви більше знаєте різницю розуміння нашого про причастя та розуміння Євангеликів. Тому дуже Вас прошу напишіть в слідуючім листі Вашу думку щодо цього питання.

Я і Таїса Володимирівна сердечно Вас і Іду Львівну вітаємо.

З любов'ю Ваш прот[оіерей] М. Явдась (підпис)

НВ Пастор Гайнс добивається того, щоб у мене прийняти причастя».

Внизу і на полях рукою Є. Бачинського коментарі:

* і не треба!

* Аполігічні дискусії не доводять до істини!

№ 17

1957, листопада 22. – Лист єпископа Євгена.

(Машинописна копія).

«22.11. [19]57.

ВД, і Дорогий о. Митрофан!

Як я і обіцяв в своїм листі, що вислав Вам 19/XI з Різдвяним Посланням, відпо-відаю на Ваш від 4 [сього] м[ісяця]. Вже знаєте, чому із запізненням! Надіюся і сподіваюся, що моє Послання Вам сподобалося і що Ви будете настоювати, що[б] вони було надруковане завчасно. Як можна, то з мою світліною, котру я вам вислав. Я ще пришлю Вам іншу, але цю по використанню заберіть собі. Отож лист Ваш вимагає цілий трактат від мене теологічний!.. Постараюся бодай кількома словами відповісти.

1. Як я вже Вас вітав і знову пишу, що дуже радий, що відкрили парафію в Ватербюрі! Нехай Господь помагає! Я напишу листа пастору Пері Гайнсу і Вам благословіння. (Може маєте зразок в якому сенсі писати?).

2. Дуже мене врадувала Ваша думка заснувати нашої Церкви Бібліотеку-Музей. Я Вам пришло свої теологічні книжки, цілу скриню, якщо пришлете гроші на пересилку. Щодо музею, так маю в архіві силу цінних речей друкованих, не говорячи за ікони, писані майстрами олійними фарбами. З них декотрі напр. пензля Іди Львівни пришло відразу, бо маємо аж забагато. Тільки збирайте на оплату пересилки, бо я не маю за що посилати. Маються у мене і всякі портрети і давні фотографії та малюнки Києва і наших святинь українських. Я тільки буду радий як вони знайдуть своє приміщення в Музеї, але так щоби його майбутність була забезпечена і після Вашої смерті! Брату своєму я пересилаю свою бібліотеку і речі світські, а в той музей, що заснуєте від нашої Церкви, передам церковні експонати.

Головно щоб не попав той музей в католицькі руки і до тих, хто вже нищив пам'ятки нашої соборноправної церкви!.. Краще всього було б такий музей зробити на спілку з відповідними чинниками церковними американськими. Але обмірковуйте добре все і наперед. З моєї піввікової практики знаю, що всі без винятку наші українські інституції і заклади існують не довше як десять літ та й то переходять з рук до рук... Отож думайте і організуйте добре, а я Вас на це добре діло благословляю!

Ви питаєте з газ. «Безбожник». Я ж його маю цілий комплект, але за один чи півтора роки, тільки це за 30-ті роки, а не 20-ті! Зрештою не пригадую. Він у мене разом з іншими речами в Женеві в скрині забитий. Тут у мене є кілька прим[ірників] ілюст[рованого] ж[урналу] «Безбожник у станка». Портрети наших церк[овних] діячів треба буде замовити олійними фарбами у наших малярів по тим зразкам, котрі є в наших книжках історичних. Може і ми щось тут зробимо?... На жаль у мене немає фотографії проф. Шелухіна, а може і є, так маленька і треба буде Perezняти і збільшити. Я цим займуся.

3. о. Петру Білону не посылайте свої мемуари, бо ризикуєте їх назад не одержати, він зле може читати і дасть кому і т. д. Як Бог йому дасть життя (я за нього завжди молюся і його дуже люблю!) так дасте надруковані...

4. Перейду тепер до зачепленого Вами питання про євхаристичні догми.

Але наперед мусите знати, що його Церква і навіть парафія не визнає Таїнства Євхаристії як Сакраменту, а тільки як СПОГАД про Останню Вечерю. Як же будете йому уділювати Святі Тайни, коли вони для нього [є] тільки хлібом і вином?! Це було б кощунство і для Вас для нього... Для того, щоби йому дати Св. Причастя, треба щоби він мав віру в догму ПРЕСУЩЕСТВЛЕННЯ, так зв. ТРАНСУБСТАНЦІЮ хліба і вина в Св[яте] Тіло і Кров І[суса] Хр[иста]. Така наша і римокатолицька догма. Або вже на кращій випадок наколиб він приймав догмат лютеран про КОНСУБСТАНЦІЮ, або середне поміж ними яку Сакрамент визнає англійська Церква (Нижня) чи Старокатолицька. І те ще мало: треба щоби він як пастор (хоч у конгрегаціоністів пастори не є висвячені, бо вона не визнає Таїнства Священства), якщо він може має посвяту як у англікан, заключив з Вами через мене, єпископа, поєднання у вірі і молитві...

Бо ті Церкви, котрі приймають КОНСУБСТАНЦІЮ визнають в Св[ятих] Дарах «дійсну присутність Христа» так само, як і наша Церква. Ми власне йдемо трохи далі в цій незбагненній і незнаній досконало догмі як католики, але знову не так далеко, як вони, котрі занадто матеріалістично уявляють це Таїнство... Ми того питання остаточно не рішаємо як це стверджує наш «Катехізіс Християнської Православної Кафолічної Церкви» і свідченням св. Іоанна Дамаскіна, котрий пише що ПРЕСУЩЕСТВЛЕННЯ або ПРЕЛАГАННЯ в істинне Тіло і Кров Христа відбувається як ОБРАЗ, але цю «тайну істинну, дійсну і всемоцну» ніхто постигнути не може! Власне тому це пи-

тання на Соборах було досі перепоною церковного єднання поміж англіканами і старокатоликами і православними!.. Все залежить від того як цю догму толкувати, пояснювати!.. Тільки є фактом що наша Церква не доходить до матеріалістичного зрозуміння як у папів, але вища від розуміння лютеран і англікан. Щодо інших реформатських Церков, так вони найбільше що визнають «свойство и благодать Тіла Ісуса Христа в Св[ятій] Євхаристії, котра навіть не вважається звичайно Сакраментом-Таїнством, а тільки ВОСПОМИНАНИЕМ Тайної вечері!..

Трохи попросту можна сказати, що папісти вкушають на Євхаристії Бога без хліба, лютерани – приймають Бога і хліб, а кальвіністи – тільки хліб без Бога!.. Щодо терміну КОНСУБСТАНЦІЯ, то можна так сказати: Св[яте] Тіло Христа знаходиться в посвячених Св[ятих] Дарах так, як напр. вогонь знаходиться в розжовленій залізі, хоч і не видно його!.. Св. патріарх Кирил Єрусалимський писав про це так: «Треба приймати почуття те, що тобі дає певність віри. Треба бути певним, що те, що тобі здається по смаку хлібом і вином, в дійсності є Тілом і Кров'ю Спасителя». І знову «Доктрина св. апостолів» згадує повсякчас про св. Євхаристію як про те, що дається БЛАГОДАТТЮ Христа! Одним словом про це можна дуже багато написати і в кінці до нічого не дійти, як немає віри... Ще хіба скажу про доктрину римо-католицьку про матеріальну ТРАНСУБСТАНЦІЮ. Прийнято на Заході вже після розділу Церков в 1079 р. і Богослужбу таку як католики тепер виконують, ухвалено тільки від 1264 року!.. Отже наше православне поняття цього Таїнства давніше і певно нарочито не висловлене матеріалістично як у католиків, у котрих воно переходить межі!

Щодо пастора Перрі Гайнса і його Конгрегаційної Церкви, так це скорше союз парафій, кожна з своїми законами і правилами, а управа їх це те «радоправіє», котре хотів увести у нас о. Мороз, а тут на чужині пропагує наш дорогий Аркадій Іванович!.. Йому там скорше бути на своїм місці чим в нашій єпископальній і православній Церкві!... Але це між нами! Тільки за ним треба добре наглядати, бо він може скоїти щось дійсно «радянське», а не соборноправне! Так ото я хотів Вам порадити цього пастора перевести до православ'я і все. Я думаю, що навіть це буде не дуже тяжко і його «громадівці» це приймуть спокійно. Може і самі мінятимуться догматично... Так що Ви з ними далі тримайте і входьте в їх оточення. А з самим пастором нав'яжіть молитовне єднання – моліться Христу разом – а як він прийме догму про КОНСУБСТАНЦІЮ Св. Дарів як у англікан, то можете йому уділити і Святе Причастя. Тепер взагалі всі Церкви йдуть до того, щоби уводити у себе (мова про протестантські всяких галузів!) усі сім Таїнств як у нас! У конгрегаціоністів є безліч різноманітних поглядів на справи віри!... То ж чому вони і до нашого київського православ'я і благодаті не приєднаються?!... З Богом йдіть, благословляю і буду молитися щиро...

Однак остерігаю Вас, щоби з ним не дуже вели всякі апологічні і догматичні дискусії, бо вони на те мастаки, а Вам треба працювати і навіть підручників не маєте всіх потрібних...

Цікавий я взагалі про те Ваше Ватербурі? Що це за місто? І чому Ви пишете, що є центр московського впливу? Хіба там багато живе росіян?

Із тим і нехай Боже благословіння буде з Вами молитвами мене, грішного архієрея! Як Вам сподобалася моя часовня? Я був заскочений фотографом і навіть не приготувався як належить, а то можна було б трохи краще показати. Про різдвяні богослужби буду Вас турбувати пізніше. Іда Львовна ще хора і я не маю часу. Чи сподобалося мое Послання? Привіт Т[аїсі] В[олодимирівні] від нас! Пишіть частіше і не забувайте!

Ваш + Євген, еп[ископ].

1957, грудня 2. – Уотербері. – Лист о. Митрофана Явдася.

«Ватербури 2 грудня 1957 р[оку] Б[ожого].

Дорогий і всечесний владико!

Дякую за Ваше листа з дня 19 листоп[ада] ц[ього] р[оку] й Різдвяне Послання, а також за лист з 22 листопада. Сьогодні лише можею відповісти, бо я вільний від праці й трохи очунав від хороби.

Різдвяне Послання написано добре, але заторкнuto багато питань і читач може розгубитися в ньому. На мою думку, полемічні моменти до Різдвяного Послання якось не підходять, окрім того такі питання як про піст – можна було б докладніше висвітлити в спеціальній статті й більш широко. Хочу просити Вашої згоди на те, щоб це послання трохи скоротити, залишивши в ньому момент ВОЧОЛОВІЧЕННЯ ХРИСТА та моменти про українські різдвяні традиції. Воно б так дуже добре виглядало. Окрім того журнал наш так малий і наш упертий друкар так розтягує свій друк, що певно Вашого послання буде на цілого півжурнала. Не зможем нічого більш написати, що треба було б написати. Всі члени редколегії висловлюють так ж саму думку, про скорочення Вашого Послання не для того, щоб зігнувати Ваше бажання його все надрукувати, але згідно з усіма нашими друкарськими обставинами в США.

Дякую Вам за фотосвітлину. Я її сьогодні пошлю до проф. Дубровського і якщо до різдвяного числа було б необхідним її вмістити – те зробимо. Проповіді митр[ополита] Василя можна не вміщати.

Світлина Ваша мені подобається. Відчувається, що оформлення Вашої каплиці зроблене з повною любов'ю до того. Малюнки гарно виглядають, за що дякувати Іді Львівні. Молю Милосердного за скорі її видужання.

Коли будете писати листа пастору Перрі Гайнс. Прошу Вас написати йому просто в дусі подяки за його сердечне й братське ставлення до нашої Церкви взагалі та до нашої парафії й її настоятеля в Ватербури, який є під Вашою юрисдикцією.

Дуже дякую Вам за те, що Ви є доброї думки про моє бажання заснувати МУЗЕЙ УАПЦ й обіцяєте мені допомогти в цьому й переслати теологічні книжки та цінних речей для цього музею. Буду старатися роздобути для пересилки цих речей. Про те, щоб майбутність музею була забезпечена й після моєї смерті, про це ми будем тут радитися з нашими людьми, які теж задані ціллю, щоб той музей організувати й надати йому належного значіння та забезпечити його існування на майбутнє. Дякую за Ваше благословенство на це велике діло. Скільки буде сил – буду працювати для цього.

Коли б знайшли Ви той журнал «Безбожник», я просив би Вас прислати мені для використання.

Радий буду з Вашої допомоги для справи музею. Я взагалі мислю (звичайно в майбутньому), щоб у музеї були світлини, починаючи від св. ап. Андрія Первозваного, св. ки[язя] Володимира через усю історію нашої Церкви до останніх днів з коротким поданням характеристики часу, подіям і особам, що в тих подіях приймали ту чи іншу участь. Хоч текст складати в двох мовах: українській і англійській, оскільки музей проєктується тут в США. Як Ви дивитесь на це?

Дякую за Ваші за так докладні пояснення ТАІНСТВА ЄВХАРИСТІЇ. Буду дотримуватись Ваших порад. Зараз пишу відповідь на статтю протодієрея] В. Соловія в «Українському П[равославному] С[лові]» ч. 9 та ч. 10, як свідок життя УАПЦ майже з самого початку її існування, так і на еміграції. Хочу збити пиху до друкування таких статей. Не знаю чи осілю. Частина того спростування посилаю сьогодні В. В. Дубровському та Ф. П. Бульбенкові, як члена редколегії. Думаю, що це розпочнеться друкуватися з нового 1958 року.

Я і Т[аїса] В[олодимирівна] сердечно Вас вітаємо, а також Іду Львівну. Бажаємо Вас щастя і здоров'я.
З любов'ю прот. М. Явдась (підпис).

№ 19

1957, грудня 7.– Лист єпископа Євгена.

(Машинописна копія)

«7 грудня [19]57.

Дорогий о. Митрофан!

Одержав Вашого листа від 2/ХІІ. Бачу, що хочете мене увести в норми «послання», котре Ви написали за мене, мене не питаючи, минулого року!... На цей раз з огляду на технічні умови, в котрі я вірю, я згоден на хірургічну операцію, але пам'ятайте, що це востаннє і що НІДЕ Й НІКОЛИ мене в такий спосіб не кромсали, ані чужинці, ані свої... Один раз тільки арх[ієпископ] Теодорович не вмістив моєї дописи, але він мав рацію і про ту рацію мені довгим дуже цікавим листом сповістив і вибачався! Ходило про його родинні діла, котрі я не знаючи неосторожно зачепив. А тепер на старість мою і на мій досвід мене хочуть вчити... Мені дуже гірко і неприємно!... Але най буде! Ото викидайте як певно і хочеться редакції від «Осиротіла наша Церква кийвська на чужині,...» до «тому хто ці слова написав в своєму Посланні на Раздво». Далі 6 і пів рядків залишіть і знову черкайте від: «Але я мушу звернути особливу увагу на...» до «...бо віра має бути свідомою». Вийде економія на 2 сторінки! Але майте на увазі, що я у себе видам цикльовистильно окремо ці пропуски і розішлю всім! (виділені курсивом слова закреслені – Ю.М., І. Т.) Ні, з огляду на Вас я цього цим разом не зроблю... Окрім того мусите дати мені місце в журналі на окрему статтю про піст, котру я і без того давно вже підготовлював. Я мушу як єпископ нарешті сказати своїм вірним і Церкві правду про відживлення та небезпеку для душі й тіла тим, хто в наш час всяких «вірусів» та «полю» і ін. «пістряків» страждає і не йде по стопам Христа, котрий жадної убоїни ніколи не їв і нікого не вбиває для свого черева!... Якщо у нас в Православ'ї досі не хочуть того розуміти, так треба те сказати, бо як заходи, бо як архіпастир матиму на сумління великий, непростий гріх і в цім світі і на тамтім!... Ви вше що стільки настраждалися від голоду в Світах, думаєте, що це дурнички і неважно сповняти піст і поститися чи ні, а головню як! А в дійсності це надзвичайно важлива ділянка нашого віронавчання і здоров'я. І в тій моїй віронауці я не буду самітний, бо найвидатніші наші святителі завжди постили і ніколи не їли убоїни: ані мяса, ані риби!

Мене хвилює (вже два і півроку!...) що ж нарешті американська дієцезія, всі наші опортуністи порішили робити з арх[ієпископом] Григорієм! Як минули у нього Покров[ські] збори? І чи він в кінці кінців поєднався з м[итрополитом] Никанором? І чи наші соборноправники в ЗДА (не всі конешно!) дали з ним плентаються та очікують його милости?... Коли вже це «скоморошество» скінчиться з ним? Знаєте, дорогий мій, отче Митрофане, я терплю і очікую, коли цей налив нарешті прорветься, але мені вже немає сили і довше таку «канітель» я не можу тягти! Якщо далі не буде розв'язки в той чи інший бік, так я волю сам від того гріха відійти і покинути тих, хто не матиме мужности, як от Ви чи о. [Олексій] Лимонченко, казати ясно і виразно з ким служити треба! Читати всякі «теревені» про те, що якась «Мала Рада» те ухвалила, або нам «покровські збори», мені впрост огидно і смішно одночасно з цим непотрібним питанням, котре давно за нас порішено... От сповіщають мене з Німеччини, що там а[рхієпископ] Григорій доручає своїм провкаторам довідатися: хто це майбутній священник у епи[скопа] Євгена? Не для співпраці з ним, а щоби вчинити йому, тому невинному ідеалісту, якусь підлість може подібну як для мене було з «большевицьким агентом»?... І з таким ієрархом «наші» декотрі люди ще досі пань-

каються і очікують його ласки!... Ні, я цього, хоч вбийте мене, не можу зрозуміти... І повторюю покищо Вам особисто, довше я не буду чекати! Досить з мене цих двох і півроку!.. Я мушу мати трохи більше поваги до себе самого...

Про решту Вашого листа потім. Божою ласкою будьте повсякчас обдаровані!
Ваш + Євген, еп[ископ] (підпис)».

СТИСЛИЙ КОМЕНТАР

№ 1

«еп[ископа] Урбановича». Микола Урбанович (1894–1976) – поручник Української галицької армії. У 1929 р. емігрував до Канади, де у 1938 р. був висвячений на священника єпископом Богданом (Шпилькою), а в єпископи у 1949 р. єпископами маловідомої Церкви. У березні 1954 р. приєднався до УАПЦ (С) і служив архієпископом у Вінніпезі.

«Ар[хієпископ] Григорій». Мається на увазі митрополит УАПЦ (С) Григорій Огічук (1893 – 1985), священник УАПЦ, арештовувався НКВД, в 1942 р. став єпископом. Емігрував на Захід у 1944 р. У 1947 р. на Ашафенбурзькому з'їзді УАПЦ разом із прихильниками УАПЦ формації 1921 р. проголосив створення УАПЦ (С) і став її митрополитом. У 1950 р. переїхав до США.

«У[країнські] В[істі]» з Едмонтону». Мається на увазі католицький тижневик, який виходить в Едмонтоні (Канада).

«Яременко» Аркадій Іванович Яременко (1891–1979) голова українського православного братства ім. митрополита Василя Липківського, редактор журналу «Церква й життя». Під час Другої світової війни він виїхав до Німеччини, опинився у таборах переміщених осіб, один з організаторів та учасників I Церковного з'їзду УАПЦ на еміграції у м. Ашафенбурзі. Входив до складу керівних органів УАПЦ (С).

«Іда Львівна» – дружина єпископа Євгена.

№ 2

«Друкую книгу УАПЦ». Очевидно мається на увазі книга о. Митрофана. Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви (Мюнхен-Інгольштадт, 1956).

«Матюшенко». Іван Матюшенко (1889 – після 1960) – член катеринославської «Просвіти», у 1920-х – член церковної ради Благовіщенської церкви у Катеринославі, залізничний службовець. Жертва російського окупаційного терору.

«Фарель» – місто в Німеччині, розташоване в землі Нижня Саксонія. Входить до складу району Фрисландія.

№ 3

«цло»(з польської – cło) – мито.

№ 5

«від ЗУДАКу». ЗУАДК (Злучений Українсько-Американський Допомоговий Комітет) – установа, яка була заснована у 1944 р. і надавала матеріальну допомогу українцям, які постраждали роки Другої світової війни. Оскільки радянський уряд заборонив діяльність ЗУДК на території України, він був змушений зосередитися на допомозі біженцям і ДіПі (переміщеним особам) у Західній Європі.

№ 7

«проф. Кричевського». Йдеться про одного з братів Кричевських, видатних українських художників: Василя (1873–1952) або Федора (1880–1947). Обидва були

професорами, обидва виїхали у 1944 р. на еміграцію і жили у 1944–1947 рр. в Західній Німеччині.

«від Цолямту». Zollamt (нім.) – митниця.

№ 9

«о. Стрільчика». Чернець УГКЦ Василь Стрільчик у 1923 р. перейшов з УГКЦ на православ'я, був висвячений на священника і скерований до Боснії переводити уніатів на православ'я. У 1941 р. був засновником в Хорватії Українського легіону з української молоді, який був створений і скерований на боротьбу з комуністичними партизанами.

№ 10

«о. Петро Маєвський». о. Петро Маєвський (1893–1982), священник УАПЦ з 1921 р., митрополитом Василем був скерований до США, провадив там душпастирську діяльність, підтримував зв'язки з митрополитом Василем, видав його твори.

«В.В. Дубровський». Василь Дубровський (1897–1966), громадський діяч, історик, в'язень більшовицьких таборів, один з ініціаторів створення УАПЦ (С). На еміграції 1944 р. (Німеччина, США).

«Ф. П. Бульбенко». Федір Бульбенко (1896–1981), громадський діяч, хорунжий Армії УНР, в'язень ГПУ. Емігрував у 1944 р. до Німеччини, у 1950 р. переїхав до США. Історик УАПЦ.

№ 11

«екзархом Атанагорасом». Атанагорас (1886–1972), церковний діяч. Священик (1910), єпископ (1922). Будучи екзархом Вселенського патріарха в Америці, висвятив у духовний сан чимало українських священників. Потім став Вселенським патріархом.

№ 12

«старокатоликів». Прихильники старокатолицизму, тобто групи Церков Заходу, яка виникла у XVIII–XIX ст. і відкинула деякі догмати Католицької Церкви (філіокве, про непомильність римського папи, непорочне зачаття Богородиці) і таким чином зблизилась із Православною Церквою.

«синодали». На Соборі УАПЦ 1946 р. в Еслінгені був створений Синод на чолі з митрополитом Полікарпом, котрий вороже ставився до УАПЦ формації 1921 р. Прихильники Синоду нерідко називались синодалами.

«митроп[олит] Василій». Мається на увазі видатний церковний діяч митрополит УАПЦ у 1921–1927 рр. Василь Липківський (1864–1937). Арештовувався НКВД, під його тиском II Собор УАПЦ усунув Липківського від керівництва. І далі він арештовувався, врешті 27.11 1937 р. був розстріляний.

«архієп[ископ] Нестор». Мається на увазі архієпископ УАПЦ Нестор Шаравський (1865–1929). Після арешту митрополита Василя Липківського здійснював фактично керівництво УАПЦ. Усунутий від керівництва на II Соборі УАПЦ. Тяжко хворів і помер 29.10.1929 р.

«митроп[олит] Теодорович». Митрополит УАПЦ Іван Теодорович (1887–1971), український церковний діяч, у 1924 р. був посланий до громад УАПЦ в США й Канаді. У 1949 р. був повторно рукопокладений у єпископи.

«арх[ієпископ] Мстиславом». Мстислав (Скрипник) (1898–1993), племінник С. Петлюри, депутат сейму Польщі, єпископ УАПЦ (1942), на еміграції з 1944 р. (Німеччина, Канада, США), митрополит УПЦ в США, з 1990 р. – Патріарх Київський і всієї України.

«о. Ярославському». о. Іван Ярославський – організатор громади УАПЦ в Аргентині в повоєнні роки.

№ 14

«устав Нікольського». Очевидно мається на увазі книга: о. Константин Никольский. Пособие к изучению устава богослужения православной церкви. – Москва, 1862.

«Мороз». Тут очевидно мається на увазі Михайло Мороз (1876–1938), один із ініціаторів створення УАПЦ у 1921 р., голова Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Арештовувався ГРУ в 1928 і 1938 рр., розстріляний у 1938 р. Реабілітований у 1959 р.

«Церква і життя». Двомісячник, орган Українського Православного Братства імені митрополита В. Липківського, неофіційний орган Української Автокефальної Православної Церкви (Соборноправної); виходив з 1957 р. у Новому Ульмі, 1971–1977 – у Чикаго (США).

«Українські вісті». Тижневик (у 1945–1960 рр. – півтижневик) політики, економіки, культури й громадського життя, орган Української революційно-демократичної партії (УРДП), потім – Фундації імені Івана Багряного.

«о. Івана Гаращенка». о. Іван Гаращенко (1881–1952), український церковний і громадський діяч. 16 (!) разів арештовувався НКВД, ув'язнювався. На еміграції з 1944 р., один із ініціаторів Ашафенбурзького з'їзду 1947 р. і створення УАП(С). Висвячений священником у 1950 р., у 1951 р. переїхав до США, де й помер.

«єп[ископом] Ромодановим». Петро Ромоданов (1875–1938), єпископ лохвицький і полтавський УАПЦ з 1923 р. У 1928 р. відходить від церковних справ, вчителював у Лубнах і Києві. Заарештований НКВД у 1938 р. і тоді ж розстріляний. Реабілітований у 1961 р.

№ 15

«історію Української Церкви Власовського». І. Ф. Власовський (1883–1969), церковний і громадський діяч, історик Церкви. Тут мається на увазі його найвідоміша праця «Нарис історії Української Православної Церкви Української Православної Церкви». [в 4 т., 5 кн.] – Нью-Йорк, 1955–1966 (2-е видання: К., 1998).

«о. Петром Білоном». Петро Білон (1879–1959) – український церковний та громадський діяч, учасник українських визвольних змагань у 1917–1921 рр., капелан Армії УНР, мемуарист. На еміграції з 1921 р. (Польща), потім виїхав до США

«Єп[ископ] Ю. Тесленко». Юрій Тесленко (1894–1943), єпископ УАПЦ, арештовувався НКВД і був ув'язненим у таборах на 10 років. Після звільнення у 1941 р. переїхав до Воронежу, потім до Вінниці. Помер від сухот.

«арх[ієпископ] Никанор». Никанор (Абрамович) (1883–1969), український церковний і культурно-освітній діяч, митрополит УАПЦ в діаспорі (1953–1969).

«Маляревському». Михайло Маляревський (1873 – після 1944), єпископ УАПЦ, арештовувався НКВД.

«Єп[ископ] Феофіл». Феофіл (Булдовський) (1865–1944), митрополит Української соборно-єпископської Церкви у 1929–1937 рр., митрополит УАПЦ у 1942–1943 рр. Заарештований НКВД у 1943 р, помер в тюрмі. В 1941–1943 рр. служив як священник УАПЦ (відмовився від перерукопокладення на єпископа). У 1944 р. перейшов до РПЦ.

№ 16

«протопресвітер Олександр Попов». Ще в листопаді 1945 р. о. Олександр з одноступнями готував Собор УАПЦ за кордоном, був одним з основоположників УАПЦ (С).

«братом Леонідом Васильевичем». Леонід Бачинський (1896–1989), український громадський діяч, журналіст, молодший брат архієпископа УАПЦ(С) Євгена Бачинського.

«Мацієвич». св. Арсеній Мацієвич (1697–1767), церковний діяч, митрополит тобольський і всього Сибіру, митрополит ростовський. За критику церковної політики Катерини II був заарештований і засланий на Північ, потім катований і ув'язнений у маленькій камері де й помер від голоду й холоду.

«Мазепа». Іван Мазепа – гетьман України у 1687–1709 рр., керівник антиколоніального повстання 1708–1709 рр.

«Полуботок». Павло Полуботок – чернігівський полковник у 1705–1723 рр., наказний гетьман України у 1722–1723 рр. Арештований з наказу Петра I, помер у в'язниці у 1724 р.

«Кальнишевський». Св. Петро Калнишевський (1690–1803), кошовий отаман Війська Запорозького у 1762, 1765–1775 рр. Після ліквідації Запорозької Січі був ув'язнений на Соловках, прожив у тюремному казематі в жахливих умовах до 1801 р., тратив зір. Після амністії залишився в монастирі, де й помер.

«Петро Могила». Св. Петро Могила, виданий церковний діяч, у 1632–1647 рр. «митрополит київський і всієї Русі».

«Прокопович». Феофан Прокопович (1681–1736), церковний діяч і письменник, віце-президент Синоду (з 1721 р.).

«Петра I». Петро I, російський цар у 1682–1725 рр., нищитель Української держави – Гетьманщини.

«Катерини II». Катерина II – російська цариця у 1762–1796 рр., за її панування була остаточно знищена Гетьманщина, ліквідована Запорозька Січ.

«Тукальського». Св. Йосиф Нелюбович-Тукальський, київський митрополиту 1663–1675 рр.

«Шелухін». С. П. Шелухін (1864–1938), видатний український вчений, громадсько-політичний діяч, генеральний суддя і міністр УНР, після поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр., емігрував до Австрії і Чехословаччини, професор і проректор, декан Українського Вільного Університету у 1921–1938 рр.

№ 17

«св. Іоанна Дамаскина». св. Іоан Дамаскин (675 – між 749–753), видатний філософ і богослов, церковний письменник.

№ 18

«св. ап. Андрія Первозванного». Перший апостол Ісуса Христа, брат апостола Петра. Місіонер, в т. ч. проповідував на землях сучасної України. Прийняв мученицьку смерть на хресті у м. Патри (Греція) в часи гонінь імператора Нерона на християн.

«св. кн[язя] Володимира». Володимир Святий (960 – 1015), великий князь київський у 979–1015 рр. Хреститель Русі.

«прото[іерея] В. Соловія». Можливо мається на увазі священник УГКЦ Мелетій Михайло Соловій (1918–1984), професор богослов'я, студіював у Римі, у 1950 р. переїхав до Канади. Автор ряду богословських та історичних праць.

Keywords: UAOC (C), rev. Mytrofan Yavdas, bishop Yevhen, clergy, emigration, letters.

SUMMARY

rev. Yurii Mytsyk, Inna Tarasenko

**LETTERS OF REV. MYTROFAN YAVDAS AND BISHOP
YEVHEN BACHYNSKYI (LETTERS OF 1957)**

Letters of rev. Mytrofan Yavdas and Bishop Yevhen Bachynskyi of 1957 that are preserved in the unique archive of Bachynskyi (Ottawa, Canada) are given. They widens our knowledge about rev. Mytrofan's biography as a native of Poltava Region, about history of UAOC (Collegial), about life of Ukrainian post-war emigrants in Germany and the USA.

УДК 94(477.53)"1917/1921"(092)

Тарас ПУСТОВІТ

**ПОТУЖНІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 рр. У ПОЛТАВСЬКОМУ ПОВІТІ
(Андрій Геращенко, Яків Стенька)***

Розповідається про священника Андрія Андрійовича Геращенка (1875–1920) та кооператора Якова Миколайовича Стеньку (1883–1920), чия громадська (культурно-просвітницька) діяльність була пов'язана з губернським містом Полтава, містечками Мачухи та Старі Санжари, іншими населеними пунктами Полтавського повіту.

Ключові слова: Андрій Андрійович Геращенко, Яків Миколайович Стенька, Полтава, Мачухи, Старі Санжари, Полтавський повіт, документи, кооперація, священник, громада, Україна, переслідування, громадське життя, українофіли.

Опрацьовуючи архівні документи фондів «Полтавського губернського жандармського правління, м. Полтава Полтавської губернії» (ф-320), «Прокурора Полтавського окружного суду, м. Полтава Полтавської губернії» (ф.-138), «Канцелярії Полтавського цивільного губернатора, м. Полтава Полтавської губернії» (ф-83), які зберігаються відповідно у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) та Державному архіві Полтавської області, увагу автора привернуло кілька постатей, які брали активну участь у національно-визвольному русі

* Автор дякує за допомогу у підготовці публікації шановному голові ГС «Українська культурна спадщина» Олексію Новікову.

на теренах Полтавського повіту на початку ХХ ст. Поміж них, на думку автора, провідні ролі грали українофіли священник Андрій Андрійович Геращенко (1875–1920) та кооператор Яків Миколайович Стенька (1883–1920). Їх громадська (культурно-просвітницька) діяльність була невід’ємно пов’язана з губернським містом Полтава, містечками Мачухи та Старі Санжари, іншими населеними пунктами Полтавського повіту. Вони були побратимами у спільній справі розбудови вільної і соборної України, обидва жертвовно працювали задля місцевої громади, обидва зазнавали принижень, переслідувань та репресій за царату і обидва (що цілком прогнозовано) стали жертвами більшовицько-денікінського терору. На основі доступних нам виявлених та систематизованих джерел спробуємо представити громадськості цих достойників у світлі архівних документів та матеріалів місцевих періодичних видань.

Під постійним наглядом імперських репресивних органів на початку ХХ ст. перебували фактично усі верстви місцевого населення. Шпигунсько-філерська мережа в імперії була досить потужною і розгалуженою. Проте увага жандармів, справників, штатних (і позаштатних) топтунів до представників церкви була особливою, оскільки священнослужителі користувалися традиційно високим авторитетом у громадах (своїх парафіях) і найбільше комунікували з місцевим населенням. Поміж священників-українофілів уже тоді, приміром були добре відомі своїми «самостійницькими» поглядами Феофіл Будовський та Андрій Геращенко.

Священик і кооператор Андрій Андрійович Геращенко (за іншими даними Гаращенко) народився 1875 (?) року в родині фельдшера [12]. Закінчив у 1897 році за другим розрядом Полтавську духовну семінарію, де безумовно пересікався з учнем молодших класів Симоном Петлюрою. Серед семінаристів традиційно переважали українофільські (бунтарські) настрої, прояви яких турбували адміністрацію навчального закладу значно більше, ніж академічні успіхи вихованців. Упродовж всього свідомого життя боротьби за українську справу (у т. ч. українську церкву) поряд з Геращенком перебували члени Полтавської української громади, побратими Симона Петлюри: Аркадій Кучерявенко і Костянтин Шаревський.

У сані священника Андрій Геращенко перебував від 1897 року, служив ієреєм у церквах Полтавського повіту: селах Горбанівка, Тахтаулове, Федірки, м-ках Мачухи (1906) та Старі Санжари (1906–1911). І від самого початку своєї праці на Божій ниві уважався політично неблагонадійним, відтак перебував під прискіпливим наглядом епархіального правління.

Допомагають зрозуміти постать (діяльність, переконання) священника Андрія Геращенка документи архівної справи «Дознання,

произведенное при Полтавском губернском жандармском управлении о священнике Андрее Андреевиче Геращенко» (24 січня 1906 – 23 січня 1907, на 49 арк.) [12].

Нарікання на о. А. Геращенка почали надходити уже від 1899 року. Як повідомляв 21 лютого 1899 року в своєму рапорті єпархіальне керівництво благочинний 2-го округу Полтавського повіту, священник Геращенко с. Федірки, під час святкування Різдва Христового «с своєю переодетою «перереженою» женою и певчими ходил в некоторые дома прихожан колядовать. Колядка их, кроме других, состояла и из колядки под названием «Ирод», которую они пели...».

Колядування українською мовою вже уважалося неабиякою кривою, тож покарання сімпатиків українських традицій не забарилося – священника Геращенка було викликано на 2 та 3 тиждень чотирнадцятиці до Полтавського Свято-Успенського кафедрального собору «для наученія покаянным и другим священным песнопениям, вместо грубой и безобразной колядки, не заноса сего в формуляр». Андрію Геращенку, щоб продовжити і далі службу священником, довелося відбуди двохижневу епитимію...

Документи зазначеної справи також свідчать, що священник Різдвяно-Богородичної церкви с. Федірки Геращенко користується авторитетом і любов'ю серед парафіян, володіє ораторськими здібностями, нерухомого майна не має. Місцевим благочинним характеризується так: «Богослуженіе совершает благоговейно. Поученія своего сочиненія говорит, говорит с импровизаціей». За клірову книгу, станом на 1905 рік, А. А. Геращенко значиться одруженим, дружина – Елизавета Іоаннова, 26 років, донька священника; діти їх: Віктор 7 та Георгій 5 років [12].

Проте привернули увагу духовної консисторії до постаті священника Андрія Геращенка інші події, зокрема його поведінка та публічні вислови 13 листопада 1905 року під час зборів Мачухівського сільськогосподарського товариства, на яке зійшлося «много посторонней публики». Геращенко, на правах авторитетної людини і головуючого, відкрив засідання на подвір'ї, де спочатку пояснив присутнім евангельські принципи про рівність та братерство, а згодом промовляв, торкаючись болючих питань сьогодення.

Геращенко у своєму виступі докоряв селянам за те, що вони відпускають своїх дітей на російсько-японську війну 1904–1905 років, доводячи фактами, що війна розпочата імперською владою лише для вирішення своїх матеріальних інтересів та знищення людей. А царські «Маніфести» від 17 жовтня та 3 листопада 1905 року, на думку оратора, були проголошені для певного заспокоєння суспільно-політичного життя в імперії.

Геращенко говорив також про Автономію України, а також про те, що всі закони для українського народу повинні ухвалюватися на місці окремою інституцією (сеймом). Запропонував колопотати громадою про уведення у навчальних закладах викладання українською мовою; рідна мова, на думку священника, мала бути впроваджена у церквах, судах та інших установах Малоросії та ін.

Під час зборів за ініціативи головуючого серед селян поширювалися друковані примірники програми Української демократичної партії.

Та навіть не стільки крамольні вислови обурили представників влади та єпархіального керівництва. Найбільше їх дратувало те, що зібрання Мачухівського сільськогосподарського товариства ухвалило направити протокол засідання зборів від 13 листопада 1905 року голові Ради Міністрів Російської імперії, графові Вігте [12].

Звісна річ, що єпархіальне керівництво прагнуло позбутися такого священника, і незабаром його направили служити в одну з церков подалі від губернського міста. Тож його церковна і громадська діяльність від 1906 року переміщується у м-ко Старі Санжари, де він знаходить щирих товаришів з церковної і громадської праці та підтримку селян. Про те, що він був одним із чільних провідників українського руху в повіті, свідчать низка його публікацій у місцевому часописі «Хуторянин» [2; 3] та періодичні донесення місцевого пристава [9, с. 9–10; 10].

Так складалися обставини, що А. Геращенко довелось залишити службу на Божій ниві. У другому десятиріччі ХХ ст. він значиться членом та керівником сільських кооперативів, сільськогосподарських товариств, через які намагався поширювати ідеї національного відродження, автономії України. Ставши членом «Союзбанку» у Полтаві Андрій Андрійович намагається на всіх рівнях активно захищати українські позиції. За повідомленням Ф. Фісуна, «Захопившись кооперативною і громадською діяльністю, він залишає посаду настоятеля і цілком віддається кооперації, стає відомим кооператором. Він же був і фундатором Полтавського Губерніяльного Кредитового Союзу «Союзбанк», а згодом і членом правління його. Разом із тим – він гласний Полтавського повітового і губерніяльного земства. У 1918 році його призначено директором Полтавського відділу Всеукраїнського кредитового союзу «Українбанк»» [8, с. 2].

І ще один, надзвичайно красномовний факт, який характеризує національну свідомість цієї родини, син Андрія Андрійовича Геращенко, Віктор, загинув у бою з більшовиками під Крутами у січні 1918 року. Довідавшись про смерть сина студента під Крутами, він, перехрестившись промовив: «Вітя вмер смертю хоробрих за батьківщину. Він гідний син батьківщини – це полегшує моє лихо» [8, с. 2].

Геращенко – автор низки популяризаційних брошур на українській мові й це не могли не помітити представники нової окупацій-

ної влади. У 1920 році, за більшовицької окупації, Геращенко очолює Полтавський повстанський комітет, штаб-квартира якого міститься у приміщенні Союзбанку. У грудні 1920 року заарештований Полтавською ЧК, невдовзі розстріляний.

Про факт розстрілу сповістив громадськість місцевий часопис «Вісти-Известия» у грудні 1920 року.

Надзвичайно важливо, що у період тимчасової нацистської окупації Полтавщини (1941–1943) біографічний нарис «А. А. Геращенко» за підписом Ф. Фісуна 9 липня 1943 року було надруковано у місцевому часописі «Голос Полтавщини» [8, с. 2]. Правда наголос у зазначеній публікації було зроблено виключно на кооперативних здобутках достойника, не зазначаючи його жертвовної праці на церковній ниві. Та разом із тим, містяни фактично через чверть століття дізналися про трагічну долю одного з героїв української революції 1917–1921 років і змогли відкрито пошанувати його пам'ять.

Інша наша розвідка про побратима Андрія Геращенка, талановитого громадського діяча і кооператора Якова Стеньку, життя якого невід'ємно пов'язане з містечком Старі Санжари.

Народився Яків Миколайович Стенька у містечку Старі Санжари Полтавського повіту Полтавської губернії 21 листопада 1883 року в заможній селянській родині. Після закінчення народної школи деякий час працював бібліотекарем книгозбірні товариства тверезості, намагаючись у книжках віднайти розраду і відповіді на злободенні питання того часу. Та не маючи можливості щось змінити на краще через деякий час він залишає бібліотечну справу й улаштовується на роботу писарем у Старосанжарівський волосний суд, де в скорому часі здобуває авторитет людини національно свідомої, чесної та невідкупної [7].

Поєднання людських чеснот із чіткою національною позицією призводить до швидкого зростання авторитету Стеньки серед мешканців козацького містечка. Незабаром Якова Миколайовича обирають волосним старшиною, головою волосного суду, гласним повітового земства. Зі зміною посад зростають і можливості для проведення культурно-просвітницької роботи. Тож отримавши офіційні важелі впливу він не зраджує своїм переконанням, і попри небезпеку позбутися посади, продовжує пропагувати українську справу, тепер уже на терені усього Полтавського повіту. І як свідчать документи, робить це з особливою затятістю.

Упродовж 1905–1912 рр. Яків Стенька зі своїми побратимами реалізує конкретні проекти передовсім в інтересах місцевої громади. За його ініціативою, зокрема, у Старих Санжарах були побудовані народний дім та вища початкова школа (причому матеріали для будівництва народного дому підвозилися безкоштовно, а значна частина

робіт виконувалася толокою). Разом зі священником Андрієм Геращенком, вчителем Миколою Ілляшевичем засновує церковне братство, зусиллями якого українізується місцева парафіяльна школа, створюється національний хор та музично-драматичний гурток; під приводом бесід на релігійні теми періодично улаштовуються публічні заходи.

Саме з ініціативи церковного братства у містечку започатковуються сільськогосподарське, кредитне й споживче товариства, діапазон діяльності яких сягає далеко за межі їхніх офіційних статутів. Свідченням того, що кооперативні інституції знаходилися тоді повністю під впливом українофілів, є те, що Яків Стенька і Андрій Геращенко на з'їзді діячів дрібного кредиту в 1912 р. виступили ініціаторами заснування друкованого періодичного органу виключно українською мовою.

Цікаву інформацію про один із заходів під назвою «Зняття жита», що організували старосанжарівське волосне правління та місцеве сільськогосподарське товариство 27 червня 1911 року, подає полтавський часопис «Хуторянин». Традиційне свято праці організатори заходу намагалися водночас використати у просвітницьких цілях для пропаганди української культури та відродження національних традицій.

Тогочасний свідок так описував атмосферу цього святкового дійства: «Після церковного дзвону урочиста процесія під проводом трьох священників рушила до показового поля. Зачаровували хоругви, під орудою вчителя Миколи Степановича Ілляшевича співав хор, а позаду рухався натовп, де було багато інтелігенції в національному вбранні. Перед початком жнив було відслужено молебінь, а вже згодом поле вкрилося жінками. Священик з косою на житниці, вчительки та інша сільська інтелігенція за участю святково вдягнених селян косили, жали, гребли, співаючи мелодійні українські пісні. Співали витримано з належною майстерністю, виконуючи здебільшого пісні М. Лисенка. Тут же поряд з дорослими гралися малюки, бігцем схоплюючи ласощі, які їм кидав голова правління сільгосптовариства Яків Стенька. Дійство вдалося, всі були задоволені і природнім національним колоритом дійства, і «смашною польовою кашою», якої вистачило на всіх. Тож селяни, повертаючись додому, висловлювали велике бажання улаштовувати такі свята щорічно» [2, с. 275].

Зрозуміло, що публічні заходи старосанжарівської інтелігенції не могли не непокоїти повітове і губернське начальство. Кілька років влада терпіла «українофільське неподобство», та після чергового донесення жандармського пристава терпець таки урвався. Під різними приводами політично неблагонадійних почали переводити зі Старих Санжар в інші населені пункти губернії, головним чином в зросійщені містечка та села. Найважче випало Стеньці, на початку Першої

світової війни його мобілізували до війська і відправили до Сибіру, де він зазнавав катувань і принижень національної гідності [7].

Минуло кілька років і революція затребувала знову найдіяльніших та найсвідоміших українців до активної політичної та громадської роботи. 1917 року Якова Стеньку обирають головою управи демократичного складу Полтавського повітового земства, головою селянської спілки. Він стає палким прихильником політичного курсу, що визначає Українська Центральна Рада (УЦР) – поборником незалежності України.

Автору пощастило віднайти документ, датований 17 липня 1917 р., в якому Яків Стенька, вже перебуваючи на посаді полтавського повітового комісара, ратує за українізацію органів місцевого самоврядування. Це досить цікава пам'ятка, яка яскраво характеризує позицію національно свідомих представників влади у провінції [11].

Його праця на теренах краю у період визвольних змагань українського народу 1917–1921 років є помітною. 27 березня 1917 року Стенька увійшов до складу організаційного комітету з'їзду губернського селянства. А після трьох тижнів проведеної організаційної роботи бере активну участь у селянському з'їзді, що відбувається у Полтаві (про масштабність форуму свідчить хоча б те, що на нього з'їжджається більше півтори тисячі селянських уповноважених від волостей з усієї губернії). Головою з'їзду обирається М. Ковалевський, товаришами голови – Ю. Соколовський, Я. Стенька, писарями – М. Токаревський та Макаренко.

По закінченні своєї роботи селянський з'їзд ухвалив і свою стратегію щодо політичного ладу. Поміж головних знаходимо і досить сміливі на той час позиції:

«1. Найкращою формою правління в Росії єсть Демократична федеративна республіка з автономією країв, які заселені окремими народами;

4. Треба щоб усіх українців, які одбувають військову повинність не одсилали в чужі краї, а оставляли на Україні;

5. З'їзд бажає, щоби временне правительство привселюдно признало право українського народу на національно-територіальну автономію;

6. З'їзд визнає потрібним широку демократизацію земства і суда на основі прямого, рівного, тайного і всенароднього виборчого права;

13. На Україні служба Божа має правитись рідною мовою і щоби по всіх установах (суді, земстві і т.д.) негайно була заведена українська мова;

14. Для найскорішого проведення в життя української просвіти домогатися од временного праавительства призначення на Полтавщину виборного комісара, який би помогав заводити українську просвіту...» [6, с. 215–217].

Варто наголосити, що ідея автономії України упродовж 1917 р. широко підтримувалася народними масами і автономізм зовсім не був за-

переченням української державності, а тільки шляхом до неї. Модель автономного статусу України, що її дотримувалася у той період УЦР та яку пропагував Михайло Грушевський, мала практично всі елементи, ознаки й атрибути держави: народ, територію, вищий законодавчий орган – сойм, виконавчу та судову владу, законодавство, військо, контроль над ресурсами, економікою, політикою і культурою та ін.

Високий авторитет Яків Стенька мав як у Полтаві, так і у Києві. Про це свідчать такі факти. 10 травня 1917 року він був включений до складу дипломатичної місії від Української Центральної Ради до Тимчасового уряду Петрограда. У складі української делегації значаться такі відомі постаті: Винниченко, Єфремов, Ковалевський, Сторубель, Одинець, Пилькевич, Письменний, Чернявський, Сніжний, Стенька, Барановський, Мозженко [1, 237].

5 квітня 1918 року Рада Народних Міністрів (уряд Української Центральної Ради – Т. П.) затверджує Якова Стеньку та Аристарха Терниченка товаришами народного міністра земельних справ, а згодом, за Гетьманату, Яків Миколайович – значиться членом правління Полтавської спілки споживчих товариств, інструктором союзного будівництва.

Однак, зважаючи на калейдоскопічну зміну влад, проявити у повну силу свої знання, організаторські здібності для Української Народної Республіки, Української Держави полтавцю не судилося. Українська революція 1917–1921 рр. закінчилася поразкою. Й у контексті тих трагічних подій цілком прогнозовано склалася і доля старосанжарівського очільника. 22 лютого 1920 р. Яків Стенька відійшов у вічність, помер у Харкові, на шляху із Ростова, куди був насильно вивезений денікінцями [7].

ДЖЕРЕЛА

1.

Повідомлення Полтавської духовної консисторії помічнику начальника Полтавського губернського жандармського правління у Полтавському, Костянтиноградському, Кобеляцькому та Хорольському повітах про службу і протиурядову діяльність священника Андрія Герашенка.

9 січня 1907 р.

Вследствие отношения Вашего от 3 декабря 1906 года за №1286, Полтавская Духовная Консистория имеет честь препроводить при сем) подлинное производство Консистории 1905 года № 221-й по обвинению священника Андрея Герашенка в противозаконных и весьма вредных действиях и б) копию протокола Консистории, от 26 июля 1906 года за № 104, в котором изложено решение Полтавского Епархиального Начальства, состоявшееся по рассмотрению следственного дела о действиях названного священника Герашенка, при этом Консистория покорнейше просит Вас подлинное производство Консистории о священнике Герашенко, по миновении в нем надобности, возвратит в Консисторию.

Член Консисторіи, протоіерей Николай Уралов
Секретарь [підпис]
Столоначальник [підпис]

1906 года іюля 26 дня. По Указу Его Императорскаго Величества Полтавская Духовная Консисторія слушали: следственное дело о действіях священника Андрея Герашенко, бывшаго при Рождество-Богородичной церкви с. Федорок Полтавскаго уезда, впоследствии перемищеннаго к Троицкой церкви с. Тахтаулова того же уезда, а затем уволеннаго заштат с запрещеніем священнослуженія, которое разрешено ему временно при первой из названных церквей.

При сем прилагается и само дело.

Справка. По клировой ведомости Рождество-Богородичной церкви с. Федорок, Полтавскаго уезда, за 1905 год, священник Андрей Андреев Герашенко показан так: 30 лет от роду, сын фельдшера; в 1897 году окончил курс ученія в Полтавской Духовной Семинарии во втором разряде; 16 іюня 1897 года определен к Рождество-Богородичной церкви села Горбаневки, Полтавскаго уезда, псаломщиком, учителем и законоучителем церковно-приходской школы; 1 сентября 1898 года по прошенію перемещен к Свято-Троицкой церкви города Полтавы псаломщиком на діаконское место, где утвержден законоучителем двух местных мужской и женской церковно-приходских школ; 21 февраля 1899 года рукоположен во священника к Рождество-Богородичной церкви села Федорок, Полтавскаго уезда; 28 августа 1899 года переведен к Николаевской церкви села Демьяновки, Хорольскаго уезда; 2-го октября 1901 года переведен к Рождество-Богородичной церкви села Федорок, Полтавскаго уезда. В семействе у него жена Елизавета Іоаннова, 26 лет от роду, дочь священника, дети их: Виктор 7 лет и Георгій 5 лет. Недвижимаго имения нет. Местным благочинническим советом отмечен так: Богослуженіе совершает благоговейно. Поученія своего сочиненія говорит, говорит с импровизаціей. Вне Богослуженных собеседанія ведутся и записываются в журнале. С прихожанами мирен. Поведенія весьма хорошаго. В графе о судимости записано: был судим, но штрафован не был. Состоит под следствием. 2) из делопроизводства Консисторіи видно:

а) священник Рождество-Богородичной церкви села Федорок, Полтавскаго уезда, Андрей Герашенко в прошеніи от 1 декабря 1905 года просил переместить его к Рождество-Богородичной церкви села Горбаневки, того же уезда. На означенном прошеніи резолюція Его Преосвященства Епископа Іоанна последовала такая: «Священник Андрей Герашенко согласно прошенію перемещается на священническое место в село Горбаневку». О чем были посланы кому следует указы от 7 декабря. По поводу этого благочинный 3-го округа, Полтавскаго уезда, протоіерей Василий Глинскій вступил с рапортом от 10 декабря 1905 года за №1478, на котором 14 декабря последовала следующая резолюція Его Преосвященства Епископа Іоанна: «На священническое место в село Горбаневку перемещается Димитрій Заблоцкій из села Тахтаулово, согласно его прошенію, а священнику Андрею Герашенко предоставляется священническое место в селе Тахтаулово. Консисторія учинит должное по сему распоряженію». О чем были посланы указы от 15 декабря. В прошеніи от 14 декабря священник Герашенко, указав на то, что он сначала был перемещен в село Горбаневку, а потом в село Тахтаулово, просил вызвать для выясненія правды – истинны, на очную ставку его Герашенко и священника Василия Павловскаго, заявленіе котораго послужило основаніем к перемещенію его, Герашенко, из села Горбаневки в село Тахтаулово. На прошеніи священника Герашенко резолюція Его Преосвященства Епископа Іоанна 16 декабря 1905 года последовала такая: «Благочинный протоіерей Василий Глинскій в своем рапорте от 10 декабря за № 1478, доносил, что бывший настоятель храма в селе Горбаневке в настоящее время больной священник Василий Павловскій при полученіи известія о назначеніи на его место в село Горбаневку священника Андрея Герашенко пришел в такое состояніе нервнаго потрясе-

нія, що с ним случился припадок и что он совершенно потрясен этим назначением и не в силах перенести его и что он усиленно просит о назначении настоятелем церкви другого лица при ком бы он спокойно мог дожить свой век, молясь в местном храме, на погосте коего покоятся останки его предков іереев и где он сам надеется найти вечное успокоение. Священник Василий Павловский, –75 летний старец ныне, с чеством прослужил на священническом месте в селе Горбаневке почти 50 лет, около 20 лет состоял благочинным и вполне заслуживает к себе почтительного внимания и уважения. В виду этого нахожу нравственно безсердечно жестоким и при болезненности священника Василия Павловского невыполнимым удовлетворение высказанного в прошении священником Андреем Герашенко желанія – вызвать на очную ставку священника Василия Павловского и его для выяснения правды-истины. Вместо села Горбаневки священнику Андрею Герашенко предоставляется другой приход в селе Тахтаулово, по своим удобствам неуступающий занимаемому им доселе приходу в селе Федорках». О чем, для объявления священнику Герашенко, был послан местному благочинному указ, от 21 декабря за № 28106. В прошении от 21 декабря 1905 года священник Герашенко просил или оставить его на прежнем месте в селе Федорках, или перевести в село Горбаневку, в противном же случае уволить его заштат с 1 января 1906 года. На прошении Андрея Герашенко резолюція Его Преосвященства Епископа Іоанна 23 декабря последовала такая: «За отказом священника Андрея Герашенко от представленного ему места в селе Тахтаулово и согласно его прошению уволить его заштат с 1 января 1906 года, о чем и послать указ и сообщить Г. Начальнику губернии. Что же касается до просьбы священника Андрея Герашенко об оставлении его священником в селе Федорках, то место священническое в селе Федорках, может быть ему возвращено, если только путем формального разследования будет установлено, что выставленные против него обвинения несправедливы и что о. Герашенко, будучи священником в селе Федорках ничего несоответствующего его пастырскому званию и служению не проявлял ни в словах, ни поступках и действиях. Консистерія разследует дело. Выслушав переписку о священнике Герашенко, Консистерія по журнальному определению от 10 января 1906 года за №6, 13 января, утвержденному Его Преосвященством Епископом Іоанном, постановила назначить формальное следствие о действиях священника Андрея Герашенко, производство которого поручить депутату второго округа, Полтавского уезда, о чем для исполнения, предписавъ будет переписки, послать ему указ, каковым чрез местного благочинного объявить и священнику Герашенко о настоящем определении. Вместе с сим запретить священнику Герашенко священнослужение, о чем, а также и об увольнении его заштат согласно резолюції Его Преосвященства, объявить ему под росписку чрез благочинного, предписавъ последнему священническую грамоту Герашенко представить в Консистерію. Об увольнении священника Герашенко заштат сообщить Полтавскому Губернатору. О чем и были посланы кому следует надлежащія бумаги от 13 января.

После производства следственного дела, нынче разсматриваемаго, священник Андрей Герашенко просил разрешить ему священнослужение при Рождество-Богородичной церкви села Федорок, Полтавского уезда. На прошении священника Андрея Герашенко резолюція Его Преосвященства Епископа Іоанна 27 апреля 1906 года последовала такая: «Разрешается временно впредь, до назначения в село Федорок штатного священника и под наблюдением местного благочинного». О чем местному благочинному послан указ, от 29 апреля за № 9127.

б) Благочинный 2 округа Полтавского уезда, в рапорте, от 21 февраля 1899 года за № 51, донес Епархіальному начальству, что священник Рождество-Богородичной церкви села Федорок, Полтавского уезда, Андрей Герашенко унижает, срамит и безчестит духовенство и сан тем, что праздниками Рождества Христова с своею перодетою «перереженою» женою и певчими ходил, по собственному сознанию Герашенка, в некоторые дома прихожан на первый день праздника колядовать. Колядка

их, кроме других, состояла и из колядки под названием «Ирод», которую они пели. На рапорт благочинного резолюция Преосвященного Иларіона, бывшего Епископа Полтавского, 22 февраля 1899 года, последовала такая: «Священника Геращенко вызвать на 2-ю и 3-ю неделю четырёхдесятницы в Кафедральный собор для научения покаянным и другим священным песнопениям, вместо грубой и безобразной колядки, не занося сего в формуляр; благочинный распорядится заведыванием прихода». Священник Геращенко выполнил двухнедельную епитимию...

Принимая во внимание изложенное, Полтавская Духовная Консисто́рия, по протоколу от 19 июля 1902 года за №150, 22 июля, утверждённому бывшим Преосвященным Епископом Иларіоном определила:

... г) священник Андрей Геращенко не испрашивал разрешения Епархіального Начальства на принятие звания председателя Мачехского сельскохозяйственного общества:

ПРИКАЗАЛИ: Священник Рождество-Богородичной церкви села Федорок, Полтавского уезда, Андрей Геращенко, ныне заштатный, обвиняется: 1) в противно-правительственной агитации среди Мачехского общества и в произнесении речей опасных для целостности государства, сказанных им 13 ноября 1905 года в заседании сельско-хозяйственного Мачехского общества; 2) в неправильном изъяснении Манифестов от 17 октября и 3 ноября 1905 года, по толкованию крайних партий; 3) в рекомендации лицам, собравшимся в заседании Мачехского сельско-хозяйственного общества требовать Автономии Малороссии; 4) в роздаче народу напечатанной на малорусском наречии программы действий украинско-демократической партии, явно противно-правительственного содержания. На следствии обвиняемый священник Андрей Геращенко не признал себя виновным и показал, что 13 ноября 1905 года, явившись в заседание Мачехского сельско-хозяйственного общества, куда явилось много и посторонней публики, он открыл заседание, но не в здании, а во дворе, где сначала выяснил собравшимся евангельские истины о равенстве и братстве, вовсе не касаясь правительственного строя, причем присовокупил, что манифестом от 17 октября 1905 года эти истины подтверждаются.

Обвинение в том, что он упрекал отцов, отпускавших своих сыновей на войну, доказывая, что война ведется не за веру, царя и отечество, а лишь выдумана для уничтожения людей, а главное для поправления многими материальными обстоятельствами, он не только не признает, но и в помыслах этого не было. Манифесты от 17 октября и 3 ноября 1905 года были объяснены народу, но объяснял он их как пастырь-священник, не придерживаясь суждений крайних партий и сказал, что они изданы к умиротворению государственной жизни. Об Автономии Малороссии высказался, что законы для украинского населения должны составляться здесь-же на месте его представителями, в особом местном учреждении (сейм), не нарушая общегосударственных законов, выяснил, что законы хороши для Финляндии и Варшавы – вовсе не применимы в Малороссии. Советовал ходатайствовать о введении в школах преподавания на украинском языке, но ни как не советовал присоединяться к той или другой партии, не указывал, что принадлежу к украинско-демократической партии; действительно роздал пять экземпляров программы на Малорусском наречии действий украинско-демократической партии, вовсе не противно-правительственного содержания, как не принадлежащей к социало-демократам и социало-революционерам. После чего говорили два оратора Шаровский и Кучерявенко, в заключение он, как председатель сельско-хозяйственного общества, поставил все разбираемые вопросы на баллотировку и, по разрешении таковых, собрание постановило донести постановления до сведения графа Витте, что и видно из прилагаемой к делу копии заседания от 13 ноября 1905 года Мачехского сельско-хозяйственного общества.

Опрошенные за присягой свидетели показали: козак Исидор Косяк показал, что 13 ноября 1905 года он был на сельскохозяйственном собрании, но при нем священник Геращенко ничего не говорил, а говорили каких то два сторонних оратора, причем один из них объяснял, что необходимо поделить землю, но что нужно отобрать ее по справедливой оценке, не прибегая к насилию. Он, свидетель, часто присутствовал на Богослужении, совершаемом Геращенко, но никогда не слышал, чтобы он говорил в своих проповедях против правительства и власти, напротив внушал: «Царя чтите, властям повинуйтесь». Манифест от 17 октября и 3 ноября Геращенко читал в церкви и внушал, чтобы жили и поступали по закону. Геращенко пользуется доверием, любовью и уважением всего прихода. Это показание подтвердил козак Антоний Костенко, при чем добавил, как и свидетель Андрей Вихоть, что Геращенко раздавал программу действий украинской демократической партии. О корректном поведении священника Геращенко в церкви, в приходе и на заседании сельско-хозяйственного общества показали свидетели: фельдшер Харитон Гарькавенко, казак Стефан Богодистый, казак Платон Гудзенко, крестьянин Мина Лях и потомственный почетный гражданин Андрей Добриловский; дворянин Аркадий Кучерявенко и потомственный почетный гражданин Константин Шаровский ничего не показали к

Урядник Ягоденко без присяги ничего не добавил к обвинению священника Андрея Геращенко. Осмотром копий постановлений Мачехского сельско-хозяйственного общества установлено, что в заседании советов и в собрании общества решались вопросы, относящиеся к хозяйству и во всем согласно с уставом общества. При деле имеется копия постановления сельско-хозяйственного собрания от 13 ноября 1905 года, состоявшегося под председательством священника Андрея Геращенко; в этом собрании постановлено: 1). в выборах депутатов в Государственную Думу должны участвовать все граждане прямой подачей голосов и при том закрытой баллотировкой; 2). законы для украинского населения должны составляться здесь же на месте с представителями в особом местном учреждении (сейм), представители в которое должны избираться тем же порядком, что и в Государственную Думу; в школе, церкви, суде и других учреждениях должен употребляться родной украинский язык; 3) земельные отношения будут тогда только правильны, когда земля будет принадлежать народу, поэтому частновладельческие земли нужно выкупить по справедливой цене, но не такой высокой, как в настоящее время; земли народной может брать каждый себе только такое количество, какое сам своей семьей может обработать. Это постановление собрание решило сообщить графу Витте. Из справки видно, что священник Андрей Геращенко не испрашивал разрешения Епархиального Начальства на принятие звания председателя Мачехского сельско-хозяйственного общества. Ныне священник Геращенко заявил, что он намерен отказаться от звания председателя Мачехского сельско-хозяйственного общества. На основании вышеизложенного, признавая священника Андрея Геращенко виновным в том, что принял на себя звание председателя Мачехского сельско-хозяйственного общества без ведома и разрешения Епархиального Начальства, деятельно проявил сочувствие так называемому освободительному движению, выразившемуся в противозаконном постановлении собрания сельско-хозяйственного общества 13 ноября 1905 года, отправленном графу Витте, раздавал программу украинско-демократической партии, дозволил себе поместить в 293№ газеты «Полтавщина» открытое письмо приставу стана, написанное не только в вызывающем для пристава тоне, но и в смысле возбуждающем против него население и таковою своею несвойственною достоинству истинного пастыря церкви деятельностью дал повод и основание к обвинению его в политической неблагонадежности, Полтавская Духовная Консистория мнению полагает: священника Андрея Геращенко для вразумления и очищения совести пред духовником послать на две недели в Лубенский Спасо-Преображенский монастырь. В удовлетворение, производившаго следствие по этому делу, депутата 2 округа, Полтав-

скаго уезда, священника Преображенской церкви местечка Старых Сенжар Мефодія Храпкова прогонными деньгами взыскать, на основаніи примечанія к ст. 156 Уст. Дух. Конс., с священника Андрея Геращенко один рубль. Настоящее определение объявить священнику Андрею Геращенко через местного благочиннаго за роспискою, которая должна быть представлена в Консисторію, о чем благочинному послать Указ, причѣм предписать благочинному а) взыскать с священника Андрея Геращенко один рубль и отослать депутату священнику Храпкову, которому дать знать о сем указом для сведенія и б) снабдить священника Геращенко билетом в Лубенскій Спасо-Преображенскій монастырь. О посылке священника Геращенко в монастырь дать знать Правленію Лубенскаго монастыря указом для сведенія зависящаго распоряженія и донесенія в Консисторію, как о времени прибытія священника Геращенко в монастырь, так и о выполненіи им епитиміи и о поведеніи в монастыре. Суточные деньги в сумѣ шестидесяти копеек уплатить депутату священнику Храпкову из имеющагося в Консисторіи нарочитаго фонда, каковыя деньги отослать депутату при указѣ, требуя о полученных донесенія в Консисторію. О віписке означенных 60 копеек в расход и отсылке их депутату дать указ Казначею Консисторіи, предписав ему предчитающіеся за пересылку деньги употребить ...из того же источника. За сим дело сіе, как окончательно решенное, сдать в свое время в архив. Но предварительно доложить Его Преосвященству на Архіпастьрское Богоусмотреніе.

Подлинный за подлежащими подписями членов Консисторіи и скрепою Секретаря и Столоначальника. На подлинном резолюція Его Преосвященства Іоанна, Епископа Полтавскаго и Переяславскаго 4 августа 1906 года №4336 последовала такя: «Утверждается».

Верно: Секретарь Полтавской Духовной Консисторіи [Підпис]

Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф – 320, оп. 1, спр.399, арк. 11–21. Оригінал. Рукопис.

2.

Рапорт Полтавського повітового справника М. Згури керуючому Полтавської губернії про протиправну діяльність українофілів у м-ку Старі Сенжари Полтавського повіту.

Копія
Секретно
Его Превосходительству,
Господину Управляющему
Полтавской губерніей

№ 303
Іюля 2 дня 1911 г.
Полтавскаго Уезднаго
Исправника

РАПОРТ

В м. Старых Сенжарах ввереннаго мне уезда имеют пребываніе с 1902 г. сын священника Николай Степанов Илляшевич и с 1906 г. (до 1906 г. был в м. Мачехах Полтавскаго уезда) священник Андрей Геращенко, учительствующіе в местной церковно-приходской школе; деятельность субъектов этих в смутную пору (1905 и 1906 годы) была преступна. Ильяшевич, будучи украинофилом, вел противоправительственную агитацію, участвовал, между прочим, в незаконных сходках и оказал в числе других вліяніе на толпу, избившую въ 1906 году в м. Старых Сенжарах околоточнаго надзирателя и намеревавшуюся разгромить волостное правленіе и захватить кассу; Геращенко, состоя председателем Мачехскаго сельско-хозяйственнаго общества, но-

ситель священнического сана, с удивительной безцеремонностью, уверенностью въ безнаказанности и наглостью, возседа с подпольными, неизвестными полиціи, единомышленниками, обращался к сельско-хозяйственному собранію с речами, возбуждавшими к неповиновенію и противодействию власти, рекомендовал требовать автономіи Малороссіи, громил отцов и матерей за то, что отпускают своих сыновей на войну, ведомую только в целях истребленія людей и обогащенія начальства, раздавал брошюры нелегального содержания и пр.

Въ последующіе за смутной порой годы и в данное время Ильяшевич и Геращенко остались верными себе, продолжая пагубно вліять на населеніе; будучи украинофилами и не разставаясь с утопической идеей об автономіи малороссіи, они начинаютъ этимъ вздоромъ головы крестьянъ, сея, такимъ образомъ, недовольство существующимъ порядкомъ; ведутъ преподаваніе в церковной школе на украинскомъ языке, стремясь къ созданію типической украинской школы; говорят на украинскомъ языке и в церкви; кроме того, Старо-Сенжаровская молодежь – парни и девушки, собирающаяся въ церковной школе для спевков, въ действительности выпивает там и развратничает, а оставляя школу, чинить буйства в местечке; въ этихъ сборищахъ разврата центральными являются те же Ильяшевич (холостякъ) и Геращенко (разошедшійся съ женой).

Донося объ этомъ ВАШЕМУ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ и подчеркивая популярность Ильяшевича и Геращенко в Старыхъ-Сенжарах, одном из самыхъ многолюдныхъ местечекъ уезда, я, в видахъ охраненія спокойствія и порядка въ районе Старо-Сенжаровской волости, дерзаю усердно ходатайствовать предъ ВАШИМъ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВОМъ об избавленіи Старо-Сенжаровцев от крайне вредныхъ членовъ – Ильяшевича и Геращенко; изгнаніе ихъ изъ Старыхъ Сенжар, где они, какъ давнишніе жители, успели обрости мехом, отрезвить ихъ на продолжительное время. Исправникъ Згура.

С подлиннымъ верно: *Исправникъ*

[підпис]

Державний архів Полтавської області. ф.-83, оп. 1, спр. 134, арк. 4 – 4 зв. Оригінал.

3.

Рапорт Полтавського повітового справника М. Згури полтавському губернатору про протиправну діяльність українофілів у м-ку Старі Санжари Полтавського повіту.

Копія
Секретно
ЕГО СІЯТЕЛЬСТВУ,
Господину Полтавському Губернатору

Столь 4.
Полтавскаго Уезднаго
Исправника.
№ 695
Декабря 16 дня 1911 г.

РАПОРТ

В дополненіе к рапорту от 2 іюля с. г. за № 303 и вследствие предписанія отъ 11 іюля с. г. № 11322, представляя ВАШЕМУ СІЯТЕЛЬСТВУ показанія, кои надлежало бы сохранить в тайне, священниковъ Василя и Іоанна Сокологорскихъ, имею честь донести, что найти еще лицъ, которыя отрицательно-бы обрисовали деятельность священника Геращенко и церковнаго учителя Ильяшевича, не представилось возможнымъ вслѣдствіе ихъ популярности, создавшейся антиправительственной ихъ деятельностью.

В виду же серьезности положения я вновь усердно ходатайствую предъ ВАШИМ СІЯТЕЛЬСТВОМ о непрременном и немедленном убрании Геращенко и Ильяшевича (последній изъ Старыхъ Сенжаръ убранъ в Решетиловку, Полтавскаго уезда, откуда часто наезжаетъ въ Ст. Сенжары) из пределов ввереннаго мне уезда и водвореніи их отдельно друг от друга в местности, например, с великорусским (такія места в губерніи есть) элементом, где-бы они, политическіе украинофилы, поневоле остыли. Перевод их, как руководителей, из Старыхъ Сенжар нанесет, кроме того, большой удар и существующей в Старыхъ Сенжарах украинофильской партіи, господствующей, между прочим, и в местных волостном правленіи и кооперативах. Атмосфера в Старыхъ Сенжарах была-бы совершенно оздоровлена, если бы ВАШИМ СІЯТЕЛЬСТВОМ было найдено возможным перевести еще из Старыхъ Сенжар земскаго фельдшера Макаренка и выдворить оттуда казака Якова Стеньку, лицъ политически неблагонадежных и состоящих членами украинофильской партіи (рапорты мои отъ 28 ноября 1910 г. № 698 и 3 января с. г. № 4).

При сем имею честь присовокупить, что вследствие сообщенной копіи моего рапорта отъ 2 июля с. г. за № 303 Архіерею, последнему угодно было предварительно распорядиться о производстве «формального следствія» и поручение это попало въ руки соседа, сельскаго священника Скрипки, большого пріятеля Геращенко, его единомышленника и такого же украинофила, почему результат этого «формального следствія» предугадать не трудно, – для Геращенко все, не подлежит ни малейшему сомненію, пройдет благополучно.

Приложеніе: два фотографическихъ снимка, на коихъ запечатлила себя украинофильская партія с Геращенко, Ильяшевичем, Стенькой и др. Исправник Згура.

Съ подлиннымъ верно: Исправник *[підпис]*

Державний архів Полтавської області. ф.-83, оп. 1, спр. 134, арк. 5-5зв. Оригінал.

4.

Рапорт Полтавського повітового справника М. Згури полтавському губернатору про протиправну діяльність українофілів у м-ку Старі Сенжари Полтавського повіту.

Копія
ЕГО СІЯТЕЛЬСТВУ,
Полтавському Губернатору

№ 525.
Іюля 2 дня 1912 г.
Полтавскаго Уезднаго Исправника

РАПОРТ

Совету Старо-Сенжаровской подпольной оппозиціи нанесен тяжкій ударъ – выбыли изъ него священникъ Геращенко и учитель Ильяшевичъ, но это отрадное событіе омрачается тем обстоятельством, что в Старыхъ Сенжарах, в составе политической украинофильской банды, все-таки осталась местный казак Яков Стенька, о коем я имел честь доносить ВАШЕМУ СІЯТЕЛЬСТВУ в прошломъ году 3 января № 4 и 16 декабря № 695.

Создавъ себе популярность своей антиправительственной деятельностью, Стенька проник для преступной деятельности всюду – он и секретарем сельско-хозяйственнаго общества, он счетоводом и членом правленія общества потребителей, он членомъ правленія и счетоводом кредитнаго товарищества и онъ-же пожарным старостой вольной дружины и счетчиком денежных сумм волости. Служба эта очень устраивает его еще и в том отношеніи, что за нее онъ получает до 700 руб. содержанія, содержанія колоссальнаго для мужика, обыкновенно хорошо живущаго на 100 руб. в год.

Если-бы возможно было устранение Стеньки от службы в обществах и товариществе (работа в дружинке и счетчика волости не оплачивается), то он, лишившись средств к существованію, оставил бы, разумеется, Старые-Сенжары, а в видах охраненія спокойствія и порядка в Старыхъ Сенжарах это-то, между прочим, и необходимо, хотя на время предстоящих 4–5 месяцев.

За деятельностью Стеньки имеется строгое наблюдение.

Объ этомъ ВАШЕМУ СІЯТЕЛЬНОМУ имею честь донести. Исправникъ Згура.

Съ подлиннымъ верно: Исправникъ *[підпис]*

Державний архів Полтавської області. ф.-83, оп. 1, спр. 134, арк. 6. Копія.

5.

Рапорт Полтавського повітового справника М. Згури полтавському губернатору про протиправну діяльність Андрія Геращенка та Якова Стеньки у м-ку Старі Санжари Полтавського повіту.

Копія
Секретно
ЕГО СІЯТЕЛЬНОМУ,
Полтавському Губернатору

№ 829.
Сентября 24 дня 1912 г.
Полтавскаго Уезднаго
Исправника

РАПОРТ

Представляя при сем заявление священника о. Прокофія Корніевского с показаніями в отношеніи с. Старыхъ Сенжар, волостного старшины Середы, псаломщика Кремякского, священника Сокологорского, – хотя и безпокойнаго, и не всегда корректнаго, но горячего сторонника правительственнаго (отзыв о Сокологорском Исправника Червоненка прилагается), а также других лицъ, я имею честь донести ВАШЕМУ СІЯТЕЛЬНОМУ, что новыми обстоятельствами в этом старом об известном селе деле являются не читаніе священником Геращенком (о Геращенке доносил 2 іюля 1911 г. № 303 и наказанію он подвергнут) на литургии молитвы за ЦАРЯ и оскорбительный отзыв о священнике Корніевском волостного писаря Рыбаса; что касается молитвы за ЦАРЯ, то когда об этомъ говорили с священником Геращенком, он имел смелость и наглость сказать одному изъ священников (о. Павлу Базилевскому), что «это нисколько не важно и объ этомъ не стоитъ и говорить»; особое разслѣдованіе, произведенное по сему делу, направлено в Полтавскую Духовную Консисторію и сообщено Начальнику Губернскаго Жандармскаго Управленія; что же касается оскорбленія, нанесеннаго Рыбасом, состоящим в должности волостного писаря, священнику Корніевскому, то за такой выпад Рыбаса, выпад тенденціозный – въ целях приниженія роли пастыря и в ущербъ пастырскаго авторитета, Рыбас, единомышленник Геращенка, должен понести кару, и я покорнейше прошу ВАШЕ СІЯТЕЛЬНОСТВО не отказать в распоряженіи об увольненіи от должности писаря Рыбаса. Пользуясь случаем, прилагаю образчикъ «литературы» священника Андрея Геращенка, ратовавшаго, между прочимъ, на съезде в сем году деятелей по мелкому кредиту вместе с известным Старо-Сенжаровским Стенькой за иданіе «для нас, украинцевъ, органа не на Государственномъ, а на украинскомъ языкѣ, языкѣ родной матери». Исправникъ Згура.

С подлиннымъ верно: Исправникъ *[підпис]*

Державний архів Полтавської області. ф.-83, оп. 1, спр. 134, арк. 7-7 зв. Оригінал.

Витяг з донесення полтавського справника М. Згури про політичну ситуацію в м-ку Старі Санжари Полтавського повіту. 14 листопада 1912 року

1912 года ноября 10 дня, в гор. Полтаве, я, Начальник Полтавскаго Губернскаго Жандармскаго Управленія Полковник Зейдлиц, на основаніи Положенія о мерах к охраненію Государственнаго порядка и общественнаго спокойствія, высочайше утвержденнаго в 14 день августа 1881 года, допрашивал в качестве свидетеля, который показал:

Зовут меня Згура, Николай Герасимович, от роду имею 41 лет, православнаго вероисповеданія, званіе мое Полтавскій Исправник, проживаю в г. Полтаве.

На предложенные мне вопросы отвечаю: с. Старые Сенжары ввереннаго мне уезда обращало мое вниманіе на себя главным образом потому, что в нем проживает неблагонадежный в политическом отношеніи элемент; в смутную пору (1905 и 1906 г.г.) один из них, священник Андрей Геращенко, состоя председателем сельскохозяиственнаго общества, обращался к собранію съ речами, возбуждавшими к неповиновенію и противодействию власти, рекомендовал требовать автономіи Малороссіи, громил отцов и матерей за то, что отпускают своих сыновей на войну и пр.; эти деянія Геращенко не были, впрочем, точно установлены и он в наказаніе лишь был переведен из соседняго села Мачех в с. Старые Сенжары; в последующее за смутной порой время Геращенко этот продолжал пагубно вліять на населеніе, внедряя в него украинофильскія идеи, мысли об автономіи Малороссіи, вел преподаваніе в церковной школе на украинском языке, стремясь к созданію типичной украинской школы (это отмечено было наблюдателем церковно-приходских школъ), говорил на украинском языке и в церкви... во всем вторил священнику Геращенко учитель Николай Ильяшевич, политическій украинофилъ, участвовавшій в смутную пору в незаконных сходках и оказавшій в числе других вліяніе на толпу, избившую в 1906 г. околоточнаго надзирателя; единомышленниками этих лиц являются казак Яков Стенька и фельдшер Макаренко, устраивавшіе противоправительственныя сходки, вносившіе разложеніе в народ и вообще сеявшіе смуту; безусловно неблагонадежен политически и волостной писарь Рыбас, состоящій въ тесномъ общеніи и большой дружбе с поясненными выше лицами; в данное время замечается в Старых Сенжарах, во 1) враждебное отношеніе к чинам полиціи, как агентам правительственным, за что, между прочим, Старо-Сенжаровскій Старшина, бывшій поддъ вліяніем поясненных выше лиц, г. Губернатором устраниен от должности, и во 2-х, «тенденціозно-украинофильская деятельность и неуважительное отношеніе к пастырям со стороны Старо-Сенжаровскихъ кооперативов» (во главе их Геращенко, Ильяшевич, Стенька, Макаренко, Рыбас и др.), как отметила это в своемъ определеніи в сем году и Полтавская Духовная Консистерія; сейчас священникъ Геращенко, стоявшій во главе кооперативовъ, вышел, по распоряженію Консистеріи, из состава кооперативов, в виду того, что действия его в этих обществах шли в разрез с его пастырскими обязанностями; тотъ-же Геращенко является автором брошюр на украинском языке и, как установлено, никогда не произносил на литургіи молитвы за царя, на что, когда с ним об этом заговорили, ответил, что «это нисколько не важно и об этомъ не стоит и говорить»; на съезде в сем году деятелей по мелкому кредиту Геращенко со Стенькой ратовал за изданіе для украинцев органа не на государственном, а на украинском языке, языке, по ихъ выраженіи, «родной матери»; в отношеніи Стеньки отмечаю еще то обстоятельство, что он, будучи до последняго времени инструктором кооперативов в уезде, находился под руководством революціонера Ярошевича и жил с ним под одной кровлей; вообще в Старых Сенжарах царит большое вольнодумство и распущенность в политическом отношеніи и обиднее всего обстоятельство, что при численности населенія в 10 000 душ воручаютъ деломъ несколько отдельных личностей, врагов государственнаго поряд-

ка, превращая темный народ, как воск, своими грязными руками в желанную фигуру; нельзя при этом умолчать и о том, что многое в деятельности этих врагов направлено к принижению роли священников, ибо они хорошо знают, что главным тормозом в деле осуществления в среде крестьянской их преступных замыслов является сильный авторитет священников и сельская власть. В данное время в Старых Сенжарах, благодаря принятым мерам, не стало уже ни Геращенка, ни Ильешевица и этим Старо-Сенжаровской оппозиции нанесен тяжкий, но не смертельный удар. На предложенный мне вопрос, можно-ли верить священнику Сокологорскому, я прилагаю для характеристики отношение на мое имя Кобелякского Исправника за № 1372/1911 г. и присовокупляю, что верить ему, горячему стороннику правительственному, хотя и безпокойному, и не всегда коректному, и увлекающемуся, можно, Исправникъ Згура.

Подлинный протокол препровожден Начальнику Полтавского Губернского Жандармского Управления 14 ноября 1912 г. № 1093.

Верно: _____ підпис [Згура]

Державний архів Полтавської області. ф.-83, оп. 1, спр. 134, арк. 9-10. Машинописна копія.

7.

Лист Полтавського повітового комісара Тімчасового уряду Я. Стеньки до волосних комітетів з приводу утворення волосних земств. 17 липня 1917 року

Полтавський
Повітовий Комисар
Тімчасового Правітельства
Липня 17 дня 1917 року
№ 1799
Полтава
До волосних комітетів Полтавського повіту

З приводу утворення й проведення до життя волостного земства де-які волостні комітети, затримуючи цю справу, зупиняються над тим, що закон про нову народню установу, хоч і утворений на загально демократичних підставах, про те де в чому не пристосований до українського народу й має стару назву – «земство».

Полтавський Повітовий Комисар запрохує волостні комітети негайно приступити до утворення й проведення до життя волосних земств повідомляючи, що назва цієї надзвичайно важливої користної установи волею народа сама собою перетвориться на відповідну бажанням народа таку назву: «Волостна Народня Рада», а Повітове земство – на: «Повітову Раду».

Що ж до того, що де-які пункти й розділи нового закону не пристосовані до широким потреб Українського народу, то поки що ці пункти повинні зостатися в законі непорушними, бо зміна заведення у закон пунктів залежить від нашого автономного Уряду – Української Центральної Ради і Тімчасового Російського Правітельства і буде згодом проведена в законодавчому порядку.

З широю повагою

Полтавський Повітовий Комисар _____ Підпис [Я. Стенька]

Державний архів Полтавської області. Ф. 50, оп. 1, спр. 2, арк. 4. Рукописна копія.

Яків Миколович Стенька [Пам'ятна згадка]

Як. Мик. Стенька народився в Старих Санджарах Полтавського повіту 21 листопаду 1883 року в заможній селянській сім'ї.

По скінченню народної школи малого Якова віддали до волости вчитися на писаря. Хабарі, п'яцтво і моральний бруд волосного життя, примусили молодого хлопця шукати правди в книжках, які Я. М. став читати з великим захопленням під керуванням де-кого з місцевої інтелігенції. Далі Яків Мик. стає бібліотекарем книгозбірні товариства тверезости. Криштально чиста душа юнака не могла знайти відповіді на болючі питання в книжках релігійно-морального змісту бібліотеки тверезости і Як. Мик. став шукати життєвої правди в суді, на посаді судового писаря. Багато довелося йому поробити, поки суд зробився судом совісти, судом правди. Робота в суді наочно показала Як. Мик. людську підкупність, неправду, й безправність селянства. В 1904–1905 рр. він цілком уже свідомо стає на чолі революційного руху, пориваючи родинні зв'язки.

Яків Мик. вступає в церковне братство і тягне туди за собою живі сили села для нац. культурної роботи. Через брацтво була українізована церковна школа, заснований був національний хор, музично-драматичний гурток, а під назвою бесід на релігійні теми улаштувалися національні свята. З ініціативи і приводом брацтва засновані с.-госп. о-во, кредитове і споживче товариство. Найенергійнішим робітником, постійним і невтомним був Яків Миколович. Просвітна робота й робота в кооперативах з її наслідками цілком захопили Як. Мик. Се і е та школа громадського виховання, яка виробила в його щиро громадські звички, які так потрібні для праці на громадській ниві, з якої він не сходив до самої смерті.

Чим далі то вплив на громаду й популярність Як. Мик. зростали: його обрали волосним старшиною, головою волосного суду, гласним повітового земства.

Оскільки Як. Мик. зміг підійти до громадської справи, організувати її й зацікавити широкі кола селянства, видно з незвичайно цікавої історії Народного дому в Ст. Санджарах. Матеріали підвозилися безплатно, баби мазали Нар. Дім теж безплатно; значна частина матеріалу була подарована селянством; на подвір'ї Нар. Дому було заложено садок; посадку дерева робила місцева молодь; тут же після виставки сільсько-господ. і огнетривкого будівництва помістилися пожарна дружина (з місцевої молоді). В будинку побачите напис складений Як. Мик.: «Кооперативний дом – наша гордость. Кто его уважает, тот должен снять шапку и не курить»*.

При допомозі і ближчій участі Як. Мик. в Ст. Санджарах збудована вища початкова школа, тоді 2-х класова. З часом Як. Мик. став першим інструктором кооператором на Полтавщині і служив при Коопер. відділі Полт. с.-г. о-ва.

З часів війни Стенька мусив покинути Рідний край і відбувати військову службу по мобілізації в далекому Сибіру, звідки старався не поривати зв'язків з кооперацією Полтавщини.

Після революції Як. Мик. стає головою Управи Полтав. Повіт. Земства демократичного складу, головою Селянської Спілки, при Центральній Раді – товариш міністра хліборобства, а в осені 1918 року був вибраний членом правління Полтав. Спілки Спож. Т-в., але по незалежним від його обставинам, до виконання обов'язків не приступив. В останні часи Як. Мик. був інструктором по союзному будівництву при Полтав. Спілці Спожив. Т-в.

З того часу як партія Укр. С.-Р., членом якої був Як. Мик., стала на платформу радянської влади, Стенька, не будучи противником радянського принципу, все ж таки вийшов з партії, не поділяючи думок своїх товаришів по партії. Ідеологічна криза, яку переживали всі партії, надто гостро зачепила Якова Мик. Він захитався. Куди йти? З у.с.р. (лівобережцями) Як. Мик. не пішов, бо не вірив, що вибрана ними стежка до-

веде до тих цілей, які вони собі ставили, стара ж тактика й програм були биті самим життям. Се був період важкого, болючого шукання порятунку Радного Краю, а хвили горожанської війни приносили то ідеологів всесвітньої соціальної революції, то чорну реакцію...

Останніми часами Стенька захоплювався творами Пассе і обіцяв своїм товаришам по роботі поділитися думками про шляхи, якими має піти боротьба за народні права на Україні й про близке майбутнє кооперації, але тих думок не довелося почути. 22 лютого б. р. Як. Мик. помер в Харкові, вертаючись з Ростова, куди він був завезений денікинцями, що заарештували його в Полтаві в ноябрі 1919 р. під час відомих наскоків на Полтавську Спілку Спожив. Т-в...

* Цей напис зроблено на руській мові з огляду на поліцейські умови існування за старого царського ладу, коли було поставлено Нар. Дім.

Яків Миколович Стенька [Пам'ятна згадка] // Полтавський кооператор. – 1920. – № 1–8. – Січень – квітень. – С. 64–65.

9.

А. А. Геращенко

На початку грудня 1920 року Чека в Харкові розстріляло одного з кращих синів України, видатного кооператора і громадського діяча Андрія Андрійовича Геращенка.

По закінченню Полтавської духовної семінарії А. А. Геращенко був призначений настоятелем церкви с. Старих Санжар. А. Геращенко здобув любов і повагу до себе не тільки своїх парафіян, а й всього села.

Він був добрий, ідейний пастор з чулим, добрим серцем і, в той же час, кооперативний і громадський діяч. За його участю в селі Старих Санжарах були засновані кредитне, споживче і сільськогосподарське товариство, народний будинок і книгозбірня читальня. В усіх кооперативних установах він був членом правління і приймав якнайшвидшу участь в роботі. Захопившись кооперативною і громадською діяльністю, він залишає посаду настоятеля і цілком віддається кооперації, стає відомим кооператором. Він же був і фундатором Полтавського Губерніяльного Кредитового Союзу «Союзбанк», а згодом і членом правління його. Разом з тим він гласний Полтавського повітового і губерніяльного земства. В 1918 році його призначено директором Полтавського відділу Всеукраїнського кредитового союзу «Українбанк».

На цій посаді він пробув до свого арешту у вересні місяці 1920 р.

А. А. Геращенко мав добру і лагідну вдачу. Власне лихо він переносив непомітно для сторонніх, навіть і для друзів. Довідавшись про смерть єдиного сина студента в боротьбі з большевиками під Крутами, він, перехрестившись сказав: Вітя вмер смертю хоробрих за батьківщину. Він гідний син батьківщини – це полегшує моє лихо.

Пригадується осінь 1918 року. Тоді сталась в Німеччині революція. Довідавшись про це він засмувався і впав в розпач. Він говорив: «Вся була надія на Німеччину, яка врятувала Україну від жидо-більшовицької орди».

Отже тепер ця надія вмерла. Німецькі війська залишать Україну і нам власними силами не врятуватися від більшовизму». Так воно й сталося. Це лихо вплинуло на нього так, що він навіть захворів.

Він також був членом всіх благодійних установ, де брав найактивнішу участь. Оцю прекрасну енергійну, невтомну, талановиту людину жидо-большевики умертвили. Світлий образ його нами, його сучасниками, до кінця наших днів не забудеться.

Фісун Ф. А. А. Геращенко // Голос Полтавщини. – 1943. – 9 липня. – №77 (257). – С. 2.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник / Верстюк В., Осташко Т. – К., 1998. – 254 с.
2. Геращенко А. Старо-Сенжаровское кредитное товарищество Полтавского уезда / Геращенко А. // Хуторянин. – 1911. – № 10. – С. 275.
3. Геращенко А. Старо-Сенжаровское сельско-хозяйств. Общество / Геращенко А. // Хуторянин. – 1911. – № 28. – С. 702.
4. Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смути 1917 – 1922 / Несвіцький О. – Полтава, 1995. – С. 263.
5. Соловей Д. Розгром Полтави. / Д. Соловей. – Видання друге. – Полтава, 1994. – С. 154–161.
6. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали / Упоряд., відпов. ред. В. Верстюк. – К.: вид-во Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
7. Яків Миколович Стенька [Пам'ятна згадка] // Полтавський кооператор. – 1920. – № 1–8. – Січень-квітень. – С. 64–65.
8. Фісун Ф. А. А. Геращенко / Ф. Фісун // Голос Полтавщини. – 1943. – 9 липня. – № 77 (257). – С. 2.
9. Державний архів Полтавської області. Ф. – 83, оп. 1, спр. 134.
10. Там само. Ф. – 138, оп. 1, спр. 381.
11. Там само. Ф. – 50, оп.1, спр. 2, арк. 4.
12. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф–320, оп. 1, спр.399.

Keywords: *Andrii Andriiovych Herashchenko, Yakiv Mykolaiovych Stenka, Poltava, Machukhy, Stari Sanzhary, Poltava District, documents, cooperation, priest, community, Ukraine, chasing, public life, Ukrainophile.*

SUMMARY

Taras Pustovit

STRONG FIGURES OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921 IN POLTAVA DISTRICT (ANDRII HERASHCHENKO, YAKIV STENKA)

The article contains information about priest Andrii Andriiovych Herashchenko (1875–1920) and cooperator Yakiv Mykolaiovych Stenka (1883–1920) whose public (cultural and educational) work was closely connected with hibernian Poltava City, Machukhy and Stari Sanzhary Towns, other settlements of Poltava District.

З НЕВІДОМОГО. ЛИСТУВАННЯ ІВАНА МОРОЗА З АНДРІЄМ ЖУКОМ

(Частина 1)

Публікується автобіографія Івана Мороза та листування між ним та Андрієм Жуком – діячами українського революційного руху першої чверті ХХ ст., що характеризує політичну ситуацію в Україні та діаспорі цього часу.

Ключові слова: Іван Мороз, Андрій Жук РУП, самостійницький рух, громадський діяч, політичний діяч, листування, Полтавщина.

Початок ХХ ст. в Російській імперії ознаменувався економічною та політичною кризами, поширенням революційної боротьби, протестів, злетом національно-визвольних рухів. У цей час Полтавщина стала одним із центрів самостійницького руху та відродження української державності. Уродженцями цього регіону були такі видатні політичні українські діячі, як М. Міхновський, М. Порш, Ю. Коллард, С. Петлюра, А. Ливицький, А. Жук. Саме тут активно діяла Революційна Українська партія (РУП), що об'єднала прогресивно налаштовану молодь, студентство, семінаристів Харкова і Полтави. Одним із активних діячів первісного гуртка, що згодом перетворився на осередок РУП був Андрій Ілліч Жук (1880–1868) – політичний діяч, дипломат, публіцист, просвітянин. Його непросте життя і політична діяльність неодноразово привертала увагу дослідників [1]. З 1905 р. А. Жук був членом ЦК УСДРП, активно друкувався у різних часописах, у т. ч. й партійних органах «Гасло», «Селянин». За свою агітаційну роботу серед селян, поширення нелегальної літератури заарештовувався жандармерією. У 1907 р. перебрався до Львова. Тут його політичні погляди зазнали змін: він вбачав прогрес українського суспільства в економічному розвитку кооперативного господарства і вирішенні національного питання, за що його було виключено з УСДРП. З початком Першої світової війни А. Жук став одним із ініціаторів створення СВУ, а в часи УНР перебував на дипломатичній службі, був близьким співробітником Головного Отамана Симона Петлюри, але не сприйняв його союзу з Денікіним.

Після 1923 р. перейшов на комунофільські позиції, сподіваючись на побудову самостійної України націонал-комуністами, але у 1930 р. переглянув ці погляди як помилкові. Жив у Львові, займався статистичною і публіцистичною діяльністю. З початком окупації західно-українських земель у 1939 р. виїхав до Відня. Останні роки життя при-

святив дослідженню історії українського революційного руху початку ХХ ст., збиранню та упорядковуванню партійного (РУП, УСДРП, СВУ) і власного архіву. Саме завдяки Андрію Жуку в центрі Європи, у віденській квартирі на Josefstädter Straße, 79 утворилася одна з найбільших українських архівних колекцій, яку згодом було передано на зберігання у бібліотеки та архів Канади в Оттаві. Таким чином в оттавському архіві виникла колекція Андрія Жука – Andriy Zhuk Collectiion, MG30, C167, де загалом близько 1500 одиниць зберігання. У 2014 р., завдяки стипендії Івана Коляски, нам пощастило попрацювати у цьому архіві й зробити фотокопії деяких документів. Серед листування А. Жука з різними політичними і громадськими діячами, як наприклад Д. Донцов, В. Дорошенко, В. Липинський, І. Боберський, В. Коссак, М. Лозинський, М. Галаган та інші, нам трапилося листування з Іваном Павловичем Морозом [2] (1882 – після 1932 р.). Це ім'я зовсім невідоме переважній більшості науковців, його не знайти у довідниках чи енциклопедіях. Тим не менше, він активно листувався з А. Жуком, добре знав його та всю його родину, був активним громадським і політичним діячем, членом РУП, УСДРП, СВУ, публіцистом.

Отже, у колекції Андрія Жука MG30, C167, Vol. 23, Box 126, в окремій папці зберігається листування між А. Жуком та І. Морозом. Всього

нараховується 37 листів і автобіографія І. П. Мороза. З них 7 листів за 1924–1929 рр. – це чернетки або невідправлені листи самого А. Жука. Листування охоплює період з 1916 по 1932 рр., хоч знайомі вони були, за словами самого Мороза, з 1900 р. Слід зазначити, що частина листів зберігається у конверті підписаному власноруч А. Жуком: «Листи Івана Мороза з України до Анни Жук у Відні в 1930–1935 рр.», але листування обривається у 1932 р. Ці останні листи, написані на відкритих поштових листівках і адресовані Ганні Жук на віденську адресу, оскільки у 1930 р. А. Жук повернувся до Львова. Очевидно перші кілька років дружина й діти з якихось причин залишалися у Відні, можливо через навчання дітей. Треба зауважити, що всі листи написані чистою українською мовою, але за правописом, який сьогодні не вживається. Ми в основному зберегли його, хоча в деяких випадках наблизили до сучасного. Дуже рідко трапляються у Мороза русизми як от: «нагрузка», «справочник», «учот», «лодирь». Регулярне листування між І. Морозом і А. Жуком тривало майже 15 років з різною інтенсивністю. За 1925 і 1929 р. збереглося найбільше листів (6 від І. Мороза і 2 від А. Жука та 6 від І. Мороза і 3 від А. Жука відповідно). Однак їхнє листування має дві значні прогалини: першу – з червня 1917 по серпень 1924 рр., тобто половину всього часу, і другу – з червня 1926 по серпень 1928 рр. У своєму листі від 10 вересня 1928 р. І. Мороз, на вимогу А. Жука, докладно дає цьому пояснення.

Тут треба трохи зупинитися на взаєминах між А. Жуком та І. Морозом. Видно, що між ними були тісні дружні стосунки, І. Мороз неодноразово бував у гостях у Жуків, дружив із їхніми дітьми. Вони мали єдину ідею і спільну справу – відродження України, боротьба з царатом, національно-просвітницька робота серед зрусифікованих українських полонених у Фрайштадті (Австрія). Але коли до А. Жука дійшли спочатку чутки, а потім і сам І. Мороз підтвердив, що він перебував під слідством через зв'язки з жандармерією, то в його листах проглядає інколи відчуженість та відстороненість у відповідях, на протипагу доброзичливості та щирості, іноді навіть нав'язливій, з боку І. Мороза. Видно, що А. Жук не поспішає розповідати про сімейні новини, хоча І. Мороз постійно допитується про дружину і дітей, і врешті пише: «За діток Ваших та дружину нічого не питаю, бо Ви однак нічого за них не писали, хоч я і прохав про це». У своїх листах А. Жук просить дізнатися про рідних на Полтавщині, розповідає тільки про спільних знайомих, бібліотеку та архів табору полонених у Фрайштадті. На нашу думку, пояснення Мороза, мабуть, не до кінця переконали таку обережну і проникливу людину, як А. Жук, і залишили неприємний осад глибоко в душі. Адже вони були знайомі багато років і А. Жук беззаперечно довіряв І. Морозу, відмахувався від не-

приємних чуток. Він міг би і розірвати усі зв'язки з І. Морозом, але йому потрібна була людина, що живе в радянській Україні і зсередини бачить, чує і може розповісти про всі події, а не тільки те, що друкують у офіційних радянських газетах. Також Іван Мороз став йому в нагоді у боротьбі з радянськими бюрократами за гроші, належні А. Жуку від продажу книжок. Натомість І. Морозу дуже хотілося отримати свої речі, а точніше книжки і таборіві видання, що лишилися частково вдома у А. Жука, частково в орендованому складі, де зберігалися речі після ліквідації табору у Фрайштадті. Бажання отримати ці видання перетворилося для нього у нав'язливу ідею, незважаючи на аргументи А. Жука про небезпечність такої літератури в радянській Україні.

Поряд із листами зберігаються сторінки таборового календаря «Розвага» зі статтями І. Мороза – «Кривавий день», «Жидівське питання в Україні», остання сторінка статті «Як нам бути й чого домагатися, коли повернемо додому», опубліковані у Фрайштадті у липні 1916 р. [3]. Очевидно – це ті самі статті, які І. Мороз прохав прислати йому: «окремі відбитки деяких моїх статей, що друкуються в календарі «Розвага». Статті підписані псевдонімами І. Мороза – Іван Наддніпрянець, І. Лівобережець та Іван Павлюк. Для цієї статті ми підібрали автобіографію і по одному листу І. Мороза та А. Жука, щоб дати загальне уявлення про це листування.

Зважаючи на те, що І. Мороз не був видатною політичною фігурою, не займав значних посад на роботі чи постів у партії – ці листи дають не повну, але достатню інформацію про нього, щоб можна було продовжувати подальші пошуки. Автобіографія написана лаконічно, з деякими подробицями і проливає трохи світла на його родину і перші роки життя. Написав він її у жовтні 1916 р., тобто у віці 34 років, і тут одразу помітно, що автор має неабиякий досвід у написанні різного роду статей, дописів. Підтвердженням тому є те, що він друкувався на сторінках газети «Рада», протягом 1906–1908 рр. як власний кореспондент у Лубнах. Темою його дописів був стан народної освіти на Полтавщині, різні культурні події, як, наприклад, будівництво пам'ятника Т. Г. Шевченка. Також він друкувався у газетних рубриках «Дописи», «По Україні», «Економічне життя» тощо [4]. Очевидно, це було в той період, коли І. Мороз працював у «Обществі содействия начальному образованию разумным развлечением».

Із листів і автобіографії Івана Мороза дізнаємось, що він проста людина, скінчив лише церковно-парафіяльну школу, багато читав, цікавився політикою і врешті став активним членом партії РУП, УСДРП, а у полоні СВУ. Рано почав працювати, вивчився на друкаря і постійно самовдосконалювався. Очевидно він знав і німецьку мову, хоча важко стверджувати на якому рівні. Судячи з того, що він жив

якийсь час у Відні та пізніше просив А. Жука надсилати йому зарубіжні видання, то на достатньому. Довідуємося й про характер І. Мороза – відкритий, наполегливий, цілеспрямований та завзятий борець. Не виключено, що він мав акторські здібності: «Я дуже подобався своїм товаришам своєю товариською вдачею, здібністю читати та виступати на сцені», він регулярно брав участь в «українських аматорських вечорах, виставах і т. п., а року 1911 вжив всіх сил, щоб було як найкраще одсвятковано півстолітні роковини смерті Т. Шевченка». На війні І. Мороз був дуже короткий час – з 4 квітня по 9 липня 1915 р., коли потрапив у полон. У полоні він спочатку працював на станції «Белзец» у німців, а потім «перейшов від німців до австрійців в «5 Eisenbahn kompanie» (залізнична компанія). У табір Фрайштадт І. Мороз потрапив у лютому 1916 р. Тут він також проявляв свою бурхливу енергію, був активним членом різних таборових товариств – видавничого, драматичного, «Просвіти», С[успільно]-П[росвітнього] Г[уртка] і мав великий авторитет серед полонених.

Перший лист І. Мороза до А. Жука від 21 червня 1917 р. свідчить про ситуацію в таборі полонених, коли з'явилася можливість вертатися в Україну. Така новина розворушила весь табір, вивела з рівноваги і зупинила роботу в організаціях. Люди довгий час мріяли повернутися додому і втратили спокій через шкоре вирішення цього питання. Ця реакція людей, їхнє небажання подумати про своє майбутнє, про зупинку всієї громадської й політичної роботи просто злила І. Мороза. Сам І. Мороз на той час уже виконував обов'язки голови Головної української ради, що керувала всією діяльністю української громади у таборі [5]. Відчуваючи відповідальність на собі за продовження роботи ГУР, видавничого та інших товариств після від'їзду таких українських активістів, як Варава, Ілющенко, Басок (Меленевський), він свідомо обрав залишитися у таборі на невизначений час: «...тут поки що я таки можу зробити навіть може більше чим дома». Він усвідомлює, що покинути в цей момент всю працю «тяжкий громадський злочин і тільки». Наприкінці 1917 р. конфліктна ситуація у таборі досягла апогею – Іван Мороз опинився в центрі інтриг, бо його звинувачували у таємному листуванні з головою Віденської централі СВУ – А. Жуком [6]. Наведений нижче лист свідчить, що листування було, але носило цілком легальний характер [7]. Ситуація була настільки напружена, що призвела до розколу та розпуску ГУР і тільки Надзвичайні загальні збори у грудні 1917 р. одноголосно обрали нову президію на чолі з І. Морозом. Однак дивує те, що у тому ж місяці, незважаючи на таку позицію І. Мороза і недостатню кількість свідомих та відданих українській справі працівників, він згоджується перейти до Відня для роботи у центральному офісі СВУ [8]. Таким чином І. Мороз перебував у таборі полонених Фрайштадті з лютого 1916

по грудень 1917 р. У 1918 р. Іван Мороз проживав у Відні. Точніше час і місце важко встановити.

Після повернення з полону до України Іван Мороз, за його ж словами, оселився у Полтаві. Працював завідувачем друкарнею, видавництвом, а потім і книгарнею районної Спілки споживчих товариств: «...з 1919 року служу в кооперації як друкар, книгар, видавець». До 1922 р. – І. Мороз завідувач друкарнею і технічними справами видавництва. По ліквідації видавництва – завідувач книгарні. У 1924 р. він продовжував керувати книгарнею, також брав участь у роботі профспілки і міської ради: «...я є членом Полтавської міської шкільної комісії». Окрім того, протягом 1920–1924 рр. І. Мороз активно займається громадською роботою – «...був і членом, і головою місцевого комітету робітників, ревізійних, розціночно-конфліктних і ін. комісій, членом міської ради, і головою шкільної комісії, і проч., проч. і проч.».

Навесні 1925 р. І. Мороз звільняється з книгарні Райспілки, передає всі справи і переходить на роботу «до друкарні Райспілки, що орендується Трудовою Кооперативною артіллю робітників-друкарів м. Полтави». Він займає «посаду адміністратора – технічного провідника Кооперативної Трудової Артілі друкарських робітників». У листі до А. Жука пише, що хотів би переїхати кудись у більше місто – Київ, Одесу наприклад, та на прохання дружини і сина залишається ще на рік у Полтаві.

У 1919 та 1924 рр. І. Мороза кілька разів арештовували і швидко розібравшись, випускали. За його словами це були наслідки чийось інтриг або підступів. Врешті саме тому він переходить працювати до друкарні. Але вже у грудні 1925 р. І. Мороза було знову заарештовано і 20 жовтня 1926 р. засуджено до 8 років позбавлення волі та на 3 роки позбавлення прав за контрреволюційну діяльність у 1913–1914 рр. Судили його у Харкові й у цей період листування, звичайно, обірвалося. Саме про цю ситуацію А. Жук і вимагав пояснень у І. Мороза. Останній відсидів майже 3 роки, а у 1928 р. верховний суд УСРР «визнав вирок неправильним і зменшив кару на 3 роки 4 міс.», тобто він отримав амністію і звільнився. У травні 1928 р. з нього намагання відібрати своє ім'я, відняли багато сил і здоров'я у І. Мороза, і на початку 1929 р. він перебирається у Ромни. Тут протягом року він продовжує переживати свій необачний вчинок і його тяжкі наслідки, називає це глупством і трагедією. Поступово його енергійна вдача бере гору, він поринає знову у роботу. Та, схоже, Ромни виявилися занадто дрібним містом для його діяльної натури, тим більше, що там «лише одна невеличка друкарня і така ж одна книгарня. Газета влітку була зліквідована». Отже, за неповних два роки він перебрався до Москви, де працював коректором. Його остання адреса – Москва, Кузнецкий мост, д. № 3, кв. 25. На нашу думку І. Морозу вдало-

ся вчасно виїхати з України, його не зачепив Голодомор 1932–1933 років, але навряд чи він пережив 1937 р.

Слід також зазначити, що політичні погляди І. Мороза значно змінилися з часів Фрайштадту, особливо після судового процесу. На волю він вишлов пересічним радянським громадянином. У СРСР його погляди трансформувалися від українського самостійника, що відкидав керуючу роль російських революціонерів і конфліктував з комуністами на початку 1919–1920 рр., до людини, що стала «цілком на радянську платформу», хоч він і залишався безпартійним. За якихось п'ять-шість років після від'їзду з Відня, у 1924 р. він написав А. Жуку: «Я давно вже став на тім, що нам, українцям, треба орієнтуватися тільки на радянську владу, що тільки цей державний устрій може забезпечити максимум можливостей до класового національного розвитку і в цім напрямі працюю».

Для повноти картини подаємо тут і перший лист А. Жука з цієї збірки. Лист, датований вереснем 1924 р., починається з запитань – чому не було відповіді на його останній лист з інформацією про знайомих; чому не пише про його сестер, бунт у рідному селі Вовчик і судовий процес над односельцями? Тільки з радянської преси А. Жук дізнався про все це. А І. Мороз чомусь про це не згадував у листах. Згодом коротко повідомить, що сестри живі і вітають брата. Лише під тиском А. Жука і значно пізніше він зізнається, що його було арештовано у 1919, 1924 рр. і взагалі засуджено.

Підсумовуючи, можна сказати, що автобіографія та листування між І. Морозом і А. Жуком відкривають новий пласт інформації про постать Івана Мороза, його життєвий шлях і трансформацію світогляду. Та все ж багато питань залишаються відкритими: як склалася подальша доля І. Мороза та його родини? Де проживав у Відні і чим там займався? Наскільки правдиві і щирі його зізнання? Чи збереглися архіви царської охоронки та судові матеріали, особова справа І. Мороза? Врешті коли він помер і де його поховано?

Фотографія Івана Мороза з родиною для цієї статті люб'язно надана науковою співробітницею Лубенського краєзнавчого музею ім. Гната Стеллецького Тетяною Сафроноюю.

ПРИМІТКИ, ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гирич І. Канадський архів Андрія Жука / І. Гирич // Молода нація. – 2002. – № 3(24) – С. 168–176; Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України / І. Патер // Молода нація. – 2002. – № 3(24) – С. 58–83; Магурчак А. М. Епістолярна спадщина Андрія Жука в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / А. М. Магурчак // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2009. – Вип. 13. – С. 387–395; Гирич І. Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху поч. ХХ ст. / І. Гирич // [Електронний ресурс]. – [Режим доступу]. – <https://www.i-hyrych.name/History/Zhuk.html>; Магурчак А. Андрій Жук і справа переселення Союзу визволення України за межі Австро-Угорщини (за

матеріалами архіву УВАН) / А. Магурчак // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 234–240.

2. І. Срібняк помиляється, називаючи Мороза Іваном Михайловичем, оскільки у 1930 р. він власноруч вказує адресу: «Отже тепер пишть мені на таку адресу: Москва, Кузнецкий мост, д. № 3, кв. 25, Івану Павловичу Морозу». Срібняк І. Громада полонених українців табору Фрайштадт (Австро-Угорщина) на завершальному етапі свого існування (кінець 1917–1918 рр.) / І. Срібняк // *Eminak* – 2020. – 4 (32). – С. 172.

3. Павлюк І. Як нам бути й чого домагатися, коли повернемо додому / І. Павлюк // Розвага. Ілюстрований календар. «Видавниче товариство ім. Ів. Франка». – Фрайштадт, 1916. – С. 236–246; Лівобережець І. Жидівське питання в Україні / І. Лівобережець // Розвага. Ілюстрований календар. «Видавниче товариство ім. Ів. Франка». – Фрайштадт, 1916. – С. 257–266; Наддніпрянець І. Кривавий день І. Наддніпрянець // Розвага. Ілюстрований календар. «Видавниче товариство ім. Ів. Франка». – Фрайштадт, 1916. – С. 267–270. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20383/file.pdf>

4. Тут можемо подякувати і посилатися лише на усну інформацію, отриману від ст. н. сп. ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ відділу джерелознавства новітньої історії України І. Старовойтенко.

5. Срібняк І. Громада полонених українців табору Фрайштадт (Австро-Угорщина) на завершальному етапі свого існування (кінець 1917–1918 рр.) / І. Срібняк // *Eminak*. – 2020. – 4 (32). – С. 164.

6. Там само. – С. 164–165.

7. Магурчак А. М. Андрій Жук і фрайштадський табір полонених вояків-українців: невідомі сторінки / А. М. Магурчак // *Гуманітарний журнал*. – 2012. – № 4. – С. 47.

8. Срібняк І. Громада... – С. 167.

№ 1

1916, жовтня 7. – Автобіографія І. Мороза

«Іван Мороз. Родився 24 марта 1882 р. в місті Лубнях, на Полтавщині. Батько – лубенський міщанин, а мати «крестьянка» Лубенської волості. Скінчив лиш міську церковно-парафіальну школу. Вчився дуже добре й учителі радили батькові вжити всіх засобів аби дати мені найліпшу освіту. Законвчитель о. Федір Лазурський дуже радив віддати мене до духовної школи, обіцяючи підтримати навіть матеріально. Та недостатки, а почасти й недбайливість батька не дали мені змоги далі вчитися, хоч як того я хотів. Скінчивши школу (11 років мені тоді було) я мусів був забути про дальшу освіту. Батько більше турбувався не про те, щоб дати мені кращу освіту, а щоб найскорше збутися зайвого «дармоїда» з сімейства. Він хотів віддати мене в науку то до тесляра, то кравця і т. п., але я був настільки щодушний (малосильний), що ніхто не згоджувався мене приймати до роботи. Довелося сидіти вдома без усякого діла. Та мене тягло до науки. Я з жаждою накидався на всяку, яка тільки траплялася мені, книжку й з захопленням перечитував її по кілька разів, доки не розбуду іншої. До книжок я ще з школи був настільки охочий, що коли попадалась якась копійка чи на сніданок було мати дасть, чи на свічку (я був дуже охочий до церкви ходити і читати там «часи»), я сразу біжу до книгарні або до книгонош і купую якусь книжку. Найбільше було люблю купувати ті казки, які доводилося чути від батька. «Про Івана-дурака», «Івана-царевича» і т. п. Та коли дізнався мій шкільний учитель, що я сижу дома без усякого діла, він узяв мене до себе в школу за «помішника» і я помагав йому «вчити» школярів, що ще нічого не тямали. Потім мені було доручено «підготувати» до іспитів кількох школярів, що зле знали рахунки. Я на рахунках особливо визначався поміж учнями, хоч і взагалі скінчив школу на самих «пятьорках» з на-

городою. «Вчителював» я майже цілий рік і мав навіть грошову нагороду від батьків тих учнів, яких мені доводилося підготовляти до іспитів при закінченні школи або для того, щоб поступити до городської двохкласової школи.

На початку 14 року мого життя мене віддано в науку до друкарні на складача. Мене дуже тішило те, що замість того, щоб потрапити в теслярі або кравці і т. п., я попав у друкарню. Мені було дуже приємно навчитися друкувати ті самі книжки, для яких мені вже тоді здавалося, я тільки й живу. Я просто закоханий був, коли почув, що маю вчитися друкарській справі. До цієї науки я старанно взявся і через два роки мене вже вважали за доброго складача. Мені так подобалася друкарська справа, що (мені) здалося ніби це є найкраща праця. Я вчив її на практиці, а потім почав дошукуватися й відповідних книжок, журналів і т. д., щоб зрозуміти як тільки можна найкраще. Тим часом батько переїхав жити на село (він торгував горілкою в казенних лавках «монопольках»), а я лишився в місті на квартирі. Таким чином я ще зовсім молодим юнаком (15 років) мусів привчатися до більш-менш самостійного життя на кошти, зароблені власною працею. Та все, що я заробляв, я витрачав на книжки. Заплативши за харч або якусь одіж, в мене більше трат не було як на книжки. Держати ж гроші страшенно не любив. Це батькові й матері дуже не подобалося і вони виявляли повне незадоволення мною за таке «марнотратство», як вони мені доводили. Та се нічого не допомагало. Я робив своє: купував собі всілякі книжки й перечитував їх, бажаючи якнайкраще навчитися «всьому», що є цікавого. Скільки я не купував книжок – мені було мало. Я жити без них не міг. Я дійшов до того, що кождий друкований папірець для мене був чимсь дорогим. Вже ж читав я виключно російські книжки, бо про існування українських не доводилося й чути. Та ось на 16 році мені цілком випадково довелося познайомитися з одним народним учителем, який на моє жадання книжок, дав мені почитати «Кобзаря» (видання «Киевской Старини»). Я в той саме час перебував на селі у батька (відпочивав місяців зо два) і вже мав деякі зносини з сусідніми селянами. Перечитавши «Кобзаря», я наче переродився на світ... Він на мене зробив таке сильне вражіння, що я одірватися не міг. Я його читав сам собі, а потім і деяким селянам, яким він також дуже подобався й мене просто благали перечитувати дещо по кілька разів. Особливо доводилося багатьох разів перечитувати «Катерину», «Невольника», «Гайдамаки», «Наймичку»... Читаючи мене проймали сльози, плакали й слухачі, похитуючи головами. Це було дійсно моє переродження.

З села я поїхав до Кременчука, де працював щось біля року в друкарні Діковсько-го. перш усього я кинувся розшукувати по книгарням «Кобзаря» й інших «малоросійських» книжок. Роздобувши, я старався їх читати своїм товаришам робітникам і ми починали вже складати «малоросійський» гурток, який читав «малоросійські» книжки, брався упорядковувати вистави і т. д. Я дуже подобався своїм товаришам своєю товариською вдачею, здібністю читати та виступати на сцені. Та на жаль, я запропонувавши проти деяких поводжень пана завідуючого друкарнею д. Лагутіна, мусів був покинути ту друкарню, а потім і виїхати з Кременчука.

Повернувшись до Лубен, року 1900 я здивався якось випадково в земській книгарні, де був і відділ українських книжок) з А. Жуком. Він порадив мені які треба насамперед прочитати книжки. Розказав дещо з українського життя. Це був уже другий випадок, який мені одкривав очі й розум на питання «хто я й що я!». Прочитавши «Чорну раду», повісті Нечуя-Левицького, Кониського й інших українських письменників, я вже почував себе не «руським» і не «малоросом», а таки Українцем.

В той час в Лубнях почали вже були гуртуватися українці в громадку. Сходилися, читали, говорили про все, що могло нас цікавити і т. п. Проїшов якийсь час і появилася «Дядько Дмитро», «Самостійна Україна», «Що таке страйк і бойкот», «Чи є тепер панщина» відозви й інші видання РУП. Я вже був цілком певним в чому була правда, а де кривда, починав розуміти, що треба робити, щоб розбудити темні маси народу від страшного сну, який веде до загину націю, увесь Рідний Край...

Я вже мусів всюди й скрізь говорити про те, що в мене боліло. На селлах, де мені доводилося бувати, я старався якнайближче зійтися з людьми й поговорити по душі про все, що тільки накопало на серці... Всякі кривди мене страшенно вражали і я не міг мовчати про їх. Старався сам протестувати проти всяких зловживань і несправедливостей й других до того намовляти, особливо це робив я поміж робітниками, за що мене дуже шанували товариші і завше обстоювали за мною й моїми домаганнями.

Року 1902 я мусів переїхати до Ромна. Тут я також хутко здібався з українцями, які були вже в організації РУП. Якось так виходило, що мене знали такі українці, особливо студенти, про яких мені й чути не доводилося. Мимо всяких бажань виходило так, що я мусів підтримувати зв'язки з партійними людьми й неорганізованими робітниками та робити те, що розум мені (говорив) велів.

6 жовтня року 1907 зовсім несподівано для мене (я ніяк ще тоді не вважав себе революційним діячем) явилася до мене жандармерія на чолі з товаришем прокурора полтавського окружного суду й зробили трус, перевернувши в моїй квартирі все «вверх дном». З допиту виявилось, що мене тягнуть до відповідальності за належність до РУП. «Вещественними» доказами були у їх мої листи, захоплені ними, як потім виявилось, у моїх лубенських товаришів-українців Шпака та Сиренка. Їх було потрушено раніш, але мене ніхто не повідомив, а тому й захоплено мене несподівано. Та трус у мене обійшовся більш-менш «благополучно». Правда, такі найшли одну прокламацію про «голодування одеських студентів у тюрмі» та одну брошуру «Что такое революционер и государственный преступник», але заборонені твори Т. Шевченка, кілька примірників «Дядько Дмитро» й інших РУП видань, які тоді саме були у мене та деякі листи товаришів, зовсім випадково не попали до їхніх рук (заслінило, як шукали, бо в мене книжок усяких було тоді вже дуже багато й вони рилися цілісеньку ніч). Наслідком трусу був арешт, але потім скоро було випущено під «особий» догляд поліції, який добре дався мені взнаки потім. Трусили (спасибі їм) дуже таки частенько (не забували), але вже ні разу ніколи нічогосінько не знаходили «предсудительного» або законом забороненого.

В кінці 1905 року мусів переїхати знову до Лубен, де й прожив до війни, до того часу, доки забрали на війну.

В часи російської революції хоч і належав до УСДРП, але працював настільки обережно, що на мене якось мало уваги звертали панове «архангели».

З появою української преси, я почав постійно співробітничати в «Громадській Думці», «Раді», «Рідному краюві», «Слові», «Селі», «Засіві» й навіть «Світовій зірниці». Я вважав за свій святий обов'язок працювати в своїй пресі й прислужуватися загальній справі культурно-національного відродження свого народу. Працював я ще й у російських газетах: «Киевская мысль», «Харьковское утро», «Известия киевской городской думы», «Киевский печатник», «Известия деятелей печатного дела», «Наборщик». Псевдоніми мої були: Ів. Друкаренко, Ів. Лубенець, Робітник, Ів. Українець, Іваненко, І. М., Пригноблений, Наборщик, а в полоні: Ів. Полтавець (один раз), Ів. Лівобережець, Ів. Павлюк, Петро Виборець, Ів. Наддніпрянець, Наддніпрянець, Іван Луб... Холод.

Під час виборів до Державної Думи я також не міг сидіти мовчки й завше старався докласти свого розуму й сили, щоб вибори пройшли на користь поступових кандидатів. Тим часом мене було обрано депутатом, ревізором і т. д. до міщанської самоуправи, де я мав також досить великий вплив на громаду. Працював в «обществе содействия начальному образованию разумным развлечением», де українці провадили собі свою національну політику, а під час війни працював ще й городському «попечительстве о семьях запасных воинов» і т. д.

Всюди, де я тільки міг прикласти свою працю на користь громадянства, я щиро працював і дбав про інтереси Рідного Краю, українського народу. Приймав участь також в українських аматорських вечорах, виставах і т. п., а року 1911 вжив всіх сил, щоб було як найкраще одсвятковано півстолітні роковини смерті Т. Шевченка.

З погордою можу зазначити, що мені пощастило, при допомозі інших українських діячів, впровадити це свято так гарно, що ніхто зього не сподівався. Взагалі мушу зазначити, що жив я не для себе, а головним робом для Рідного Краю, для дорогої України. Інтереси родинного життя не могли відвернути моєї уваги від головних завдань ідейних, через віщо я чимало зазнав всіляких неприємностей, крім трусів та арештів, ще й від членів родини.

Та ніщо мене не зупиняло, а ще гірше обурювало й робило ворогом всяких насильств і т. п. Оженившись, я ддав про те, щоб утворити щирю українську родину (сім'ю). Дітям дати по можливості вищу освіту й виробити з їх ідейних оборонців українського народу, ширих робітників на незораній ниві культурно-національного відродження України. Та з родинним життям мені не зовсім пощастило, але я йшов певними кроками до свого. На жаль, старший синок (Васик), на якого я покладав неабиякі надії, бо за 7 років життя він успів виявити такі здібності до розуміння, що мало яка дитина виявляє, на 7 році життя помер. Це для мене було найтяжча рана в житті, найбільше горе моє. Лишився ще один синок (Миколка), який вчиться вже у І-й класі лубенської гімназії. Року 1913 – 1914 я хотів був переїхати до Львову, щоб дати йому освіту в цілковитому національному напрямі, та цього зробити мені не пощастило, бо той товариш з яким я листувався з приводу переїзду (П[орфир] Буняк) не радив переїздити позаяк не можна було найти мені відповідної роботи, щоб забезпечити матеріальний бік життя.

Мусів я з тяжким болем в душі цю думку покіль що залишити.

Варто додати ще, що труси й усякі загрожування, навіть арешти повторювалися й по революції 1905 – 1907 рр. Іноді доводили мене до тяжкого смутку й нервування, але все таки не могли, та мабуть уже й не зможуть убити в мені тих почувань, тої віри святої в щось більше за людське життя, щось краще за звичайну буденщину!...

До війська мене взято 4 квітня 1915 р. На позицію попав за Любачовом (Галичина) 26 травня. 21 – 25 травня пробув у Львові, в касарні цитаделі. За цей час побував майже в усіх закутках Львова, але українців на жаль, не здибав, що на мене зробило дуже й дуже прикре вражіння. До полону взяли мене німці під час бою 9 липня коло хутору Майдан (Холмщина). В полоні спочатку працював на станції «Белзец», а потім перейшов від німців до австрійців в «5 Eisenbahn kompagnie» (*Eisenbahn-Compagnie – I.T.*). Тут я дізнався про СВУ і звернувся через редакцію газети «Українське слово», щоб мене визволено від затяжкої праці.

11 лютого мене звільнено від роботи й одправлено до Фрайштадту. Тут працюю в твориствах: видавничому, драматичному, Просвіта й СПП.

7 жовтня 1916 р. Фрайштадт. Іван Мороз

Прошу пробачити, що писав поспішаючись, а тому може й не зовсім доладно. Брак вільного часу!...».

№ 2

1917, червня 21. – Лист І. Мороза до А. Жука.

(Оригінал)

«Дня 21 червня 1917 р.

Любий товаришу!

Сьогодні мав передати Вам третій спис «інвалідів», чи то пак «сантетів», але не вспіли укласти. Перешлю завтра поштою. Мушу тільки признатися Вам, що ця одправка до Росії збаламутила голови не всіх людей, що належать до організацій. Кожному конче хочеться використати випадок і добратися «додому». Що його там зустрине, що він буде робити і до чого саме здатність має – то все кожного обходить. «Додому» і більше нічого. Що там якась пропаганда чи інша яка громадська робота! Кожний зуміє все робити, всі придатні до всього... А головне – кожному здається, що тепер так легко «додому» достатися, що просто треба тільки захотіти СВУ подати №№ і все готове. Мало хто може спокійно сидіти. Іноді доводять до такої злости, що хочеться просто кожно-

му заплювати очі або ще щось більше зробити. Люди про все забувають. Ну, та нічого якось то буде. Це є тільки для відому констатую. Щодо своєї персони, то маю сказати Вам от що: добре поміркувавши над усім, як воно є в таборі й поза табором (на робітничих командах), яку вагу має та робота, в центрі якої я є, напрям якої в досить великій мірі також належить від мене; зміркувавши які наслідки може мати мій виїзд у дану хвилину з табору і т. д. я прийшов до висновку, що мушу принаймні ще якийсь час отримати в таборі. Може я помиляюся, але мені здається, що тут поки що я таки можу зробити навіть може більше чим дома. Після виїзду Баска, Ілюченка, Варави, Даниленка – мій виїзд може мати сумні наслідки. Мушу віддати себе цілком до таборової роботи, ще більш ніж до сього часу. Лишається Хв. Шевченко, Піддубний і мабуть тільки я до редакційної роботи. Лишаюся майже тільки я в Президії ГУР. Мусять прийти виклади великого значення, як про виборче право, політичні партії на Україні, значення кооперацій і ін., а для цього лишається тільки т. Охримович і я і т. д., і т. д. Робота починає захоплювати все ширші і ширші круги людей і обіцяє дати багаті наслідки. Покинуть її або полишений на «проїзвол судьби» – тяжкий громадський злочин і тільки. Принаймні я прийшов своєю дурною головою до такої думки. На Україну не то, що кортить, а просто тягне. Душа так і рветься. Розум примушує сидіти ще тут. Отже ще посиджу. Піду за розумом і скоро ся всьому, що тільки вимагається від мене ця велика історична доба. Робив собі нишком, що міг і скільки міг для дорогої мені справи визволення Рідного Краю і буду далі робити, не шукаючи слави й «широкого» поля, а прийде можливість подам і свій № та й майну на Україну. Ага! Ви написали, що пересилаєте проєкт платформи т-ва «Визволення» чи СВУ, але я до сього часу не одержав... Поспішіть вислати, щоб я міг порадитись де з ким із товаришів, що мають на днях від'їхати з табору.

Відповідь Ваша мені дуже подобається. Я думав, що людей на мене похожих мало, але воно мабуть є чимало. Читаючи мені іноді здавалося, що то мій власний лист. «Поїхати кочне б треба було б. Дуже радий би був... але, але... Ех, трохи не вилаявся... і де воно берегеться те але! Ну, мабуть до побачення. Зустрінуся – поб'юся, а то «нап'юся!» Тисну руку й міцно цілую Вас.

Ваш Іван Мороз»

Що чути про Меленевського? Як Скоропис? Чи скоро поїдемо до Лубен? Пишіть! Не забувайте коректу «Вістника».

Як Вам подобається «Яновський Георгій» в 155 числі «Вістника»? Добре пригадую собі його особу. Він же в Лубнах також «подвізався» і я особисто декому доводив, що він провокатор. Він же видав «бомбистів» Лебединського і ін. (на Кокошках, де він був на квартирі (там де квартирував Кохановський). Я ще зараз(!) тоді був тої думки, що то його робота, але мені не хотіли вірити. Такі панове мені уїлися добре і я одного разу був пішов на такі штуки, що вже хотів шукати «достовірних» доказів, щоб там не було. Тепер, коли читаю про них, то я б не знаю що робив собі за те, що не мав досить волі добувати ті «докази» в свій час. Що то значить бути трусом! Отут я собі не можу простити, що не міг тоді «доказувати»!

Ну, та чорт їх бери. Нарешті прийшов їм кінець. Плату певно получать, як полагається.

Ваш Ів. Мороз»

№ 3

1924, вересня 27. – Відень. – Лист А. Жука до І. Мороза.
«Копія. Відень, 27/9. 24. (Машинописна копія)

Дорогий Іван! Мороз, в Полтаві.

Півтора місяці тому назад дістав від Вас листа і зараз же відповів карткою, подаючи цікаві для Вас інформації про деяких наших спільних старих, знайомих за

кордоном. Ви мені обіцяли написати докладніше про своє життя, тим часом я досі не дістав від Вас більше ніякої вістки. Чим це пояснити?

Між іншим я просив Вас в попередньому листі написати мені, що Ви знаєте про моє рідне село. Я ось уже більше двох літ не дістаю ніяких вісток від моїх сестер і дуже непокоюся, що з ними там є. На всі мої письма до них і до деяких знайомих на селі я не дістаю ніякої відповіді.

Аж цими днями довідуюсь з харківських «Вістей», що мій Вовчок з околицею був місцем «політичного бандитизму», що перед Полтавським Судом засіло 77 обвинувачених з Вовчанського і Попівського районів, що кількох людей засуджено на розстріл, а решту на менші кари і що Найвищий Суд в Харкові цей засуд затвердив.

Тепер мені ясно стало, що я не діставав і не дістаю ніяких вісток від своїх кривних мабуть з причини отого нещастя, як зустріло Вовчок і його околицю, що моїх сестер і знайомих або нема в живих, або вони бояться зі мною кореспондувати, щоб не стягти на себе ніяких підозрінь і не попасти на лаву оскаржених за зносини зі мною. В радянських умовах це дуже можливо, хоч я належу до тих емігрантів, які ніколи не мали і не мають нічого спільного до протирадянської контрреволюційної акції, противно, уважав і уважаю ту акцію по так зв. «Кам'янецькій катастрофі» з листопада 1919 року безцільною і для нашої національної справи шкідливою, отже кореспондування зі мною не може потягти за собою ніяких неприємних наслідків.

Але у зв'язку з тими вістками про Вовчансько-Попівковський процес, тепер я більше як коли затривожений про долю моїх близьких кривних, моїх сестер і їх сімейств, як і про долю всього населення рідного і дорогого мені Вовчка, і я просив би Вас дуже, дорогий Іван, коли би це було для Вас можливим і безпечним, коли це не є караєме, щоби Ви мені написали все, що знаєте про Вовчок, про отой «політичний бандитизм» і зосібна про моїх сестер та їх сімейства, що з ними є? Одна сестра моя, Наталка, є замужем у Вовчку, за Петром Етнеровичем, друга, Устя, є замужем в сусідньому селі Висачках, за Володимиром Льченком. Також просив би Вас зібрати і прислати мені друкований матеріал про події в моїх рідних околицях і про процес 77, певно справоздання з нього друкувалося в полтавських часописях. Я хочу виробити собі докладне представлення про ті події, зрозуміти їх, чим вони були викликані, на яким підкладі вирости, який перебіг мали, закінчившись таким трагічним фіналом. Можливо, що ознайомившись зі справою виступлю з отвертим публічним письмом до своїх односельчан, на сторінках радянської преси, де виложу моє відношення до подій на Україні за останні роки і моє відношення до радянської влади на Україні.

В кінці просив би Вас дуже передплатити для мене місцеву українську часопись, а коли виходить якась часопись в Лубнах, то й лубенську. Я хочу знати, що діється в моїх рідних сторонах. Я Вам при спосібности чим небудь зрванжуюся.

Щиро Вас здоровлю і цілую, Ваш А. Жук»

КОМЕНТАРИ

До № 1.

о. Федір Олексійович Лазурський – протієрей, викладач грецької мови у лубенському духовному училищі. Батько Олександра Федоровича Лазурського – видатного лікаря-психолога, учня В. М. Бехтерева.

«**Друкарня Діковського**» – Типолітографія відставного капітана Івана Андрійовича Діковського (Діковського). Діяла у Кременчуці у 1883–1913 рр.

«**Дядько Дмитро**» – Програмово-пропагандистська брошура Д. В. Антоновича «Дядько Дмитро». – Львів, 1903. – 36 с.

«**Самостійна Україна**» – Брошура «Самостійна Україна» – публіцистичний твір авторства М. Міхновського, написаний і опублікований у 1900 р. Деякий час виконував роль політичної програми РУП.

«Що таке страйк і бойкот» – Брошура «Страйк и бойкот». – Б. М. : вид. РУП, 1904.

«Чи є тепер панщина?» - Брошура «Чи є тепер панщина?» – Чернівці, 1903. – 42 с.

«лубенських товаришів-українців Шпака та Сіренка» Тут є певна розбіжність у датах з А. Дучинським, який вказує, що ці події відбувалися у 1903 р. // Антонин Дучинський. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 років. – С. 301. https://shron1.chtyvo.org.ua/Duchynskiy_Antonin/Revoliutsiina_ukrainska_partiia_RUP_na_Poltavschyni_za_arkhivnyumy_materialamy_19011905_rokiv.pdf?

«Что такое революционер и государственный преступник» – Мається на увазі «Что такое государственнй преступник, революционер и социалист». – Тип. Союза, Женева, 1899.

«Громадській Думці» – «Громадська думка», перша щоденна українська громадсько-політична і культурно-просвітницька газета, попередниця «Ради». Виходила в Києві з кінця 1905 до серпня 1906 р., адміністративно закрита владою після жандармського обшуку. Видавцями були Є. Чикаленко, В. Симиренко і В. Леонтович. Редактори: В. Леонтович, Ф. Магшувський, Б. Грінченко.

«Раді» – «Рада», єдина щоденна газета українською мовою в підросійській Україні постала як продовження «Громадської Думки». Виходила протягом 1906 – 1914 рр. Видавав і фінансував її Є. Чикаленко.

«Рідному краю» – «Рідний край», український громадсько-політичний, економічний і літературно-науковий часопис. Виходив у 1905–1907 рр. у Полтаві, у 1908–1914 рр. – у Києві, у 1915–1916 рр. – у Гадячі.

«Слові» – «Слово», тижневик, орган УСДРП, виходив у Києві протягом 1907 – 1909 рр. Редакційна колегія: М. Порш, В. Садовський, С. Петлюра, Я. Міхура. Активні співробітники: А. Жук, Д. Донцов, А. Ільченко, С. Черкасенко, Г. Чупринка, Дніпрова Чайка та ін.

«Селі» – «Село», ілюстрована щотижнева газета для селян і робітників, виходила в Києві 1909–1911 за редакцією М. Грушевського. Переслідувана царською адміністрацією, «Село» було закрито. Продовженням «Села» був «Засів».

«Засіві». «Засів» – щотижнева ілюстрована газета. Виходила у Києві 1911–1912 рр. за редакцією видавців О. Товстоноса та О. Степаненка.

«Світові зірниці» – «Світова зірниця», тижневик для селян, виходив у 1906–1913 і 1917, 1920 рр. Видавець і редактор – Й. Волошиновський. «Світова зірниця» багато уваги приділяла сільськогосподарським і кооперативним справам.

«Киевская мысль» – «Киевская мысль», щоденна політична та літературна газета ліберального напрямку. Видавалася в Києві російською мовою в 1906 – 1918 рр. Була найбільшою за накладом провінційною газетою Російської імперії свого часу.

«Харьковское утро» – «Утро», щоденна газета суспільно-політичного, економічного літературного напрямку. Виходила у 1906–1916 рр. у Харкові.

«Известия Киевской Городской Думы» – «Известия Киевской Городской Думы», щомісячний журнал, присвячений питанням міського господарства й управління. Виходив у Києві протягом 1880–1915 рр. З 1916 р. видавався під назвою «Киевские городские известия».

«Известия деятелей печатного дела» – Можливо мається на увазі видавниче товариство «Р. Р. Голике и А. И. Вильборг» (1902–1918) – видавництво і друкарня у Санкт-Петербурзі.

«Наборщик» – «Наборщик», перший щотижневий ілюстрований журнал друкарської справи в Росії. Видавався у С.-Петербурзі.

П[орфир] Буняк – Порфир Порфирович Буняк (1882–1941) – український громадсько-політичний діяч, редактор. Член ЦК УСДП, директор друкарні видавни-

чої спілки «Діло», працював співредактором часописів: «Вперед», «Добра Новина», «Земля і воля», «Профспілкові Вісті», «Світ». У 1939 р. арештований за звинуваченням в антирадянській діяльності. Засуджений на 8 років виправно-трудових таборів, де й помер. 1989 р. помертено реабілітований.

«Українське слово» – «Українське Слово», щоденне видання Українського Комітету. Редагувалося з позицій більшості в Загальній Українській Раді. Виходило у Львові 1915–1918, Редактори Ф. Федорців і С. Чарнецький.

До № 2.

«Баска» – Меленевській Маркіян Мар'янович (1878–1938) (літературні псевдоніми Басок, Гилька, Масойлович) – український політичний діяч та публіцист. В 1900–1904 член РУП. Після розколу РУП – один із засновників і керівників соціал-демократичної «Спілки». Під час Першої світової війни – у складі президії СВУ.

«Ілюченка» – Ймовірно мається на увазі В. Ілюченко, активіст табору Фрайштадт, що 1916–1917 рр. допомагав проф. С. Смаль-Стоцькому проводити заняття з української мови при товаристві «Просвіта».

«Варави» – Варава Олексій Петрович (1882–1967) – український письменник, поет і редактор, член Об'єднання українських письменників «Слово». Потрапив у полон у роки Першої світової війни, перебував у таборі м. Фрайштадт (Австрія). Образи війни та полону описав у автобіографічному творі «Записки полоненого». Після звільнення повернувся до України, а у 1943 р. емігрував до Німеччини, згодом – у США.

«О. Охримович» – Охримович Осип Іванович (1888–1967) – громадський діяч, юрист. Під час Першої світової війни співробітник СВУ у таборі військовополонених у м. Фрайштадт, член Просвітнього відділу.

«Хв. Шевченко» – Федір Шевченко – український активіст табору Фрайштадт. Виконував обов'язки бібліотекаря і редактора таборової газети «Розвага». Викладав українську мову та літературу для полонених вояків.

«Піддубний» – Д. Піддубний – голова Редакційного комітету, що займався виданням таборової газети «Розвага», автор статей.

«Скоропис» – Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович (1880–1946) – український громадський, політичний та державний діяч, публіцист, автор розвідок на економічні та політичні теми. Активний діяч РУП. У роки Першої світової війни – провідний діяч Союзу Визволення України.

«Вістника» – «Вісник Союзу визволення України», щотижневий видання, виходило з жовтня 1914 до листопада 1918 рр. Редакторами були В. Дорошенко, А. Жук, М. Возняк.

«бомбистів» Лебединського» – Можливо йдеться про випадок у с. Литвяки Лубенського повіту, де арештували двох молодих людей Лебединського і NN. Їх підозрювали в обстрілі поліції на квартирі Лебединського під час обшуку. В Лубни привезли тільки Лебединського, інший арештований утік. («Рада», 1906, 29 жовтня. – № 39. – С. 2. http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/00000604/39.pdf).

«на Кокошках» – Кокошки – на початку ХХ ст. передмістя Лубен, де проживали козаки Кокошки, нині вул. Інститутська.

До № 3.

«Вовчок» – Вовчик – село у Лубенському районі Полтавської області на березі р. Сула. Батьківщина Андрія Жука.

Keywords: Ivan Moroz, Andrii Zhuk, RUP, autonomous movement, public figure, political figure, letters, Poltava Region.

SUMMARY

Inna Tarasenko

FROM UNKNOWN LETTERS OF IVAN MOROZ TO ANDRII ZHUK (PART 1)

Curriculum vitae of Ivan Moroz and his letters to Andrii Zhuk, activists of Ukrainian revolutionary movement of the first quarter of the 20th c., which illustrates political situation in Ukraine and diaspora of this period, are published.

УДК 069.5:908(477.53):930.253]:929 Петлюра С.

Світлана КАПКО

ЗАРУБІЖНА ПЕТЛЮРІАНА У НАУКОВОМУ АРХІВІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Короткий огляд архівної колекції книг і брошур, виданих за межами України, які присвячені життю, політичній і громадській діяльності, літературній творчості Симона Васильовича Петлюри, що зберігаються у науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: науковий архів, архівна колекція, книга, брошура, еміграція, діаспора, Петлюра Симон Васильович.

У науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається цікава колекція закордонних видань 1930 – 90-х років, присвячених життю, громадській і політичній діяльності Симона Петлюри. Склалася вона завдяки зусиллям наукових співробітників відділу новітньої історії музею на чолі з тодішньою його завідувачкою Вірою Михайлівною Кошовою, які у 1992 році створили на базі музею Університет українознавчих студій імені Василя Кричевського [2, с. 210]. В Україні після здобуття державної незалежності у 1991 році значно посилився інтерес до рідної мови, історії, культури, але навчальної літератури і наукового доробку, не спотвореного радянською пропагандою, ще не існувало. Намагаючись об'єктивно висвітлювати у лекціях та інших заходах Університету «білі плями» та «чорні сторінки» української історії і культури, науковці зав'язували контакти із організаціями українців у різних країнах, зверталися до них за інформа-

ційною підтримкою та методичною допомогою. Тоді до музею почала надходити зарубіжна література, як від організацій, так і від приватних осіб. Це були книжки українською, англійською, німецькою та французькою мовами, а також брошури, фотолистівки, періодичні видання української діаспори, каталоги художніх виставок тощо.

Одним із небайдужих українців діаспори, які першими відгукнулися на ініціативу музею, був професор Микола Омелянович Степаненко (1918–1993). Уродженець Полтавщини, відомий політичний діяч УНР в екзилі, церковний і громадський лідер української діаспори, він сам вважав себе спадкоємцем національно-державної ідеї українського народу, висловленої в Четвертому Універсалі і в Акті Соборності. Сфера літературознавчих і політичних зацікавлень професора Степаненка охоплювала значне коло тем і визначних імен, але найбільш близьким собі за духом з поміж відомих українців він називав Симона Петлюру. Тож закономірно, що саме М. О. Степаненко прочитав у Мічиганській академії наук перші в американському академічному світі наукові доповіді про українського Голлового отамана.

В архівній колекції зберігаються дві надруковані видавництвом «Україна» (Вашингтон – Філадельфія) брошури Миколи Степаненка. [1, с. 478–481]. Одна, присвячена 100-річчю з дня народження Симона Петлюри, складається із вибраних статей, доповідей і промов М. Степаненка українською і англійською мовами, присвячених як самому Петлюрі, так і українській революції в цілому та діяльності УНР-ади, як продовженню боротьби українців в екзилі за незалежність своєї держави [8].

У другій – цікава літературознавча праця «Постать Симона Петлюри в українському письменстві», в якій автор аналізує фігуру С. Петлюри у творах української літератури [9, с. 3–39], дві доповіді – «Живі й важливі для нашої сучасності думки Симона Петлюри» (Міннеаполіс, 24 травня 1981) [9, с. 40–49] і «С. Петлюра і М. Грушевський про новітню російську колоніальну імперію» (Філадельфія, 16 травня 1980, на 3-й асамблеї УММАН) [9, с. 50–55], а також промова віцепрезидента УНР на святі державності 22 січня в Домі молоді [9, с. 56–59]. Обидві брошури містять на форзацах власноручні дарчі написи автора «Полтавському Краєзнавчому музеєві – Микола Степаненко», що робить їх особливо цінним надбанням архівної колекції.

Унікальним виданням є збірка «Симон Петлюра: статті, листи, документи», видана Українською вільною академією наук у США до тридцятої річниці з дня смерті Симона Петлюри. Матеріали для цієї книжки були зібрані спільними зусиллями багатьох людей із Канади, Австрії, Англії, Сполучених Штатів Америки, Західної Німеччи-

ни, Франції, Аргентини, «фізично розділених широкими просторами вільного світу, але міцно об'єднаних ідеєю української державності». Упорядники її – члени Центрального комітету вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці, поставили перед собою благородну мету – дати широкому загалу і залишити для історії матеріали з писаної спадщини Симона Петлюри, які свідчили б про різноманітність його інтересів та висвітлювали його життєвий шлях від юності до останніх днів життя. У збірку включені вибрані статті, листи, відозви та інші документи, багато з яких були опубліковані вперше, а також цікавий ілюстративний матеріал. Побудова книги дозволяє простежити становлення і розвиток багатогранної особистості С. Петлюри. Перша частина показує образ молодого революціонера, публіциста, літературного і театрального критика. У другій зібрані відозви, накази і розпорядження організатора українського війська й очільника держави. Третя – висвітлює діяльність Петлюри на еміграції. У книзі також є довідкові матеріали, примітки, бібліографія творів С. Петлюри, передмова українською і англійською мовами. До музею видання потрапило із приватної колекції С. А і Л. П. Онішків, про що свідчать штампи на її сторінках [7].

Важливим «документом часу» є часто цитована нині програмна публіцистична праця Симона Петлюри «Московська воша», закінчена ним у 1925 році, майже напередодні загибелі, і видана окремою брошурою до 40-х роковин його смерті у Парижі за авторським машинописом, збереженим інженером М. Шумицьким. Твір побудований у формі сусідської розмови між двома селянами, Семеном і Лавріном, які у простій і доступній формі розмірковують над відносинами між Україною і московією, і приходять до тих висновків, які для багатьох із нас стали очевидними тільки зовсім нещодавно [3]. Безсумнівно, цінним виданням є книга «Українська армія та Головний отаман С. Петлюра». Її автор – Василь Хомич Прохода (1891–1971) – громадський і політичний діяч, учасник Першої світової війни, офіцер Армії УНР, а пізніше – військової спецслужби Державного Центру УНР на еміграції, Голова ветеранської організації вояків армії УНР в Чехословаччині, знаний серед українців діаспори історик українського війська. У названій вище праці В. Прохода піддає періодизації (виділяє вісім періодів) створення армії УНР і її становлення за доби Української революції та визначає роль у цьому процесі Симона Петлюри [4]. Більш розлогу біографію С. Петлюри Василь Прохода подає у написаному в Сан-Дієго (Каліфорнія) у 1967 р. і виданому у Німеччині в 1968 р. біографічному нарисі, у передмові до якого він поміщає Симона Петлюру в один ряд із Тарасом Шевченком, Іваном Франком, Михайлом Грушевським, називаючи їх «найсвітлішими постатями в українській нації на перетині XIX і XX віків» [5, с. 3].

Докладний опис розгляду процесу Шварцбарда у паризькому суді з елементами власного розслідування наводить А. Яковлів у своїй праці до «Збірника пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)», виданого у Празі в 1930 році, і перевиданої пізніше окремою брошурою в Парижі. Важливими додатковими складовими брошури є наведені на 4-х сторінках списки літератури про Україну (з XVII ст. по 1957 р.) і біографічних публікацій про С. Петлюру, виданих французькою, англійською, німецькою, італійською, іспанською, шведською, голандською, турецькою і українською мовами. Текст доповнюють ілюстрації – репродукція живописного портрету С. Петлюри, фото його посмертної маски та пам'ятника на могилі [11].

Серед видань, що зберігаються в архіві, є також кілька популярних просвітницьких брошур, таких як «Головний отаман» Панаса Феденка із 5-ї історико-просвітницької серії видавництва «Наше слово» [10], збірка статей із преси та рецензій «Симон Петлюра – Символ нашої незалежності», видана накладом Товариства Сприяння УНРаді в Аргентині у 1959 році першим номером у серії «Бібліотека Українського Самостійника Демократа» тиражем 1500 примірників [6].

Чекають свого зацікавленого читача і брошури іноземними мовами, видані у Парижі: «Українська проблема і Симон Петлюра (вогонь і попел)» Алена Дезроша і «Симон Петлюра» Яна Токаржевського-Карашевича; та невеличка збірка статей до 100-річчя з дня народження Петлюри науковців Вільного Українського університету у Мюнхені [12, 13, 14].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ключко В. Микола Степаненко – один з активних провідників ідеї соборності України серед української спільноти / Валентина Ключко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. 2004 р. / [редкол.: Волошин Ю. В., Годзенко В. Д., Лобурець В. Є. та ін.; Мокляк В. О. (наук. ред.); УК ПОДА; ПКМ. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – [Вип. II]. – 800 с.: іл., XII кол. вкл.
2. Кузьменко Н. В. Петлюріана Полтавського краєзнавчого музею / Наталія Кузьменко // Полтавська Петлюріана. Число 4. Матеріали П'ятих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2001 р. – Полтава, 2001. – С. 210 – 214.
3. Петлюра С. Московська воша. Оповідання дядька Семена про те, як московські воші ідять Україну та що з ними треба робити / Симон Петлюра. – Париж: Бібліотека ім. С. Петлюри і націоналістичне видавництво в Європі, 1966. – 102 с.
4. Прохода В. Українська армія та Головний отаман С. Петлюра (Відбиток із збірника пам'яті Симона Петлюри) / Василь Прохода – Прага, 1930. – 40 с.
5. Прохода В. Симон Петлюра / Василь Прохода. – Новий Ульм (Німеччина): Друкарня «Українських вістей», 1968. – 52 с.
6. Симон Петлюра – символ нашої державності. – Аргентина: В-во «Рада», 1959. – 32 с.
7. Петлюра С. Статті, листи, документи / Симон Петлюра / Видавнича комісія: А. Валійський, М. Ветухів, К. Паньківський. Редакційна колегія: Л. Дражевська,

Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко, М. Шлемкевич, П. Шпірук. Центральний комітет вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. – Нью Йорк: Видано Українською Вільною Академією Наук у США, 1956. – 480 с.

8. Степаненко М. У 100-ліття народження сл. п. Симона Петлюри президента Української Народної Республіки / Микола Степаненко. – Б.м.: Видавництво «Україна», 1979. – 74 с.

9. Степаненко М. Борець за ідеї української нації (Петлюріяна – 1) / Микола Степаненко. – Вашингтон – Філадельфія: Видавництво «Україна», 1981 – 60 с.

10. Феденко П. Головний отаман. Із культурної та політичної діяльності Симона Петлюри / Панас Феденко. – Мюнхен-Лондон: Вид-во «Наше слово», 1976. – 48 с.

11. Яковлів А. Паризька трагедія. 25 травня 1926 року (До процесу Шварцбарда) / А. Яковлів. – Париж: Видання Комітету оборони пам'яті С. Петлюри та Комітету будови УАПЦ храму св. Симона в Парижі, 1958. – 40 с.

12. Alain Desroches. Le probleme ukrainien et Simon Petlura (Le Feu et la Cendre) [Фр. мовою]. – Париж, 1962. – 222 с.

13. Simon Petlura 22(10) mai 1879-25(12) mai 1926 par Jean de Tokary Tokarzewski Karaszewicz. [Фр. мовою]. – Париж, б/р. – 23 с.

14. Symon Petlura. Zum 100. Geburtstag [Нім. мовою]. – Мюнхен, 1979. – 48 с.

Keywords: *scientific archive, archive collection, book, brochure, emigration, diaspora, Petliura Symon Vasyliovych.*

SUMMARY

Svitlana Kapko

FOREIGN PETLIURIANA IN SCIENTIFIC ARCHIVE OF THE VASYL KRYCHEVSKY POLTAVA LOCAL LORE MUSEUM

Brief review of archive collection of books and brochures published abroad and dedicated to life, political and public activity, literature work of Symon Vasyliovych Petliura, preserved in scientific archive of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum is made.

УДК 725.94.012.1.092:929 Петлюра С.

Наталія КУЗЬМЕНКО

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ВІДКРИТИЙ АРХІТЕКТУРНИЙ КОНКУРС НА СПОРУДЖЕННЯ ПАМ'ЯТНИКА СИМОНУ ПЕТЛЮРИ В ПОЛТАВІ

Інформація про Всеукраїнський відкритий архітектурний конкурс на спорудження пам'ятника Симону Петлюрі в Полтаві, що проходив у 2021 році. Підготовлено на основі документів, наданих Антоніною Олександрів-

ною Ільїною – заступником начальника управління – начальником відділу по забудові населених пунктів та містобудівного кадастру управління містобудування і архітектури Департаменту будівництва, містобудування і архітектури та житлово-комунального господарства Полтавської ОДА, відповідальним секретарем конкурсу.

Ключові слова: пам'ятник Симону Петлюрі, Полтава, архітектурний конкурс.

У 2024 році, під час урочистостей, присвячених 145-річчю з дня народження Симона Петлюри, у Полтаві планувалося відкриття пам'ятника видатному полтавцю, Голові Директорії, головному Отаману військ Української Народної Республіки. Попри проведену підготовку, цього не відбулося.

Питання про увічнення пам'яті діячів Української революції 1917–1921 років у Полтаві довгий час не отримувало вирішення. Зокрема, вперше меморіальну дошку на вшанування Симона Петлюри встановили 23 серпня 2006 р. на старому корпусі Полтавського державного аграрного університету (колишньому приміщенні Полтавської духовної семінарії, де Симон Петлюра навчався у 1895–1901 рр.). 8 квітня 2017 р. дошку було зруйновано вандалами, але у травні 2019 р. відновлено. У 2018 р. відкрито інформаційну дошку на будинку, що на вул. Симона Петлюри, 7/22, побудованому на місці садиби родини Василя і Ольги Петлюр.

Про встановлення у місті пам'ятника Симону Петлюрі питання піднімалося неодноразово, але далі розмов про необхідність цього справа не доходила. Нарешті, під час підготовки до відзначення 100-річчя Української революції 1917–1921 років, знову з'явилася ініціатива про вшанування нашого видатного земляка шляхом спорудження пам'ятника.

Початок був покладений розпорядженням голови Полтавської облдержадміністрації Олега Синегубова від 16 серпня 2017 р. № 541, яким було створено Організаційний комітет зі вшанування пам'яті українського державного, військового та політичного діяча, Голови Директорії, Головного отамана військ УНР Симона Петлюри.

Далі було звернення голови ПОДА (№ 288/1/01-38 від 3 січня 2020 р.) до Полтавської міської ради щодо погодження місця встановлення пам'ятника. Згідно рішення її тридцять шостої сесії сьомого скликання від 4 вересня 2020 р. таким місцем була визначена земельна ділянка комунальної власності Полтавської міської ради біля будівлі Обласного центру естетичного виховання учнівської молоді (вул. Соборності, 67).

Наступними кроком стали розпорядження голови ПОДА від 28 вересня 2020 р. № 555 (щодо оголошення намірів про проведення Всеукраїнського відкритого архітектурного конкурсу на спорудження в м. Полтава пам'ятника Симону Петлюрі і склад його журі), та від

7 грудня 2020 р. № 709, де було затверджено умови проведення конкурсу, визначено організаторів конкурсної процедури, програму проведення конкурсу. Всі підготовчі дії були проведені у взаємодії з Національною Спілкою архітекторів України, Національною Спілкою художників України, Українським інститутом національної пам'яті, Всеукраїнським товариством «Просвіта» імені Тараса Шевченка та їх представництвами в Полтавській області.

Склад журі конкурсу:

1. Ароян Артур Саргисович – кандидат архітектури, краєзнавець та громадський діяч, організатор громадського проекту «Кадетаріум» у м. Полтава;

2. Белявська Оксана Юріївна – кандидат архітектури, член Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини при Департаменті культури і туризму Полтавської облдержадміністрації;

3. Зубашич Едуард Михайлович – головний архітектор проєктів «ФОП Е. ЗУБАШИЧ», голова Полтавської обласної організації «Національна Спілка архітекторів України»;

4. Лужецький Ростислав Степанович – експерт з меморіалізації, консультант проєктів меморіалізації місць пам'яті Небесної Сотні в м. Київ, художник, видавець;

5. Особік Ірина Станіславівна – заступник директора Департаменту будівництва, містобудування і архітектури та житлово-комунального господарства Полтавської облдержадміністрації, головний архітектор Полтавської області;

6. Отич Олександр Анатолійович – заступник директора Департаменту – начальник управління інформаційної політики Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Полтавської облдержадміністрації;

7. Павлов Віталій Володимирович – начальник відділу туризму та культурної спадщини Управління культури Департаменту культури, молоді та спорту Полтавської міської ради;

8. Пустовгар Олег Миколайович – головний спеціаліст Північно-східного міжрегіонального відділу Управління забезпечення реалізації політики національної пам'яті в регіонах Українського інституту національної пам'яті;

9. Рижченко Катерина Сергіївна – заступник голови Полтавської обласної державної адміністрації;

10. Тарасенко Олександр Кирилович – доцент кафедри образотворчого мистецтва Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, живописець, член НСХУ;

11. Самойленко Юрій Олексійович – доцент кафедри образотворчого мистецтва Полтавського національного педагогічного універ-

ситету імені В. Г. Короленка, голова Полтавської обласної організації НСХУ, заслужений діяч мистецтв України, митець декоративного мистецтва (за згодою);

12. Файзулін Ярослав Миколайович – начальник Управління наукового забезпечення політики національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті, кандидат історичних наук;

13. Шевельов Микола Анатолійович – начальник Управління у справах містобудування і архітектури Полтавської міської ради, головний архітектор м. Полтава;

14. Шерстюк Інна Володимирівна – заступник директора Департаменту культури і туризму Полтавської облдержадміністрації;

15. Шулик Василь Васильович – доктор архітектури, професор, член кореспондент Української Академії архітектури, головний архітектор проєктів ТОВ «Полтава-екосервіс»;

16. Юрченко Сергій Борисович – лауреат Державної премії України в галузі архітектури, директор науково-дослідного Інституту історії архітектури та містобудування.

Програма проведення конкурсу:

20 січня 2021 р.: офіційне оголошення про початок Конкурсу;

до 31 січня 2021 р.: завантаження конкурсних завдань учасниками конкурсу за посиланням;

01 лютого – 25 квітня 2021 р.: конкурсне проєктування;

26–29 квітня 2021 р.: подача конкурсних проєктів на Конкурс його організаторам;

29 квітня 2021 р.: відбір конкурсних проєктів, які відповідають вимогам та умовам Конкурсу; відібрані конкурсні проєкти приймають участь у виставці та оцінюються конкурсним журі; інші проєкти оцінюються з позначкою «поза конкурсом»;

30 квітня 2021 р.: перше засідання Журі Конкурсу;

3–24 травня 2021 р.: виставка конкурсних проєктів, публічне їх обговорення та визначення рейтингу конкурсних робіт;

28 травня 2021 р. (реально відбулося 01 червня 2021 р.): друге засідання Журі Конкурсу; підведення підсумків Конкурсу, визначення переможців Конкурсу; прес-конференція Замовника, організаторів та голови журі (представників журі) конкурсу з оголошенням підсумків та переможців конкурсу;

до 10 червня 2021 р.: оприлюднення підсумків конкурсу у засобах масової інформації;

до 26 червня 2021 р.: виставка Конкурсних проєктів після оголошення результатів Конкурсу;

28 червня 2021 р.: (у форматі заходів з відзначення Дня Конституції України): нагородження переможців Конкурсу; інші заохочення переможцям і учасникам конкурсу.

Початково надійшло 14 заявок на участь у конкурсі. Але згодом свою участь підтвердило 7 авторів: скульптор Володимир Борисович Шелудько (спільно з архітектором Олександром Михайловичем Корнійчуком), Олексій Пергаменщик (спільно з Миколою Віталійовичем Даніленком), В'ячеслав Федорченко, Анатолій Васильович Куц (спільно з Сергієм Васильовичем Швецем-Машкарою), Дмитро Сергійович Войтович, Віктор Романович Липовка, Артем Георгійович Чуенко (спільно з Георгієм Юлійовичем Чуенком і Аліною Станіславівною Садовською).

Ними на конкурс подано 11 конкурсних проектів, при цьому конкурсний проект за № 573197 представлений в 4-х варіантах.

14 квітня 2021 року було створено Консультативну групу з питань організації і проведення конкурсу на спорудження пам'ятника Симону Петлюрі в м. Полтава у складі семи осіб:

1. Кульчинський Микола Георгійович – голова Полтавського обласного об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка;

2. Особік Ірина Станіславівна – заступник директора Департаменту – начальник управління містобудування і архітектури Департаменту будівництва, містобудування і архітектури та житлово-комунального господарства облдержадміністрації, головний архітектор області;

3. Отич Олександр Анатолійович – заступник директора Департаменту – начальник управління інформаційної політики Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю облдержадміністрації;

4. Пустовіт Тарас Павлович – історик, архівіст, краєзнавець, Заслужений працівник культури України, Голова Полтавського міського осередку Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка, заступник директора Державного архіву Полтавської області;

5. Старолат Олесь Олександрівна – начальник відділу охорони культурної спадщини управління розвитку туризму, музейної справи та охорони культурної спадщини Департаменту культури і туризму облдержадміністрації;

6. Шевельов Микола Анатолійович – начальник управління у справах містобудування і архітектури Полтавської міської ради, головний архітектор м. Полтави;

7. Ільїна Антоніна Олександрівна – заступник начальника управління – начальник відділу по забудові населених пунктів та містобудівного кадастру управління містобудування і архітектури Департаменту будівництва, містобудування і архітектури та житлово-комунального господарства облдержадміністрації.

Перше установче засідання журі конкурсу відбулося 30 квітня 2021 р. у приміщенні Полтавської обласної державної адміністрації.

*Фото моделі скульптури.
Висота - 50 см. Бронза*

Вигляд з Півдня території проєктування

Загальний вигляд території проєктування

Його відкрила заступник голови ПОДА, голова Організаційного комітету із вшанування пам'яті Симона Петлюри Катерина Рижеченко, яка виступала ще у ролі представника замовника. Згодом було обрано голову (Рижеченко К. С.) та заступників голови журі (Особік І. С. (як архітектора), Лужецький Р. С. (в області образотворчого мистецтва), Пустовгар О. М. (в області історії), принципово погоджено порядок виставки, громадського обговорення конкурсних проектів; порядок самостійної, дистанційної роботи журі на google-платформі; процедуру розгляду кожного конкурсного проекту окремо; процедуру рейтингового та відкритого голосування; порядок взаємодії членів журі в умовах форс-мажору; умови зарахування голосів громадськості під час прийняття рішень; джерела поширення інформації щодо реалізації процедури Конкурсу тощо.

Друге засідання журі відбулося 1 червня 2021 у приміщенні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

За результатами обговорення конкурсних проектів члени журі конкурсу прийняли остаточне рішення: на конкурс подано достатню кількість конкурсних проектів, конкурс є таким, що відбувся. Були розглянуті підсумки проведеної роботи і результати, отримані шляхом рейтингового і відкритого голосування

Журі визначило переможців конкурсу та розподілило премії наступним чином: 1 премія (40,0 тис. грн.) – конкурсний проект за № 573197 2 премія (20,0 тис. грн.) – конкурсний проект за № 202177 3 премія (10,0 тис. грн.) – конкурсний проект за № 123123. Конкурсний проект за № 573197 (стояча фігура в зеленому курдонері) оголошено проектом-переможцем.

Приділимо більше уваги цьому проекту. Його авторами були Анатолій Васильович Куц (скульптор, нар. 30 листопада 1945 р. у Києві, член Національної спілки художників України, дійсний член (академік) Національної академії мистецтв України (з 2004 р.), заслужений художник України (1979 р.), народний художник України (1996 р.), автор десятків пам'ятників і монументально-декоративних композицій) та Сергій Васильович і Михайло Сергійович Швець-Машкара (архітектори, м. Київ).

Концепція спорудження пам'ятника передбачала мінімальне втручання в існуюче середовище, його розвиток і повноцінне доповнення недорогими архітектурно-будівельними прийомами та засобами. Головне завдання – формування уздовж вулиці Соборності активної просторової вісі сприйняття комплексу, що підводить глядача до скульптури з єдиного можливого і найкращого ракурсу. Сам пам'ятник розміщений на тлі різновисокої «стіни» із зелених насаджень і реставрованих фасадів житлових будинків. Основною є

П-подібна в плані та піднята на 0,4 м над навколишньою територією газон-клумба розмірами 34,0×32,6 м. Її центральна частина шириною 13,5 м із півкруглою конфігурацією відведена для спорудження монументу. Вона підкреслена розетою діаметром 10,0 м з набірних елементів із кольорового бетону в червоно-чорній гамі.

Підпірні стінки зеленої зони монтуються зі збірних блоків світлого шліфованого високоміцного арт-бетону з накладними лавами. Всю територію монументу заплановано безбар'єрною.

У центрі меморіалу автори розмістили вертикальну життєствердуючу скульптурну композицію. Постаць Симона Петлюри представлено у військовому вбранні: френчі, галіфе, чоботах, портупей. Правою рукою він спирається на край столу з документами і картами, а лівою притримує ефес шаблі. За задумом скульптора фігура повинна випромінювати впевненість міцною поставою півкроком вперед до глядача, нахилом та поворотом непокритої голови та спокійним виразом обличчя. Скульптура повинна бути виконана в бронзі, висотою три метри і встановлена на гранітному постаменті 1,2×1,5×0,8 м.

Для здійснення проєкту пропонувалося провести попередній комплекс робіт з реконструкції довколишньої території: ремонт тротуарів, модернізацію фасадів торгових павільйонів, демонтаж бетонних стовпів та заміна їх на сучасні сталеві опори тролейбусних контактних мереж із LED-лампами, очищення площі від випадкових малих архітектурних форм, проведення ґрунтової термореконструкції фасадів довколишніх будинків тощо.

Згідно заявлених вимог до конкурсних проєктів, додатково було заплановано провести заходи з інженерного облаштування території: відведення атмосферних опадів, облаштування системи автоматичного поливу газону, локальне зовнішнє освітлення, звукове оформлення меморіальної території, влаштування автостоянки на 20–30 автомобілів уздовж пров. Клубного, монтаж системи антивандального відеоспостереження та місць громадського комфорту (автоматичної громадської вбиральні й питного фонтанчика, що відповідають вимогам доступності з інвалідних візків) тощо.

У додатках до пояснювальної записки до проєкту № 573197 автори запропонували три інших концептуальних підходи до створення міського громадського простору довкола пам'ятника:

1. Створення монументальної архітектурної композиції («пілонади») розмірам 30,0×2,8×5,0 м як своєрідного екрану-гла. Функціонально це відкритий музейний навіс для демонстрації на внутрішніх площинах галереї інтерактивних тематичних інформаційних матеріалів.

2. Будівництво одноповерхового павільйону-мінімузею з повноцінною експозицією.

3. Спорудження підземного багатофункціонального терасованого внутрішнього простору площею 800–900 кв. м з нахиленою експлуатованою покрівлею, що буде постаментом-подіумом для пам'ятника.

Дані пропозиції були обговорені членами журі під час засідання 1 червня 2021 р. і простою більшістю голосів на присудження премії все ж обрано базовий проєкт (стояча фігура на тлі зелених насаджень).

Наступними етапом були перемовини щодо фінансування та виконавців робіт. 26 лютого 2022 р. повинні бути розглянуті пропозиції щодо вартості проєкту. Але повномасштабна агресія з боку РФ перервала хід подальших робіт. Маємо надію, що не назавжди.

Keywords: *monument to Symon Petliura, Poltava, architectural competition.*

SUMMARY

Nataliya Kuzmenko

ALL-UKRAINIAN OPEN ARCHITECTURAL COMPETITION FOR ERECTING MONUMENT TO SYMON PETLIURA IN POLTAVA

Information about All-Ukrainian Open Architectural Competition for Erecting Monument to Symon Petliura in Poltava that took place in 2021 is given. It is written on the basis of documents given by Antonina Oleksandrivna Ilna, deputy head of directorate – head of department of populated places development and city-building cadaster of city-building and architecture directorate of department of building, development and architecture and housing and utilities infrastructure of Poltava Region State Administration, executive secretary of the competition.

УДК 94(477)"1917/1921":82.161.2.09–94]:929 Петлюра С.

Леонід КУШНІР, Людмила КУШНІР, Катерина ШТЕПА

СИМОН ПЕТЛЮРА У МЕМУАРНІЙ СПАДЩИНІ СОРАТНИКІВ ТА СТУДІЯХ НАУКОВЦІВ

Аналізується особистість Симона Петлюри у мемуарах та наукових студіях за період 1920 – 2019 рр. Особлива увага відведена спогадам «Визвольні змагання очима контррозвідника: документальна спадщина Миколи Чеботаріва» (2003).

Ключові слова: *Українська революція 1917–1921 рр., Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Микола Чеботарів, Володимир Сідак, мемуари, наукові студії.*

Симон Васильович Петлюра (1879–1926) – знакова постать у когорті визначних провідників Української революції 1917–1921 рр. Його долю, як і долю очолюваної ним Армії УНР, спіткала поразка. Утім, цієї поразки військові і його командувач зазнали з об'єктивних причин – на полі бою, поступившись натиску переважаючих збройних сил більшовицької Росії, чисельність яких до осені 1920 р. сягнула майже астрономічної цифри – 5,5 млн. чол. [1, с. 183].

Один із найпоштових провідників ідеї української державності С. Петлюра не залишив по собі ані автобіографічних спогадів, ані мемуарів, не кажучи вже про наукові дослідження, драматичні чи поетичні твори, художню прозу. Увесь його відомий писемний спадок складається з військових наказів, урядових директив і телеграм, газетних статей, дипломатичного та особистого листування. Зі слів соратників С. Петлюри відомо про його особистий архів. Останній міг би пролити світло на чимало подій Української революції 1917–1921 рр., на життя і діяльність її лідерів у цей період та на еміграції, на кінець на персону самого С. Петлюри, але слід його губиться і зміст його невідомий.

Попри те, що вивченню військово-політичної, громадської, літературної діяльності Симона Петлюри присвячено ґрунтовні наукові дослідження, його особистісний образ, реконструйований у спогадах соратників і монографіях істориків, контрастує суперечностями, у чому автори цієї статті мали нагоду переконатися особисто [13]. Отож бо, дослідження історичної постаті С. Петлюри як людини і як державного діяча, зведення його особистісних рис до цілісного образу – справа далека від завершення.

Архівні документи, історіографія, мемуари соратників і політичних опонентів уміщують суперечливі оцінки його персони: від лицаря Української революції – до людини випадкової біля керма держави, а то і зрадника інтересів України. Авторське тлумачення особистості С. Петлюри через призму його світогляду, політичного кредо, історичної ролі в Українській революції 1917–1921 рр. репрезентують праці В. Винниченка [4–7], В. Іваниса [11], Д. Дорошенка [9; 10], М. Стахівца [24; 25], В. Михальчука [22], В. Верстюка [2], В. Савченка [20], В. Солдатенка [23], В. Сергійчука [21], С. Литвина [14] та інших авторів, які спираються на ґрунтовну джерельну базу [16–19].

Перші праці, що стосувалися особистості С. Петлюри, належать перу його соратників. У цьому відношенні особливо прискіпливу увагу українських емігрантських кіл привертало з'ясування причин військової поразки УНР і пошуку винних. Частина дослідників, близьких до емігрантського уряду УНР, намагалася довести, що його військово-політична поразка була наслідком антивоєнних настроїв, що панували у керівництві Української Центральної Ради, та фахової некомпетентності керівників військовими справами [4–7; 19; 20; 24; 25].

Серед критиків С. Петлюри ключове місце посідає В. Винниченко, його головний політичний опонент, тритомний твір якого – «Відродження нації» [4–6] – поєднує в собі елементи історичного дослідження й публіцистики. У творі широко використані документи й матеріали преси. Нашого сучасника він вражає не лише нищівною критикою усєї військово-політичної діяльності С. Петлюри, але й відзеркалює особисту неприязнь до нього В. Винниченка. З уст В. Винниченка С. Петлюра отримує не просто таврувальну, а брутално-гротескную оцінку. У такий спосіб В. Винниченко намагався перекласти на С. Петлюру усю вину за допущені промахи у сфері військового будівництва і не лише в цьому. Знадобилося 90 років щоби українська історична наука нарешті наблизилась до об'єктивного висвітлення постаті й історичної ролі С. Петлюри [12] та дала заслужену оцінку мемуарній творчості В. Винниченка [12, с. 13].

Убивство С. Петлюри в Парижі у травні 1926 р. активізувало українську спільноту до активного опрацювання матеріалів, що стосувалися його постаті. Не зважаючи на охопті цієї роботи, першу докладну біографію С. Петлюри, – «Симон Петлюра – президент України (1879–1926)» [11] – було підготовлено тільки в 1952 р. В. Іванисом, представником української еміграції в Канаді. В Україні її було перевидано репринтним способом лише в 1991 р.

Автор біографії В. Іванис – активний учасник українського визвольного руху на Кубані, сучасник і прихильник С. Петлюри, своє дослідження базує на мемуарних матеріалах, документах, свідченнях очевидців. Можна повністю погодитися з висновками теперішніх українських дослідників у тому, що праця В. Іваниса має надто ідеалізований характер, написана в апологетичному до С. Петлюри дусі і далека від критичного оцінювання його військово-політичної діяльності [12, с. 15].

Із відновленням державності України розпочався новий етап у розвитку національної історіографії. Перед дослідниками відкрився широкий доступ до архівних матеріалів, що раніше не залучалися до наукового обігу, вітчизняна історична наука позбулася ідеологічної заангажованості. Побачили світ вагомі монографічні дослідження й журнальні статті, присвячені постаті С. Петлюри, авторства В. Верстюка, С. Литвина, В. Михальчука, В. Савченка, В. Сергійчука В. Солдатенка, про які вже згадувалося вище. У 2000-х рр. було захищено перші вітчизняні дисертації, присвячені військово-політичній та літературній діяльності С. Петлюри [8; 12; 15].

Вагомий внесок у пошук й опублікування рідкісних спогадів про події Української революції 1917–1921 рр. та про її провідників (зокрема і про С. Петлюру) здійснили історики українських спецслужб, се-

ред яких В. Сідак¹. На початку 2000-х рр. історик упорядкував і видав в Україні відому до цього лише на Заході частину спогадів начальника особистої охорони С. Петлюри, полковника Армії УНР М. Чеботаріва², що вийшла під промовистою назвою «Визвольні змагання очима контророзвідника: документальна спадщина Миколи Чеботаріва» [3].

До книги увійшли спогади М. Чеботаріва, одного з активних учасників визвольних змагань 1917–1921 рр. та емігрантського руху, що були написані ним у Німеччині в 1960 р. і які В. Сідаку вдалося віднайти, а також окремі архівні документи – листи до представників української політичної еміграції. Вони містять розповідь не лише про маловідомі факти української історії початку ХХ ст., але й надають читачеві можливість ніби зсередини відчувати атмосферу тих років. Доволі безкомпромісна та, на перший погляд, відверта позиція М. Чеботаріва в оцінюванні подій того часу представляє точку зору, що рідко зустрічається в українській мемуаристиці.

Історики українських спецслужб огортають особу М. Чеботаріва в ореол «утаємниченості», «неординарності». Принаймні, саме так подають його образ посвячені в тему розвідки, що само собою зрозуміло. Власні ж враження від прочитання спогадів М. Чеботаріва рисують психологічний портрет людини складної і водночас внутрішньо вільної, дуже добре поінформованої та апріорі упередженої до будь-якого оточення, що притаманно фахівцям відповідного професійного спрямування. Прикметно, що сам М. Чеботарів на загал усіляко сторонився своєї причетності до розвідувальних служб, як у період революції 1917 – 1921 рр., так і в таборах для інтернованих та на еміграції [27, с. 79, 82], позиціонуючи себе майже виключно як командира «охорони Головного Отамана³, що не мала при собі ніякої розвідки чи контророзвідки» [27, с. 82].

Утім, у спогадах полковника та в його епістолярії, що не признався для афішування, власною рукою М. Чеботаріва описана його найактивніша участь в організації «так потрібної для держави контророзвідки» та його роль у справі 17 отаманів Армії УНР [3, с. 53, 225], серед яких окремо наголошується на «авантюрах» В. Оскілка і П. Болбочана, «в ліквідації яких я мусив особисто брати участь» [3, с. 53].

---

¹ Сідак Володимир Степанович (1938–2019) – у 1991–2003 рр. організатор і очільник закладів вищої освіти в системі СБУ, перший ректор Національної академії Служби безпеки України.

² Чеботарів Микола Юхимович (1884–1972) – перший керівник контророзвідки УНР, комендант заплілля Дієвої Армії УНР, Директор Політичного департаменту МВС, Начальник охорони Головного Отамана, начальник II-ї секції Генерального Штабу Військового міністерства ДЦ УНР, полковник Армії УНР.

³ Повідомлення про наступне призначення на посаду начальника охорони Головного Отамана М. Чеботарів отримав 1 травня 1920 р. від С. Петлюри.

Уточнимо, що тут йдеться про події березня – середини липня 1919 р., коли М. Чеботарів обіймав посаду керівника щойно створеної контррозвідки Армії УНР [27, с. 79].

При детальному ознайомленні з біографічними даними М. Чеботаріва виявляємо ряд суперечностей у фактах його життя, навчання, служби. Так, зокрема, В. Сідак, покликаючись на справу Державного архіву Служби безпеки України [3, с. 7], стверджує, що в 1905–1908 рр. М. Чеботарів нібито перебував на еміграції в Америці. Натомість історик Я. Тинченко, покликаючись на дані послужного списку з Російської армії [26, с. 473], стверджує, що в 1906–1910 рр. він, як прапорщик запасу, ніс строкову службу у 5-му гренадерському Київському полку (м. Москва). Але що напевне, так це те, що в часи УНР М. Чеботарів перебував під військовим судом «за перевищення влади» [3, с. 57], про що сам писав у своїх спогадах.

Привертають увагу й інші своєрідні нюанси, що витають довкола цієї суперечливої постаті. При студіюванні мемуарів М. Чеботаріва читач мимоволі звертає увагу на непослідовний і плутаний стиль викладу матеріалу. Крім того, читача постійно переслідує враження, що у своїй оповіді її автор часто зумисно перебільшує свою роль у тих чи інших подіях Української Революції 1917–1921 рр., гіперболізує власний вплив на рішення перших персон тодішньої української держави, у т. ч. і на рішення С. Петлюри.

Зокрема, це простежується в історії зі створенням Гайдамацького Коша Слобідської України [3, с. 90–101], в ряді інших епізодів. За наполяганням автора спогадів, саме він, а не С. Петлюра, організував Кіш, який тільки згодом передав під командування С. Петлюри. Брак відомостей щодо цього факту М. Чеботарів пояснює тим, що процедура передачі не була оформлена на папері. Його ж письмові звернення до С. Петлюри з пропозицією прийняти під командування цей військовий підрозділ, а також інші документи, як і весь військовий архів, були захоплені більшовиками при взятті Києва [3, с. 93].

Як результат перегляду таких тверджень закрадаються сумніви щодо об'єктивності викладу цього та деяких інших фактів, описаних у спогадах, у критичності суджень мемуариста, якому на момент їх написання було вже 76 років. Згадаємо при цьому ще й «вкриту мороком» історію власного архіву М. Чеботаріва та архіву С. Петлюри. За міркуваннями посвячених у тему розвідки, у цих архівах, окрім документів великої історичної ваги та особистих паперів Головного Отамана, нібито містився компромат вибухового характеру на знаних політиків і воєначальників Армії УНР, на чому акцентував увагу у своїх мемуарах сам М. Чеботарів [3, с. 225–227]. «Чого б вони тільки не вжили б, щоби всю вину за попередню політику звалити тільки на Небіжчика, і для

цього всілякі сліди своєї участі знищити» [3, с. 226], – писав він про очільників української еміграції, які намагалися вилучити в нього архів С. Петлюри.

Професійно обізнаний у справах розвідки, В. Сідак у своїх коментарях до мемуарів М. Чеботаріва зазначає, що останній, використовуючи дані з особистого архіву С. Петлюри, ще у 1926 р. зумів не лише залякати своїх колишніх соратників, але й поступово перебрав на себе права «верховного судді» [3, с. 15]. Отож бо, на архів С. Петлюри полювали не лише його «герої», але й радянські карні органи [3, с. 14].

Утім, довічний імідж М. Чеботаріва створив, звісно, не архів С. Петлюри, а його жорсткий безкомпромісний підхід до ліквідації «отаманщини», «особиста вседозволеність та непомірна жорстокість до ворогів, опонентів та й підлеглих» [3, с. 11], із-за чого його небезпідставно побоювалися навіть відповідальні державні діячі, як під час своєї праці в Україні, так згодом і на еміграції [3, с. 9]. Заклятими, незмінними ворогами для нього залишалися більшовики і радянська влада.

У контексті цієї студії особливий інтерес викликають особисті риси характеру С. Петлюри, наведені М. Чеботарівим у його епістолярній спадщині та спогадах. На сторінках цих матеріалів образ Головного Отамана подається уривчасто і суперечливо, до того ж суттєво контрастує. Зі слів М. Чеботаріва, навесні – влітку 1917 р. С. Петлюра «відома особа, патріот, розумний чоловік, самостійник» [3, с. 21], але «профан і анальфabet у військових справах» [3, с. 108]. У листах до сотника В. Шевченка за 1923–1928 рр. він пише про нього в шанобливому тоні, як про незаперечного лідера українства за кордоном, єдиного репрезентанта «нашої нації на еміграції» [3, с. 205]. Після трагічної загибелі Головного Отамана він називає його «нашим улюбленим Вождем» [3, с. 211], «Великим Небіжчиком» [3, с. 216, 217, 219, 223].

Проте вже у спогадах, написаних через 30 років, ставлення М. Чеботаріва до С. Петлюри змінюється. Загалом у процесі прочитання останніх складається враження, що мемуарист намагається увічнити власний образ, прагне додати йому ваги і самостійності у кожному сюжеті. У цьому контексті вже у вступній частині спогадів М. Чеботарів ніби намагається дистанціюватися від свого земляка, наголошуючи, що «з першого дня нашої зустрічі під час початку Великої Революції в 1917 р. я ніколи ні про що не просив С. Петлюру. Всі пости, які я займав з самого початку Революції, або здобував своєю працею (Харків), або призначався відповідним начальством без участі С. Петлюри» [3, с. 40].

Далі, упродовж усієї багатосюжетної і плутаної канви своїх мемуарів, М. Чеботарів змальовує С. Петлюру особою нерішучою, часто невпевненою у власних рішеннях і діях. Це простежується як в історії зі створенням Коша, так і в ряді інших епізодів. За М. Чеботарівим

[3, с. 107], С. Петлюра дозволяв деяким офіцерам вільне поводження із собою, ілюстрацією чого можуть бути його відносини з отаманом О. Волохом. Утім, в силу свого професійного мислення, а, можливо, і прогресування вікової підозрілості, М. Чеботарів надто критично оцінює у своїх мемуарах не лише С. Петлюру, а багатьох відомих персон періоду визвольних змагань та лідерів української еміграції, особливо військовиків – В. Петріва, В. Сальського, О. Удовиченка та ін.

Усвідомлюючи неминучий суб'єктивізм поглядів й оцінок М. Чеботаріва, В. Винниченка, В. Іваниса та інших авторів мемуарної спадщини, соратників С. Петлюри та авторів наукових студій, присвячених йому, необхідно визнати, що їхні праці загалом мають високий ступінь достовірності, становлять важливі документальні джерела до вивчення історії визвольних змагань, характеристики їх активних учасників та чільних діячів. Що ж стосується С. Петлюри, то не ідеалізуючи його постаті та незважаючи на суперечності у поглядах на його неординарну особистість, він, безумовно, був людиною безмежно відданою справі боротьби за державність України, чим нарешті заслужив і на Батьківщині визнання як найпошлюбніший лідер Української революції 1917–1921 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Большая Советская Энциклопедия. / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. Энциклопедия, 1977. – Т. 24. Книга II. Союз Советских Социалистических Республик. – 576 с.
2. Верстюк В. Ф. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 112–126.
3. Визвольні змагання очима контррозвідника: документальна спадщина Миколи Чеботаріва / упоряд. та авт. вступ. ст. В. С. Сідак. – Київ : Темпора, 2003. – 287 с.
4. Винниченко В. К. Відродження нації. Частина I. – Київ-Відень : Видавництво «Дзвін», 1920. – 348 с.
5. Винниченко В. К. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Частина II. – Київ-Відень : Видавництво «Дзвін», 1920. – 328 с.
6. Винниченко В. К. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Частина III. – Київ-Відень : Видавництво «Дзвін», 1920. – 535 с.
7. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. – Київ : Вид. т-во «Криниця», 1991. – 128 с.
8. Гоцуляк В. М. Політична діяльність Симона Петлюри в українському державотворенні : автореф. дис. ... канд. пол. наук : 23.00.01; [Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова]. – Київ, 2009. – 19 с.
9. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. Том 1: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк : Видавнича корпорація «Булава», 1954. – 437, XXI с.
10. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен : Українське видавництво, 1969. – 543 с.
11. Іванис В. М. Симон Петлюра – президент України (1879–1926). – Торонто : Накладом «5-ої Станіці Союзу Бувших Українських Вояків», 1952. – 258 с.

12. Костишин Е. І. Військово-політична діяльність Симона Петлюри : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22; [Нац. ун-т «Львівська політехніка»]. – Львів, 2011. – 224 с.
13. Кушнір Л. Л. Образ Симона Петлюри крізь призму листування з Миколою Шумицьким (1921–1924 рр.) // Полтавська Петлюріана – 8: матеріали дев'ятих Петлюрівських читань / [ред. кол.: Бабенко Л. Л., Мокляк В. О. (наук. ред.), Супруненко О. Б. (гол. редкол.) та ін.]; ЦП НАН України і УТОПНК; ДКІТ Полтав. ОДА; Полтав. обл. об'єдн. Всеукр. Т-ва «Просвіта» імені Тараса Шевченка; ДАПО; ПКМ імені Василя Кричевського. – Полтава : Дивосвіт, 2019. – Число 8. – С. 20–30.
14. Литвин С. Х. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. – Київ : Смолоскип, 2018. – 680 с.
15. Миронюк Д. І. Симон Петлюра як редактор журналу «Українская Жизнь» (1912 – 1917) : дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04; [Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики]. – Київ, 2010. – 192 с.
16. Петлюра С. Статті, листи, документи / [ред. кол.: Л. Дражевська, Н. Лівницька-Холодна, Л. Чикаленко та ін.]; Центральний комітет вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці; Українська Вільна Академія Наук у США. – Нью-Йорк : [б. в.], 1956. – 480 с.
17. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Т. 2 / [ред. кол.: Т. Гунчак, Л. Дражевська, П. Йосипишин та ін.]; Українська вільна Академія Наук у США, Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. – Нью-Йорк : [б. в.], 1979. – 627 с.
18. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Т. 3 / [упоряд., передмова В. Сергійчук]; Інститут досліджень модерної історії України в США; Фундація імені Симона Петлюри в Канаді. – Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 615 с.
19. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Т. 4 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Центр українознавства; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України; Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Київ : ПП Сергійчук М. І., 2006. – 704 с.
20. Савченко В. А. Симон Петлюра. – Харьков : Фолио, 2006. – 414, [1] с.
21. Сергійчук В. І. Симон Петлюра. – 2-ге вид., допов. – Київ : ПП Сергійчук М. І., 2009. – 568 с.
22. Симон Петлюра та його родина: епістолярна спадщина / [упорядкування та передмова В. Михальчука; післямова Д. Степовика]. – Київ : Рада, 1996. – 319 с.
23. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – Київ : Світогляд, 2007. – 621 с.
24. Стахів М. І. Третя Советська Республіка в Україні; Наукове Товариство ім. Шевченка; Бібліотека Українознавства, том 26. – Нью-Йорк : Український Конгресовий Комітет Америки, 1968. – 244 с.
25. Стахів М. І. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії : [у 2 кн.] / ред. Б. Мельничук. – Тернопіль : Ред.-вид. від. упр. по пресі, 1992. – Кн. 1. – 171 с.; 1993. – Кн. 2. – 246, [2] с.
26. Чеботарів Микола Юхимович // Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): Наукове видання. – Київ : Темпора, 2007. – С. 472–473.
27. Чеботарів М. Ю. Невдала реабілітація Сушка-убійника (з приводу книжки Романа Сушка: «Хто вбив полковника Отмарштейна») ч. 1. – Варшава : Видавництво «Правда», 1933. – 88 с.

Keywords: Ukrainian revolution of 1917–1921, Symon Petliura, Volodymyr Vynnychenko, Mykola Chebotariv, Volodymyr Sidak, memoirs, scientific studios.

SUMMARY

Leonid Kushnir, Liudmyla Kushnir, Kateryna Shtepa

SYMON PETLIURA IN THE MEMOIR LEGACY OF HIS ASSOCIATES AND STUDIES OF SCIENTISTS

The personality of Symon Petliura in memoirs and scientific studies of 1920–2019 period is analyzed. Special attention is paid to the memoirs «The Liberation Struggle the Eyes of a Counterintelligence Agent: The Documentary Legacy of Mykola Chebotariv» (2003).

УДК 94(477)"19"(092 Петлюра С.)(092 Міхновський М.)

Руслан СУПРУНЕНКО

СИМОН ПЕТЛЮРА ТА МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ. ОСОБИСТІСНІ ТА СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

Стаття є порівняльною характеристикою політичних поглядів щодо побудови Української держави двох видатних діячів Української революції, що походили з Полтавщини: Симона Петлюри та Миколи Міхновського. Наголошується також на деяких спільних рисах із життєвого шляху сучасників.

Ключові слова: Петлюра С. В., Міхновський М. І., Революційна українська партія (РУП), соціалізм, II Універсал, гетьманська влада, жертви комуністичного режиму.

Політична думка щодо майбутнього українських земель на початку ХХ ст. була далеко не одноманітною. Більшість тогочасних українських мислителів та політичних діячів за своїми переконаннями були автономістами. Вони бачили Україну, у майбутньому як автономну частину російської держави з національно-культурними правами. Проте, деякі українські діячі поч. ХХ ст. були ідейними самостійниками, які вважали, що Україна має бути самостійною незалежною державою, без компромісів із росією. Серед учасників українського національно-визвольного руху, які походили з Полтавщини, виділяються другий Голова Директорії УНР, Головний Отаман Армії УНР – Симон Васильович Петлюра (1879–1926) та Голова Української народної партії, ініціатор створення Першого Українського полку імені Богдана Хмельницького та Українського військового клубу імені геть-

мана Павла Полуботка – Микола Іванович Міхновський (1873–1924). Ці двоє людей жили в один і той самий час, обидва присвятили своє життя боротьбі за українську державність, у ідеологічному плані поведкуди були схожі, але де в чому дуже відрізнялися.

У 1900 році і Симон Петлюра, і Микола Міхновський, так чи інакше, брали участь у створенні першої української політичної партії на території Наддніпрянської України – Революційної української партії (РУП). На початку діяльності РУП, С. Петлюра став безпосереднім її членом. Що стосується М. Міхновського, то формально, він до РУП не належав, але того ж таки 1900 року Микола Міхновський видав брошуру «Самостійна Україна», в якій він закликав українців до боротьби за державну незалежність України. Брошура мала стати програмним документом РУП. Однак, більшість рупівців «Самостійну Україну» М. Міхновського не прийняли. Причиною цього стали автономістські переконання більшості членів РУП [1, с. 159]. На цьому співпраця М. І. Міхновського з РУП закінчилася. Ним був взятий курс на створення нової політичної сили, що ґрунтувалася на самостійницькій, націоналістичній ідеології. Так у 1902 році Миколою Міхновським та його соратниками була утворена Українська народна партія (УНП) [6, с. 115].

У той же час, Симон Петлюра і надалі залишався у РУП, в якій 1905 року стався розкол. Частина рупівців, на чолі з М. Меленевським вийшли з партії, утворивши так звану соціал-демократичну «Спілку», що невдовзі стала автономною частиною російських меншовиків [2, с. 28]. Того ж 1905 року відбувся II з'їзд РУП, на якому була змінена назва партії з «Революційна українська партія» на «Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП)». У 1907 році С. В. Петлюра увійшов до складу ЦК УСДРП [2, с. 30]. Він довго залишався автономістом, але в кінцевому підсумку, самостійником таки став, після проголошення 22 січня 1918 р. IV Універсалу Української Центральної Ради, в якому було проголошено незалежність Української Народної Республіки.

Більшість українських політичних діячів кінця довгого XIX століття у справах внутрішньої політики були прихильниками лівих соціалістичних ідей. Симон Петлюра і Микола Міхновський – не виключення. Але згодом вони обидва стали віддалятися від соціалізму. Щодо Миколи Міхновського, у «Програмі УНП» зазначалося, що Україна від Сяну по Кавказ має бути державою «українців-робітників» та «українців-хліборобів». У робітничому питанні програма УНП передбачала встановлення 8-годинного робочого дня для робітників, скорочений робочий день на шкідливих виробництвах і для підлітків, охорону праці підлітків та

жінок, встановлення мінімальної заробітної плати, безкоштовну медичну допомогу, інспекцію праці, третейські суди на виробництві, організацію страхових кас. Це були типові для кінця XIX – початку XX ст. вимоги соціалістичних, соціал-демократичних партій. Однак, соціалізм Міхновського та УНП був відмінним від соціалізму російських соціалістів й українських автономістів, зокрема УСДРП, до якої входив С. В. Петлюра. Їхня відмінність полягала у тому, що соціалізм УНП, по-перше, був нероздільно пов'язаний з ідеєю незалежності України, а, по-друге, це був еволюційний соціалізм, який відкидав «необхідність соціально-економічного перевороту» [6, с. 149–150].

Історик Федір Турченко зазначає, що в ході революції 1905–1907 років М. І. Міхновський пережив пік захоплення соціалізмом і став еволюціонувати до лібералізму і навіть до консерватизму. Через те, що українські соціал-демократичні партії все більше схилилися до ліво-радикальних гасел, вони все розширювали співпрацю з російськими соціалістичними партіями. Внаслідок цього втрачали інтерес до національної ідеї. Провал спроб Міхновського та його однодумців створити загальнонаціональний революційний союз з лівими українськими політичними силами змусив їх шукати союзників у центрі та на правому фланзі українського політичного спектру, сприяв зближенню з ліберальними колами [6, с. 170].

Хоч формальний, але відхід від соціалізму у Симона Петлюри відбувся у 1919 році. У зв'язку зі вторгненням більшовиків, 2 лютого 1919 року Директорія УНР покинула Київ і перебралася до Вінниці. Там вона довідалася про вимоги Антанти щодо співпраці. Заради компромісу з Антантою, уряд Чехівського був замінений менш соціалістичним урядом Остапенка. Після утворення нового уряду Володимир Винниченко відмовився від посади голови Директорії і виїхав за кордон. Новим головою Директорії став Симон Петлюра. 11 лютого 1919 р. він звернувся до ЦК УСДРП з такою короткою заявою: «Виходячи з того, що сучасна ситуація для України надзвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі сили творчі нашого краю повинні взяти участь в державній праці. Не вважаю для себе можливим ухилитись од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу, перед Батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці. З огляду на це я тимчасово виходжу зі складу членів Укр.СД партії» [2, с. 372].

С. В. Петлюра та М. І. Міхновського об'єднує також те, що у період між революцією 1905–1907 рр. та Лютневою революцією 1917 р. займалися публіцистичною діяльністю: видавали часописи, газети, журнали. Микола Міхновський у 1906 році у Харкові почав видавати часо-

пис «Слобожанщина», а в 1912 р. – «Сніп». Через утиски імперської влади та нестачу коштів, часописи масовими не стали і припинили своє існування після виходу кількох номерів [3, с. 7].

Починаючи з літа 1907 р. Симон Петлюра був редактором газети УСДРП, що мала назву «Слово» (спочатку з М. Поршем, В. Садовським і Л. Міхурою, а потім сам). Редактором «Слова» він перестав бути, коли у вересні 1908 р. залишив Київ і переселився до петербургу. Після переїзду Симона Васильовича Петлюри у 1911 р. до москви, його головною турботою і справою стали редагування журналу «Украинская жизнь». Щомісячний журнал в умовах шовіністичного розгулу, що передував Першій світовій війні й супроводжувався закриттям усіх українських видань, був ледь не єдиною трибуною українства. Видавався він російською мовою офіційно на гроші громад і меценатів [5, с. 76–77].

Після Лютневої революції 1917 р. та створення у Києві Української Центральної Ради (УЦР) більшість українських політичних діячів (члени таких партій, як УСДРП, УПСР, УПСФ) дотримувалися курсу національно-територіальної автономії українських земель у російській державі. 10 (23) червня 1917 р. автономія України була проголошена I Універсалом УЦР. Умови I Універсалу Тимчасовим урядом було відхилено. Центральна Рада намагалася знайти компроміс у відносинах з Тимчасовим урядом. У питанні відносин з Тимчасовим урядом Симон Петлюра та Микола Міхновський опинилися «по різні боки барикади». 15 липня 1917 р. у Києві відбулися переговори делегацій Тимчасового уряду (О. Керенський, М. Терещенко, І. Церетелі) та Центральної Ради (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра). Переговори скінчилися компромісом. Тимчасовий уряд визнав легітимність Центральної Ради та Генерального секретаріату, а також, дав згоду на формування окремих українських військових частин. Українська сторона, в свою чергу, відмовилася від проголошення національно-територіальної автономії, вирішення цього питання відкладалося до скликання Всеросійських установчих зборів. Умови угоди між УЦР та Тимчасовим урядом були одночасно оголошені окремою постановою Тимчасового уряду та II Універсалом Центральної Ради 3 (16) липня 1917 р. [1, с. 212].

Умови II Універсалу були незадовільними для українських самостійників, зокрема Миколи Міхновського та його Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка. У ніч з 16 на 17 липня відбулося повстання полуботківців. Повстанці вимагали від Центральної Ради більш рішучих дій у відносинах із Тимчасовим урядом у домаганні державної незалежності України. Полуботківців було роззброєно, деякі з них, зокрема Микола Міхновський, були відправлені на Румунський фронт [3, с. 7–8].

29 квітня 1918 року в Києві відбувся «Гетьманський переворот». Влада в Україні перейшла від Центральної Ради до гетьмана Павла Петровича Скоропадського. Станом на квітень 1918 року, Микола Міхновський був членом консервативної Української демократично-хліборобської партії (УДХП). На початку гетьманства П. Скоропадський намагався співпрацювати з УДХП та, власне, М. Міхновським. Існувала навіть думка, що гетьман призначить М. І. Міхновського головою уряду, але цього не сталося. Члени УДХП вважали, що «Союзи земельних власників», які були однією з опор влади гетьмана П. П. Скоропадського, стояли на позиціях відновлення «єдиної неподільної россії» та не сприймали ідею суверенітету України. Тому М. Міхновський став в опозицію до гетьманської влади, але не був прихильником ідеї насильницького повалення гетьманату [3, с. 8; 6, с. 254–255].

Що стосується Симона Петлюри, готуючи переворот, Павло Скоропадський думав про С. Петлюру, як про можливого союзника. С. В. Петлюра декілька разів з'являвся у гетьманському палаці. У квітні 1918 р. С. Петлюра став головою Київського губернського земства. Але, через місяць після встановлення гетьманства, Петлюра починає активно критикувати гетьманський режим. Від імені земств С. Петлюра надіслав на ім'я посла Німеччини в Україні скаргу-протест проти внутрішньої політики Скоропадського. Петлюра вимагав від гетьмана припинення свавілля адміністрації й арештів земських діячів, скликання парламенту, заміни міністрів на «свідомих українців». У травні 1918 р. було утворено один із осередків опозиції режиму гетьмана – Український національний союз (УНС). Внаслідок зростання опозиції, гетьман Павло Скоропадський ухвалює рішення про арешт колишніх членів Центральної Ради. 27 липня 1918 р. відбувся арешт Симона Петлюри. 12 листопада 1918 р. Петлюру було звільнено [4, с. 46–48].

14 листопада 1918 р. на таємному засіданні УНС була створена Директорія Української Народної Республіки. Її метою було відновлення республіканського ладу в Україні. На початку існування Директорії, до її складу увійшли Володимир Винниченко, Федір Швець, Панас Андрієвський, Андрій Макаренко і, власне, Симон Петлюра. З 14 листопада по 14 грудня 1918 року, під проводом Директорії, тривало антигетьманське повстання, що завершилося перемогою Директорії та відновленням Української Народної Республіки. Ідею антигетьманського повстання Микола Міхновський не підтримав тому, що він, разом з УДХП не довіряв соціалістам та не вважав ідею антигетьманського повстання єдиним способом захисту суверенітету України [6, с. 264].

Насамкінець, варто зазначити, що і Миколу Міхновського, і Симона Петлюру об'єднує те, що вони обидва стали жертвами радянського комуністичного тоталітарного режиму. Після кількох років перебу-

вання М. І. Міхновського на Кубані, у 1924 році він виїхав до Києва. Поселився Микола Міхновський у будинку свого давнього товариша – Володимира Шемета. У Києві за М. Міхновським активно почало стежити ДПУ. Кілька разів його викликали на конфіденційні бесіди. У квітні 1924 р. М. І. Міхновського було заарештовано на вулиці, його протримали добу і відпустили. «Бесіди» Міхновського з чекістами продовжувалися. Після однієї з них, 4 травня 1924 року Миколу Івановича Міхновського знайшли повішеним на яблуні по вул. Жулянській, буд. 76. Радянські газети «Большовик» та «Пролетарская правда» писали, що причиною смерті Миколи Міхновського є самогубство. Сергій Єфремов у своєму щоденнику писав, що Микола Міхновський залишив записку, в якій було написано, що краще самому померти, аніж під вічним обухом жити. Думку про те, що причиною смерті Миколи Міхновського є самогубство, поділяли Н. Павлушкова, К. Антонович, П. Андрієвський, А. Жук. В. Андрієвський припускав, що чекісти намагалися схилити М. Міхновського до співробітництва, прагнучи зробити його своїм агентом. С. Єфремов також прямо пов'язував самогубство Міхновського з його небажанням ставати інформатором ДПУ. Існує також версія, що самогубство М. Міхновського було ініційоване чекістами. Жодних доказів самогубства у радянській пресі не було наведено, а серед тих, хто бачив ту саму яблуневу гілку, побутувало переконання, що вона б просто не витримала маси Миколи Міхновського [6, с. 279–281].

Симон Васильович Петлюра пішов з життя 25 травня 1926 року. Це відбулося в Парижі. Там до нього підійшов невідомий чоловік, гукнув Петлюру на прізвище і почав стріляти. Він зробив п'ять пострілів зі словами: «Це тобі за вбивства! Це тобі за погроми!» Вбивцю затримала поліція, а Симона Петлюру повезли до шпиталю на вул. Сен-Жермен, де він за 20 хвилин помер. На першому ж допиті вбивця зізнався, що його звали Самуїл Шварцбард, і що вбивство Петлюри — це свідомо помста за організацію єврейських погромів в Україні. Паризький суд не хотів розглядати версію, що Шварцбард – радянський агент, і віддав перевагу версії «терорист-одинак». Проте, емігранти-українці, які жили у Франції, були впевнені, що руку Шварцбарда скерували радянські агенти. Суд у справі про вбивство С. Петлюри відбувся в жовтні 1928 р. Не зважаючи на те, що під час судового процесу було сказано, що Симон Петлюра боровся з переслідуваннями євреїв та не був організатором єврейських погромів, присяжні Шварцбарда виправдали. Виправдовуючи вбивцю, адвокати наголошували на заслугах Шварцбарда під час Першої світової війни. Внаслідок цього процесу, радянська пропаганда створила Симоні Петлюрі образ вбивці-антиєміта, яким активно і донині користується сучасна російська пропаганда [4, с. 125–127].

Симон Петлюра більшу частину свого життя був українським автономістом. У той же час, Микола Міхновський був палким прихильником Незалежної України, ще навіть, до Української революції. Не дивлячись на різність поглядів, С. Петлюра та М. Міхновський мали багато спільного: жили в один час, були патріотами України, боролися за її волю, займали ключові посади в українських політичних партіях, видавали газети, журнали, часописи, стали жертвами комуністичного тоталітарного режиму. Відсутність єдності у національно-визвольному русі 1917–1921 рр. є однією з причин поразки Української революції та більшовицької окупації України. Сьогодні, під час чергової війни з росією, ми маємо враховувати помилки нашого минулого, бути єдиними і разом перемогти ворога.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття. – Київ: Yakaboo Publishing, 2022. – 656 с.
2. Кульчицький С. В. Симон Петлюра: «Я вірю і певний, що Україна як держава буде!». – Київ: Парламентське вид-во, 2021. – 666 с.
3. Реверук В. Я. Полтавці – поборники державної незалежності України / В. Я. Реверук. – Полтава : Полтавський літератор, 2015. – 348 с.
4. Савченко В. А. Симон Петлюра / В. Савченко; художник-оформлювач Є. В. Вдовиченко. – Харків: Фоліо, 2015. – 127 с. – (Знамениті українці).
5. Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – Київ : Світогляд, 2007. – 621 с., іл.
6. Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Турченко. – Київ : Генеза, 2006. – 320 с.

Keywords: *Petliura S. V., Mikhnovskiy M. I., Revolutionary Ukrainian party (RUP), socialism, the 2nd Universal, hetman authority, victims of communistic regime.*

SUMMARY

Ruslan Suprunenko

SYMON PETLIURA AND MYKOLA MIKHNOVSKYI. PERSONAL AND SOCIAL-POLITIC PARALLELS

The article contains comparative characteristics of political views concerning building Ukrainian State of two prominent figures of the Ukrainian Revolution that were Poltava Region natives: Symon Petliura and Mykola Mikhnovskiy. Some common features of contemporaries' life way are emphasized.

НЕ В КОРЧІ ГРОМИ Б'ЮТЬ – У ДУБИ!

Роздуми про сучасне і минуле в українському державотворенні, про роль особи в цьому процесі, про Симона Петлюру та Воломира Винниченка, про помилки в оточенні Юзефа Пілсудського у його політиці стосовно України.

Ключові слова: Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Юзеф Пілсудський, мир, народ, ідея УНР.

Усі пам'ятають, як після перемоги на останніх парламентських виборах партія «Слуга народу» з широким розмахом організувала виїзд свого депутатського корпусу в Трускавець, аби ознайомити в абсолютній більшості необізнаних обранців із азами державного управління. Про все говорили нібито, не згадували лише про досвід своїх попередників, які організовували будівництво незалежної Української державності понад сто років тому в набагато складніших політичних, військових і економічних умовах.

Зрештою, ця традиція нехоті до вивчення національної практики державного будівництва цілком природно започаткувалася тими комуністами, котрі в 1991 році з боязню бути заарештованими так званими російськими демократами на чолі з Борисом Єльциним за участь у спробі державного перевороту в срср, проголосували за ненависну для них незалежність – тепер москва формально не мала права їх, самостійних перед усім світом, чіпати...

Так, заради власного порятунку вони готові були змінити в своїх керівних кабінетах портрети генсека – на Кравчука, червоні прапори – на синьо-жовті. Але пронизані протягом десятків років антиукраїнськими ідеологемами боялися поцікавитися діяльністю тих, кого пропаганда з москви вже давно визначила «злісними ворогами українського народу».

Тому й не дивно, що час від часу державні чиновники незалежної України – як нинішні, так і вчорашні – візьми та й кинуть багном у тих, хто творив Українську державу без відкатів, щомісячних премій за «особливу складність» службових обов'язків і в постійних «трикутниках» чи «чотирикутниках» смерті.

Дуже прикро, що подібні нотки прозвучали недавно в одному з телевізійних каналів на адресу Директорії УНР з уст такого поважного колишнього можновладця, як міністр соціальної політики в 2016–2019 роках Андрій Рева. Мовляв, керував нею «Головний Отаман Симон

Петлюра При ньому було п'ять-шість ефективних менеджерів, все це разом називалося Директорія».

Якби ж усі п'ятеро членів Директорії були ефективними менеджерами, то ми не мали б мабуть біди. На жаль, голова її Володимир Винниченко з самого початку діяльності цього органу вперто намагався домовитися з російськими більшовиками про мир (це дало їм можливість шляхом затягування переговорів зібрати сили й змусити республіканські війська залишити столицю України). Головний Отаман же був тієї думки, що з «більшовиками у нас не може бути згоди. І хто б там на півночі не прийшов до влади, Україна буде для нього золотим дном, резервуаром, кольтонією, з якої Москва буде тягнути хоч би останні соки».

Петлюра тоді постійно наголошував, що з усіх боків заблоковані Антантою більшовики «з цілою силою пруть на Україну, щоби рятувати Московщину від голодової смерті. Як господарюють вони на Україні, знаємо: вступаючи на нашу територію, в першу чергу забирають увесь залізничний матеріал (вагони і т. и.), а окремі, спеціально на це зорганізовані відділи вивозять на північ усе добро, що тільки попаде під руки».

Тому й категорично був проти будь-яких перемовин з москвою, бо це призводило до втрати стратегічної ініціативи українців. У той же час, коли уряд УНР через це опинився аж у Вінниці, то Винниченко 5 лютого 1919 року подає у відставку й виїжджає за кордон. Поступово там опинилися й інші члени Директорії, відтак залишився з військом і народом на рідній землі лише Симон Петлюра, який і справді зумів підібрати ефективних, за словами пана Реви, менеджерів, котрі протягом тривалого часу могли підтримувати українську державність навіть без моральної допомоги сильних світу того.

Що стосується військової, то її не було й близько. Скажімо, заціпенілі на відродження «єдиної і неділимої» росії Сполучені Штати Америки навіть відмовилися тоді відпустити зі своїх європейських складів уже оплачені УНР ліки для порятунку хворих на тиф українських вояків. Подібну позицію зайняли й інші країни Антанти.

Зблиснула була надія на поляків, котрі, завдяки територіальним поступкам їм на захід від Збруча, погодилися в квітні 1920 року визнати Уряд Директорії УНР й об'єднаними зусиллями вигнати російських червоних і білих окупантів з української землі. Однак, як тільки спільними збройними силами було звільнено Київ, то польське військо не забажало продовжувати бойові дії на Лівобережжі, залишившись парадувати на білих конях у столиці України. Бо ж польським політикам тоді раптом замарилася Польща «дорозборова» - а це ж по Дніпро, як до 1772 року!

Така безпечність і самовпевненість поляків обернулася для них тим, що їм довелося відкотитися аж до Варшави. І лише героїчна оборона Замостя на чолі з українським полковником Марком Безручком дозволила полякам створити плацдарм на Віслі, з якого було нанесено удар у тил червоних москалів, що вже поширювали листівки про свій переможний похід у Німеччину. Замість європейської революції тим довелося тікати на схід.

Ось тут би й гнати їх аж до поребрика спільним українсько-польським військом! Але оточення начальника польської держави Юзефа Пілсудського переконало його відступитися від Петлюри, бо правитель москви лєнін запропонував кращі умови нового союзу, під які й передавалися значно більші етнічні терени не російського народу.

За таких умов вояки УНР готові були битися власними силами. Просили лише, як і зараз просять в західних партнерів: дайте зброю й амуніцію! Голова Директорії й Головний Отаман Симон Петлюра неодноразово звертався до польського керівництва з проханням виділити зброю і боєприпаси. Та українці нещодавно обіцяного не дочекались.

Відтак Петлюрі довелося взяти на себе всю трагедію рідного народу, відповідати перед власною нацією і перед усім світом не лише за тих, хто збройно захищав її права, а й за тих співвітчизників, які приглядалися до кривавої боротьби або опинилися одурманені чужими ідеями по іншу лінію фронту. Розумів добре, що має звітувати за все, що зробив і в чому зовсім невинний, бо не в корчі громи б'ють – у дуби!

Дух Великого Патріота й Державника України настільки глибоко пройняв учасників національно-визвольної боротьби за відродження самостійної й незалежної України, що не одне покоління їх вороги нашої держави називали і називають петлюрівцями. Зрештою, це змушений був визнати навіть російський письменник Михайло Булгаков, ось так характеризуючи Петлюру: «Його ім'я – це не просто слово, в якому замкнулися сподівання тих вірних синів України, що ненавидять Москву, яка б вона не була: більшовицька, царська або казна яка».

Мусимо визнати, що Петлюра і після своєї загибелі не зійшов з крутизни Української Голгофи, міцно тримаючи там золотий тризуб і синьо-жовтий прапор Самостійної України. І тоді, коли вже дотлівали повстанські вогнища на обох берегах Дніпра, а люмпенізовані пройдисвіти «с Лениным в башке и с наганом в руке» вигрібали останнє зерно із селянських комор у 1933-ому, і тоді, коли нескорена Україна піднялася проти коричневої й червоної чуми в Другій світовій, і тоді, коли славна плеяда шістдесятників покликала народ до нового здвигу в ім'я свободи.

Симон Петлюра вистояв з прапором волі – аж до того дня, коли над Україною почала загоратися вранішня зоря, і він побачив сонце свободи. Це він покликав нас на світанку, щоб ми знову не проспали волі. І коли рухівці зініціювали 24 серпня 1991 року проголошення Української незалежної держави, то дух Петлюри був з ними, надихав увесь наш народ на мудре рішення на Всеукраїнському референдумі на підтримку цього доленосного Акта.

А тепер він і не зійде з того найвищого гребінця, на який його внісла хвиля Українського Здвигу наприкінці ХХ століття. Бо й досі нагадує нам про обов'язок перед Україною.

Чи ж сповнили ми, нині суцї на рідній землі, свій обов'язок перед Симоном Петлюрою, тлінні останки котрого й донині лежать на чужині?

Відомий український державний діяч Кубані Лука Бич, котрий добре знав Симона Петлюру з його націотворчої діяльності на Кубані, в Санкт-Петербурзі й Москві, написав ось так: «Можна різно розцінювати С. В. Петлюру як політичного діяча й вождя. Можна з деякими його актами згоджуватися або не згоджуватися. Але не можна покладати на нього одного відповідальність за ту поразку, яку відніс український нарід в боротьбі за свою державність. В цьому не може бути вина одна особа, бо в цьому винні всі, бо в рішучі моменти боротьби ще не виспіла ідея цієї державности, не виспіла остільки, щоби подавляюча більшість нації пішла за цю ідею вмірати, коли це вимагалось бігом подій.

Не можна закидати пам'ять небіжчика багном, як це так охоче роблять нині не тільки його бувші вороги, але й його бувші приклонники й приятелі. І не можна цього робити уже через те одно, що він весь жив Україною і за Україну не своєю смертю сконав».

Тож можливо, тільки тоді, коли прах Голови Директорії й Головного Отамана військ УНР, як і багатьох інших наших державників, спочине в Пантеоні Української слави біля пам'ятника Хрестителя Руси-України князя Володимира в Києві, лише тоді ми по-справжньому утвердимось в державності й соборності: і вистоїмо, і розбудуємо багату й процвітаючу Україну.

Keywords: *Symon Petliura, Volodymyr Vynnychenko, Yuzef Pilsudskyi, piece, nation, idea, the UNR.*

SUMMARY

Volodymyr Serhiichuk

LIGHTNING HITS NOT DEADFALL BUT OAKS!

Thoughts about nowadays and past of Ukrainian state-building, role of a personality in this process, about Symon Petliura and Volodymyr Vynnychenko, about mistakes of Yuzef Pilsudskyi and his surrounding in politics concerning Ukraine.

НАШІ АВТОРИ

Бабенко Людмила Леонідівна – доктор історичних наук, професорка, завідувачка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, заслужений працівник освіти України (м. Полтава).

Грич Ігор Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу джерел нової історії Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Львів).

Капко Світлана Михайлівна – наукова співробітниця Наукової бібліотеки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Клочко Валентина Володимирівна – старша наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Кузьменко Наталія Вікторівна – завідувачка відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Кульчинський Микола Григорович – голова Полтавського обласного об'єднання Всеукраїнського Товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка (м. Полтава).

Кушнір Леонід Леонідович – науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, кандидат економічних наук (м. Полтава).

Кушнір Людмила Миколаївна – доцент, учителька географії комунального закладу «Розсошенська гімназія Щербанівської сільської ради Полтавського району Полтавської області», кандидат географічних наук (м. Полтава).

О. Юрій Мицик (Мицик Юрій Андрійович) – доктор історичних наук, професор, Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, заслужений діяч науки і техніки України (м. Київ).

Пустовіт Тарас Павлович – заступник директора Державного архіву Полтавської області – начальник відділу інформації та використання документів, заслужений працівник культури України (м. Полтава).

Сергієнчук Володимир Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка, академік Академії наук Вищої школи України (м. Київ).

Сидоренко Андрій Олексійович – доктор філософії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ).

Супруненко Руслан Миколайович – студент факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава).

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту української археології та джерелознавства НАН України (м. Київ).

Штепа Катерина Андріївна – наукова співробітниця науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

ЗМІСТ

Кульчинський М. Г. Симон Петлюра і шістдесятництво як Рух Опору	3
Сергійчук В. І. Роль Симона Петлюри у створенні позитивного іміджу України в світі	9
Гирич І. Б. Порозуміння Пілсудський – Петлюра з р. 1919 і реакція на польсько-українську угоду різних політичних осередків	16
Бабенко Л. Л. Павло Чижевський в українському національно-визвольному русі	24
Сидоренко А. О. Симон Петлюра в наукових та мемуарних працях української військової еміграції 1920 – 1930-х рр.	32
Клочко В. В. До концепції та тематичної структури експозиції «Полтавщина в Українській революції (1917 – 1921 рр.). Національно-визвольні змагання на Полтавщині (1920 – 1923 рр.)»	36
о. Юрій Мицик, Тарасенко І. Ю. Листування о. Митрофана Явдася з єпископом Євгеном Бачинським (листи 1957 року)	43
Пустовіт Т. П. Потужні постаті Української революції 1917 – 1921 рр. у Полтавському повіті (Андрій Герашенко, Яків Стенька)	78
Тарасенко І. Ю. З невідомого листування Івана Мороза з Андрієм Жуком (Частина 1)	99
Капко С. М. Зарубіжна Петлюріана у науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	114
Кузьменко Н. М. Всеукраїнський відкритий архітектурний конкурс на спорудження пам'ятника Симону Петлюрі в Полтаві	118
Кушнір Л. Л., Кушнір Л. М., Штепа К. А. Симон Петлюра у мемуарній спадщині соратників та студіях науковців	126
Супруненко Р. М. Симон Петлюра та Микола Міхновський. Особистісні та суспільно-політичні паралелі	134
Сергійчук В. І. Не в корчі грома б'ють – у дуби!	141
Наші автори	146

TABLE OF CONTENTS

Kulchynskiy M. H. Symon Petliura and Sixtiers as Rebel Movement.....	3
Serhiichuk V. I. Role of Symon Petliura in Creating Positive Image of Ukraine in the World.....	9
Hyrych I. B. Alliance Pilsudskiy – Petliura since 1919 and Reaction to Polish-Ukrainian Contract of Different Political Centers	16
Babenko L. L. Pavlo Chyzhevskiy in Ukrainian National Liberating Movement.....	24
Sydorenko A. O. Symon Petliura in Scientific Works and Memoirs of Ukrainian Military Emigration of the 1920s – 1930s.....	32
Klochko V. V. To the Concept and Thematic Structure of the Exposition «Poltava Region in the Ukrainian Revolution (1917 – 1921). National Liberating Competitions in Poltava Region (1920 – 1923)»	36
rev. Yuriy Mytsyk, Tarasenko I. Yu. Letters of Rev. Mytrofan Yavdas and Bishop Yevhen Bachynskiy (Letters of 1957)	43
Pustovit T. P. Strong Figures of the Ukrainain Revolution of 1917–1921 in Poltava District (Andrii Herashchenko, Yakiv Stenka).....	78
Tarasenko I. Yu. From Unknown Letters of Ivan Moroz to Andrii Zhuk (Part 1).....	99
Kapko S. M. Foreign Petliuriana in Scientific Archive of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.....	114
Kuzmenko N. V. All-Ukrainian Open Architectural Competition for Erecting Monument to Symon Petliura in Poltava	118
Kushnir L. L., Kushnir L. M., Shtepa K. A. Symon Petliura in the Memoir Legacy of His Associates and Studies of Scientists.....	126
Suprunenko R. M. Symon Petliura and Mykola Mikhnovskiy. Personal and Social-Politic Parallels.....	134
Serhiichuk V. I. Lightning Hits not Deadfall but Oaks!.....	141
Our authors	146

Наукове видання

ПОЛТАВСЬКА Петлюріана – 9

Матеріали десятих Петлюрівських читань

Збірник наукових праць конференції

Оригінал-макет підготовлено
у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.

Відп. за випуск Олександр Супруненко
Науковий редактор Володимир Мокляк
Дизайн і комп'ютерна верстка Наталії Васильєвої
Англійський текст Наталії Кондрагенко

Мова українська, англійська.

Здано в набір 12.08.2024. Підписано до друку 05.08.2024.
Формат 60 × 84/16. Папір офсетний, крейдяний. Друк офсетний.
Ум. друк арк. 9,0. Наклад 300 прим. (1 запуск – 100 прим.).
Зам. № 07/2024.

Виготівник: ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

